

Czeglédi Katalin

A szkíta-hun nyelvek

**Ősmondattan
A magyar és a szkíta-hun
nyelvek alapja 2.**

**Mikes International
Hága, Hollandia
2009.**

Lektorálta: Tatár Zoltán

Copyright © Czeglédi Katalin

Minden jog fenntartva

All rights reserved

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: [**http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**](http://www.federatio.org/mikes_bibl.html)

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, kérjük küldjön egy emailt a következő címre:

mikes_int@federatio.org

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

ISSN 1570-0070

ISBN 978-90-8501-140-8

NUR 616

Tartalom

Előszó a harmadik kiadáshoz	5
Előszó	6
Bevezetés	7
1. Kérdések, viták, gondolatok a mondatról	8
1.1. Egyetemi tankönyvek	8
1.2. Mondattan, szintaxis jelentése	9
1.3. Szakkifejezések	10
1.4. Ősmondat és a kétpólusú mondat	11
1.5. Emberi nyelv születése, ősmondat, szó, beszéd viszonya	15
1.5.1. Egyetemi tankönyv	15
1.5.2. A <i>szó</i> és a <i>víz</i> a földrajzi nevekben	17
1.5.3. Földrajzi nevek és a személynevek	18
1.5.4. Közszók	19
1.5.4.1. Különböző jelentéscsoportokba tartozó szavak	19
1.5.4.1.1. Hangutánzó szavak	19
1.5.4.1.2. Természeti jelenségek szavai	21
1.5.4.1.3. Állatok nevei	21
1.5.4.1.4. Tárgyak nevei	21
1.5.4.2. A beszédre vonatkozó szavak	22
1.5.4.2.1. Szó kezdetén <i>t-</i> vagy annak fejleményei	22
1.5.4.2.2. Szó kezdetén <i>k-</i> vagy annak fejleményei	29
1.6. A fentiekből levonható tanulságok	36
1.7. A mondattani vizsgálatok tanulságai és a földrajzi nevek tagolhatósága	37
2. A földrajzi nevek szerkezeti felépítése	43
2.1. Egytagú földrajzi nevek	43
2.1.1. Egyszerű szóból álló egytagú folyónév (<i>Tok, Ton</i>)	43
2.1.2. Egytagú, összetett szóból álló folyónevek	58
2.1.3. Mondatszók, szómondatok	61
2.2. Kéttagú földrajzi nevek	65
2.3. Háromtagú földrajzi nevek	66
2.4. Négytagú földrajzi nevek	67
3. Szintaktikai szerkezetek a földrajzi nevekben	69
3.1. Mellérendelő szó szerkezetek	69
3.2. Alárendelő szó szerkezetek	70
3.2.1. Alárendelő szó szerkezetek az alaptag szófaja szerint	73
3.2.2. Alárendelő szó szerkezetek az alaptag jelentése szerint	73
3.2.3. Alárendelő szó szerkezetek a tagok egymáshoz való viszonya szerint	74
3.2.3.1. Alanyos szerkezetek	74
3.2.3.2. Jelzős szerkezetek	74
3.2.3.2.1. Orosz használatú nevekben	75
3.2.3.2.2. Török nyelvi használatú nevekben	114
3.2.3.2.3. Uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvek használatában	129
4. Kettős, hármas szófajúság	135
5. A mondat fő részei és a földrajzi nevek	136

6. A frazeológiai egységek és a földrajzi nevek	136
7. A viszonyító eszközök és a földrajzi nevek	136
Összegzés	137
Rövidítések.....	139
Források.....	146
Irodalom	148

Előszó a harmadik kiadáshoz

A *Hangtan* és az *Ősmondattan* jelen kiadása a harmadik. Elsőként a Miskolci Nagy Lajos király Magánegyetemen, másodszor a Budapesti Körösi Csoma Magánegyetemen adták ki egyetemi jegyzet formájában. A két kiadás címe nem azonos, ennek több oka van. Először is az, hogy az újabb kiadás egyben javított, tovább fejlesztett anyagot tartalmaz. Másodszor függ attól, hogy a kiadó milyen célközönségnek szánja a kiadványokat.

Jelen kiadás címe a sorozat harmadik kötetének, a *Gyökrendszernek* a megírásakor született meg. Mindegyiknek ugyanazt az alcímet adtam: *A szkíta-hun nyelvek alapja*. Ennek a magyarázata a következő:

A *Hangtan*, az *Ősmondattan* és a *Gyökrendszer* olyan alpmű, amely alapul szolgál a Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek, alap a Kárpát-medence tulajdonnevei és a magyar közsők valamint a grammatikai lexémák megfejtéséhez, a magyar nyelvtan megírásához. Alap Eurázsia szkíta-hun eredetű földrajzi neveinek és egyéb tulajdonneveinek a megfejtéséhez, a szkíta-hun írott emlékek megfejtéséhez, és a szkíta-hun utódnelvek nyelvtanának a megírásához. Alap a szláv nyelvek, az urálba sorolt nyelvek szkíta-hun elemeinek a megismeréséhez, valamint további nyelvek (görög, latin, angol, német stb.) szkíta-hun elemeinek a felismeréséhez, értelmezéséhez.

Bár ezek a könyvek nem népszerűsítő kiadványok, hiszen a grammatikáknak a tudományos, szakmai megalapozását tartalmazzák, azonban a tanulságok, az összegzések mindenki számára érthetőek. Sőt, sok olyan név, szó is szerepel a kiadványokban, amelyek a nem szakemberek érdeklődését is felkelthetik.

2009. október

Előszó

Lassan általánossá kezd válni az a felismerés, hogy a mai nyelvcsaládok ősei a jégkorok végén már kialakultak, s ekként a legősibb szórétegek ilyen távoli idők életéről vallanak... Szavaink... évtizedek múltját őrzik, s ekként egykori művelődésünk legbecsesebb emlékei (LÁSZLÓ 1999:7-22)¹.

A földrajzi nevek összehasonlító nyelvészeti tanulmányozása a korábbi terveim szerint a hangtani, az alaktani és a jelentéstani vizsgálatokat tartalmazta. Ma már tudom, hogy nemcsak nem nélkülözhető, hanem egyenesen szükségzerű, hogy a földrajzi nevek hangtanát a mondattani vizsgálatok bemutatása kövesse. A földrajzi nevek mondattani tanulmányozását az alábbiak tették indokolttá.

Egyrészt az alaktani kutatásaim, ugyanis munka közben derült ki, hogy bizonyos jellegű vizsgálatok nem férnek bele az alaktani tanulmányozások körébe. Másrészt a gyökrendszer körüli viták. Harmadrészt az a tény, hogy a mondattan tárgyáról alkotott tudós vélemények nem egybehangzóak, a kutatási eredményeimmel is gyakran ellentétesek, és nem támogatják egyértelműen a földrajzi nevek mondattani vizsgálatait sem. Negyedrészt az, hogy a szakkifejezések – mondattan, szintaxis – értelmezése körül is bizonytalanságok vannak.

¹ László Gyula alap gondolatát a földrajzi névi kutatásaim egyrészt igazolják, másrészt módosításra készítetik annyiban, hogy nem nyelvcsaládokban, hanem konkrét nyelvekben kell gondolkodnunk, tehát a nyelvcsaládokba sorolt nyelvek őseiről lehet szó.

Bevezetés

A földrajzi névi kutatásaim vezettek el oda, hogy lássam, a mondattan tárgyát illető kérdések is **a mondattan általános nyelvészeti problémái** közé tartoznak, amelyeket a leíró és a történeti mondattan együttes alkalmazásával illetve figyelembe vételével lehet csak tisztázni.

A mondattan tárgya megállapításának előfeltétele, hogy tisztán lássuk, mi a mondat. A meghatározások akkor lehetnek helyesek, ha a megnevezések ugyanazt jelentik mind a három nyelvcsaládba – uráli, altáji és indoeurópai – sorolt nyelvekben. Az értelmezésben a sort a magyar nyelvvel kezdem, s néhány más nyelvből vett példával folytatom².

Tekintettel arra, hogy szerteágazó problémákkal állunk szemben, külön fejezetben mutatom be az idevonatkozó vitákat, gondolatokat. Minthogy a tisztánlátáshoz a földrajzi névi kutatások vezettek el, a belőlük levont következtetések, tanulságok szolgáltak alapul számomra ahhoz, hogy észrevegyem a hibákat, félreértéseket, és megjelöljem a mondattani kutatás további feladatait, s a vizsgálatokat bemutassam a földrajzi neveknek a kutatásba való bevonásával, ezért ezek a munkálatok további fejezetekben – szómondat, kétpólusú mondat, szószerkezetek és a földrajzi nevek – kerülnek sorra.

Az elemzésnél abból indultam ki, hogy a legkorábbi vízmegnevezések komplex tartalmuknál fogva teljes alakulatnak számítottak a születésükkor. Keletkezésük kora a beszéd, a nyelv születésének korai szakaszával egyidős lehet. **A legelső víznevek abból a korból valók, amikor a víz megnevezése még természetes funkcionális egységnek számított, s mint ilyen, a mondat őisével volt azonos. Ezt nevezhetjük szómondatnak vagy mondatszónak, ezért az igen ősi vízmegnevezések erről az oldalukról vizsgálva a mondattan tárgykörébe tartoznak.** A vizet jelentő szó először konkrét vízre vonatkozhatott, és nem általában a vizet nevezte meg. Természeténél fogva pedig tartalmazta a mondat fajtajának, a mondat fő részeinek, a szószerkezeteknek a csiráit. Ennek értelmében pedig a szószerkezetek tanulmányozása is beletartozik a mondattan körébe. Ha tehát a mondatot nemcsak szinkron, hanem diakron megközelítésből is szemléljük, akkor egyértelművé válik, hogy **a mondattan tárgykörébe kell sorolnunk a szómondatot vagy mondatszót, a kétpólusú mondatokat, a mondatfajtaikat és a szószerkezeteket egyaránt.** A mondattanon belül ugyanakkor a szószerkezetek, szintagmák külön alcsoportba, tudományágba sorolhatók. Úgy logikus, ha a mondattan tárgykörébe nemcsak a „szerkezetek keletkezésével, kibontakozásával vagy elhalásával, a bennük megnyilvánuló idegen hatással” (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967:185-188) foglalkozó munkák, hanem a mondat születésével, a legelső komplex kommunikációs egységgel foglalkozó kutatások is beletartoznak.

² E tanulmányban a más jellegű feladatok miatt nem közlöm azoknak a példaként felsorolt szavaknak a szómagyarázatait, amelyeknek az etimológiája egy vagy több ponton javításra szorul. Ezekre sort keríték majd a további írásaiban.

1. Kérdések, viták, gondolatok a mondatról

A mondatról és a mondat tárgyáról szóló viták szerteágazóak és igen tanulságosak. A könnyebb kezelhetőség kedvéért igyekeztem azokat tematikus csoportokba rendezni, amelyek a következők:

- A mondat általános kérdései.
- A mondat kronológiai megközelítésből – szómondat vagy mondatszó és a kétpólusú mondat.
- Történeti és leíró mondattan.
- A mondatfajták szerkezetük és tartalmuk szerint.
- Szó szerkezetek.
- A mondat fő részei.
- Frazeológiai egységek.
- Viszonyító eszközök és történetük.

1.1. Egyetemi tankönyvek

A mondat általános kérdései közé tartozik az, hogy a tudomány jelenlegi állása szerint mit gondolnak magáról a mondatról. Az egyetemi tankönyv szerint:

A mondattan a beszéd természetes funkcionális egységét, a mondatot vizsgálja. A következő kérdések tartoznak körébe: a mondat általános kérdései, a mondat fajtái, a mondat fő részei, a szó szerkezetek (szintagmák). Ez utóbbiakkal tulajdonképpen külön tudományág, a szintagmák tana, a szintaxis foglalkozik. A szintaxis és a mondattan tehát nem azonos, ugyanis különböző a tárgyuk. Van ugyan olyan vélemény, hogy a mondat is szó szerkezet, mégpedig ennek legmagasabb rendű fajtája. Eszerint a mondat vizsgálata, a mondattan nem más, mint a szintaxis egy része, a szintaxis tehát tágabb körű, mint a mondattan. Más felfogás szerint viszont a mondattan az átfogóbb tudományág, sőt vizsgálati tárgyánál fogva minőségileg is eltér a szintaxistól: a mondat tudniillik szerinte nem szó szerkezet, s a szintagmák tárgyalása annyiban tartozik a mondattanba, hogy mondataink jelentős része szó szerkezetekből épül fel (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:207).

Az első felmerülő kérdés – amelyre szeretnénk választ kapni – az, hogy a „beszéd természetes funkcionális egysége” mit tartalmazott, mivel volt azonos a nyelvfejlődés különböző szakaszaiban, és mit tartalmaz ma.

A kutatásaim azt igazolják, hogy módszertanilag hibát követ el a kutató akkor, ha a mondattani vizsgálatokat csak a szinkron megközelítésből végzi a történeti jellemzők figyelembe vétele nélkül, mert ennek tartalmi következményei lehetnek. A fenti idézetből egyértelműen kitűnik, hogy a mondat vizsgálati tárgyáról szóló gondolatok kizárólag a kétpólusú mondat létrejötte utáni időszakra vonatkoznak, holott a beszéd természetes funkcionális egysége, a mondat már előtte is létezett, amelyet nem hagyhatunk ki a mondat általános kérdései közül. Sőt, nemcsak hogy létezett, de nem is tűnt el a kétpólusú mondat kialakulását követően.

A kutató akkor is hibát követ el, ha a mondattörténetet a viszonyító eszközök történetével, a szintagmák történetével és a mondattípusok történetével kezdi úgy, hogy nem veszi figyelembe az állati kommunikáció és az emberi kommunikáció közti lehetséges átmenetet, illetőleg az emberi kommunikáció kezdeti szakaszainak a feltehető jellemzőit.

Az vitathatatlan, hogy „A mondatfajták a beszélőnek az ábrázolt valósághoz való viszonyát, a valósággal szemben való magatartását, továbbá a hallgatóra való hatás különféle törekvéseit fejezték ki”. Tehát a „mondatok kifejezőmódjukban, m o d a l i t á s u k b a n különböznek egymástól” (BÁRCI-BENKŐ-BERRÁR 1967:457). Hozzá kell azonban tennünk, hogy az állatok nyelve az állatoknak a valósághoz való viszonyát ösztönösen fejezi ki, az emberi nyelv pedig az embernek a valósághoz való viszonyát tudatosan fejezi ki. Ha az időbeli sorrendet nézzük, az állati kommunikáció időszakát az emberi kommunikáció felé történő átmenet követhette, majd csak ezután számolhatunk az emberi kommunikáció első, kezdeti szakaszával. Ennek az időszaknak az lehetett a leglényegesebb sajátja, hogy hangtani, mondattani, alaktani és jelentéstani szempontból megközelítve az ember egy tagolatlan, komplex jelentéstartalmú kommunikációs egységgel fejezhette ki a valósághoz való viszonyát, amelyet a társai tudomására hozott valamilyen céllal. Ez a kommunikációs egység pedig a mondat őse lehetett. Ha megnézzük, más nyelvek milyen kifejezést használnak a mondattanra, mit tartanak a mondattan tárgyának, hogyan vélekednek a mondatról, akkor a végeredmény ugyanaz: nincs összhang és nincs logikus rendszer.

Az oroszban a szintaxis (синтаксис) kifejezést használják a mondattan megfelelőjeként. Eszerint a szintaxis tárgya a mondat formája – szerkezete – és tartalma. Formai oldalról a mondat szerkezetével kapcsolatos kérdéseket vizsgálja, így tanulmányozza a mondatot és a szó szerkezetet. Eszerint a mondat lehet egytagú (Зума!), kétagú (alany-állítmány), egyszerű bővített és összetett. A szó szerkezeteket két és többtagúak szerint csoportosítja. Tartalmi oldalról azt vizsgálja, hogy az értelmezési viszonyok hogyan valósulnak meg a mondatban (egyszerű és összetett). A szintaxis az egytagú mondatot a kétpólusú mondatból kiindulva szemléli, pedig éppen fordítva kellene. A szintaxis (синтаксис) görög-latin ’mint a mondat és a szó szerkezetek tana’ szakszót használja. Az oroszban a mondat szerkezete szerint kétagú vagy egytagú, s az egytagú formájában vagy az állítmánnyal (Бечедем. ’Esteledik.’) vagy az alannal (Зума! ’Tél!’) esik egybe.

Az angolban a *syntax* ’mondatépítési szabályok’ (A.S HORNBY), *syntax* (sin-taks) ’mód, amely szerint a szavak szó szerkezetekké és mondatokká rendeződnek’ jelentésű (JOUCE M. HAWKINS). Egyértelműen a kétpólusú mondatból indul ki.

1.2. Mondattan, szintaxis jelentése

A mondattan általános kérdései között kell tehát számon tartani azt is, hogy a szintaxis és a mondattan jelentéskörének, tartalmának a tisztázása körüli vita hozza magával azt a bizonytalanságot, hogy mi is lehet a mondattan vizsgálati tárgya. Ha a szinkronia és a diakronia figyelembe vétele mellett újra tanulmányozzuk a mondattan és a szintaxis jelentéstartalmát, az eredmény a fenti második felfogásnak azt a részét igazolja, amely szerint a „mondattan az átfogóbb tudományág”. Ugyanakkor helytelenül járnak el, amikor „az átfogóbb tudományág” kifejezésből kihagyják a diakron megközelítést, s a megállapítást csak a kétpólusú mondatra vonatkoztatják.

Mikor a *mondattan* és a *szintaxis* vizsgálati tárgyát igyekszünk tisztázni, számolni kell azzal a ténnyel, hogy az egyik szó magyar, a másik pedig görög-latin szakszó. Ez azért is fontos, mert minden nyelv szerkezete a használóinak a gondolkodási rendszerét tükrözi, s a rendszerben benne van a gondolkodásának a története is. Mindenesetre meg kell tudnunk, a két terminus – mondattan, szintaxis – fedi-e egymást. A jelen tudományos álláspont szerint a *mondattan*: „A nyelvtannak a mondatok jelentésével, szerkezetével és kapcsol(ód)ásával foglalkozó része.” (ÉKsz.). E meghatározás külön nem, csak a *mondat* címszó alatt található meg, amelyet ki kell egészítenünk, hiszen lényeges, hogy a mondat történetével és jelen állapotának tanulmányozásával egyaránt foglalkoznia kell a mondattannak. Eszerint két

alcsoportha kell legyen, az egyik a történeti mondattan, a másik pedig a mondatok jelen állapotát vizsgáló leíró mondattan.

A *szintaxis*: 1. 'mondattan, a nyelvtudománynak a szószerkezeteket és a mondatokat tanulmányozó ága', 2. 'valamilyen jelrendszer elemeinek sajátos funkciót, ebből fakadó jelentést adó szerkesztési szabályok együttese', 3. ld. *logikai szintaxis*: 'a metalogika azon ága, amely a nem értelmezett kalkulusok struktúráját tanulmányozza és ezek megszerkesztésének és átalakításának szabályát megállapítja' (BAKOS 1986).

A logikai szintaxis a vizsgálati tárgyunkat illetően mellőzhető, az előző két meghatározás ellenben egyértelműen a kétpólusú mondatra vonatkozik. Nem is tehet mást, hiszen magának a *szintaxis* szónak – a jelentéstartalmát illetően – az alapja a *szintagma*, amely szerkezetileg összetett szó, a tagok jelentését külön-külön és együttesen újra meg kell nézni.

1.3. Szakkifejezések

A mondattan tárgyának a tisztázásához vezető úton nem kerülhetjük ki azokat a szakkifejezéseket, amelyek a *mondattan* illetve a *szintaxis* szavak elemeit alkotják, vagy kapcsolatban vannak velük, mint pl. *mondat*, *szintagma*, sőt ezeknek a más nyelvekben használatos megfelelőit is meg kell ismernünk.

A *szintagma*: görög eredetű nyelvtani szakszó, szószerkezet; szavaknak logikai vagy mondattani kapcsolaton alapuló viszonya, illetve maguk ezek a szavak (BAKOS 1986). E meghatározás szerint a szó jelentéstartalmából következik, hogy nem is lehet másról szó, mint a szószerkezetekről. A mondatot csak, mint szószerkezeteket tanulmányozhatja a szintaxis. Igazolja ezt a *szintagma* magyarázata is, amelynek – összetett szó – előtagja a *szin*: görög-latin szó, összetett szavaknak görög előjáróból alakult előtagja, annyi, mint együtt, egyszerre. (BAKOS 1986) Ha tehát a mondatot két – egy állítmányi és egy alanyi – részből álló egységnek fogom fel, akkor a szintaxis és a mondattan tárgya egybeesik. Ha azonban a mondatot kettőnél több szerkezetből álló egységnek tekintem, és nem, mint mondattani egységet, hanem mint szószerkezeti egységet vizsgálom, a szószerkezetek akkor is a szintaxis tárgykörébe tartoznak, de a szintaxis és a mondattan tárgya nem esik egybe. A szintaxis tehát egyszerre mondattan és szószerkezettan, miközben csak a kétpólusú mondat a vizsgálati tárgya, a mondattan tárgykörébe pedig a mondat szó is beletartozik.

A *szintaxis*, *szintagma* és a *szin*- szavak értelmezése egyértelműen arra utal, hogy a szintaxis olyan tudományterület, amelynek a vizsgálati tárgya a legalább két tagból álló szerkezet, mint mondat vizsgálata. Mondatnak pedig attól nevezhető, hogy a tagokat egységként kezeljük. Ebből következik, hogy a szintaxisnak nem lehet a tárgya az egytagú mondat. Tehát **a szintaxis a kétpólusú mondat illetőleg a szószerkezetek tana.**

Ahhoz pedig további nyelvek mondat jelentésű szavait is meg kell vizsgálnunk, hogy közelebb kerüljünk a mondat vizsgálati tárgyának a pontosabb megismeréséhez.

A kérdéskör tisztázásához a különböző nyelvek mondatra vonatkozó szakkifejezéseit is számba kell vennünk. Nemcsak azt kell megtudnunk, hogy mely nyelvek mit mondanak a mondatról, mely nyelvekben mi a mondattan vizsgálati tárgya, hanem azt is, hogy a magyar *mondat*, mint 'mondás' milyen jelentéstartalommal bír, és ennek a különböző nyelvekben mik a párhuzamai.

A jelen tudományos értelmezés szerint a magyar *mondat* 'A beszédnek az a legkisebb, rendszerint több szavas egysége, amellyel valamit kijelentünk, kívánunk vagy kérdezzünk...' (ÉKsz.).

A fenti megállapításnak hibája, hogy nem szól a nem „rendszerinti” egy szavas egységről.

A *mondat* szót a *mond* címszó alatt említi a TESz., és azt mint a *mond* egyik képzett formáját mutatja be. A *mond* szó *-d* gyakorító képzős származékszó, s feltehető a *mon-* alapszava ősi örökség az uráli korból.

Meg kell jegyeznünk, hogy 'mond, beszél' jelentésű nyelvi megfelelőket csak a szamojédból tud hozni a szótár. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy a *mond* szavunk ősiségénél fogva nem értelmezhető akkor, ha csak ilyen szűk körben vizsgáljuk, mint az uráli nyelvek. Másrészt ahhoz, hogy e kérdéskörre megnyugtató választ találjunk, sorra kell vennünk a 'szó, beszéd, mondás, szöveg' stb. jelentésű szavainkat is (vö.: CZEGLÉDI 2004).

Nem hallgathatjuk el, hogy a magyar *mond* szó *mon* töve szorosabban összetartozik a tatár *monj* 'melódia' jelentésű szóval. A *mon* töhöz járuló *-d*: igeképző pedig a magyar *tenni*, *tesz*, *teremt* angol *do*, orosz *delo*, csuv. *tu tǎv* 'tesz, csinál, létrehoz, szül' stb., mong. *töröx* 'szülni' stb. szavak tövének kezdő mássalhangzójával azonos³. A *mond szavunk* a fentiek értelmében '**melódiát tesz, csinál**' jelentésű, s a *mondat értelemszerűen ennek a cselekvésnek az eredménye*. Ha tehát mondunk valamit, akkor dallamot csinálunk, amelynek jelentéstartalma van. A tartalom – forma – dallam szoros egységét kell látnunk.

A *mondat* szinonímájaként fogható fel, és a magyarban idegen szóként honosodott meg a *szentencia*: 1. általános igazságot vagy erkölcsi jellegű megállapítást kifejező mondás. 2. a jogban: ítélet, végzés. 3. ítélet határozottságával tett kijelentés (BAKOS 1986).

A magyarban ismert *szentencia* összetartozik az alábbi latin és angol szavakkal, vö.: latin: *sententia* 1. 'nézet, vélemény, ítélet'... 2. 'hivatalosan kifejezett vélemény, szavazat'... 3. '(bírói) ítélet'... 4. 'értelem, gondolat, tartalom, jelentés'... 5. 'mondat, (jeles) mondás'... (GYÖRKÖSY 1986). Ugyanaz, mint a magyarban ismert *szentencia*. Angol: *sentence* 'ítélet, mondat' (ORSZÁGH 1981). Alapja a latin *sententia*.

1.4. Ősmondat és a kétpólusú mondat

Az ősmondat és a kétpólusú mondat nem más, mint a mondattan tárgya. A mondattan általános kérdései közé is tartozik, vajon az ősmondat, másképpen az egytagú mondat, a mondatzó illetve szómondat valójában mondat vagy szó értékű-e. A mondattan általános kérdéseit érinti az is, hogy a történeti és a leíró mondattan mennyire kezelhető külön. Mi vezethet eredményre? Mindenképpen azok az egységes vizsgálatok, amelyeket annak figyelembe vételével végzünk, hogy a mai mondatban benne van annak a története is. A mondattannak és az alaktannak egyaránt az általános kérdései közé tartozik a szómondat és a szó közötti kapcsolat – azonosság, átmenet, különbözőség – tanulmányozása. Mindezeket 'az isteni kinyilatkoztatás' jelentéshez tartozó és a szó jelentésű szavakon keresztül mutatom be.

1.4.1. Az első csoportban a magyar *ige*, a latin *dicō* és néhány nyelvi párhuzama kerül sorra. Tartalmilag is tanulmányozásra érdemes a magyarban mondat értékű *ige* 'szó, isten szava, cselekvést, történetstb. úgy kifejező szófaj, hogy személyre, időre, módra stb. vonatkoztatja, természetfeletti erejű mondat, szólás, szó. Ótörök eredetű, megfelelőjét azonban a mongolból tudjuk kimutatni, vö.: mong. *üge* 'szó, beszéd'... (TESz.). 1. 'Cselekvést, történetst, állapotot, létezésst kifejező szó(faj)', 2. 'Babonás ráolvasáskor mondott szó, szöveg. Kinyilatkoztatásszerű kijelentés... bibliai idézet... ígét hirdet: prédikál', 3. '(tulajdonnévszerűen) Vall: Az ige: Isten' (ÉKsz.).

Lényeges, hogy az *ige* egyszerre cselekvés és cselekvő, benne foglaltatik az állítmány és az alany. Mindemellett egyszerre mondat, szólás és szó. Bár a párját nem találjuk sem a latinban,

³ Erről érdemben az Alaktan c. könyvben számolok be.

sem a németben vagy az angolban, sem az oroszban, halvány nyomok azonban észrevehetők a latinban, a mongolban pedig megvan a párja nemcsak alakját, de jelentését illetően is.

Foglalkoznunk kell azzal is, hogy a magyar *ige* alapul szolgált az **igen** és az **igaz** szavunknak, és mindkettő olyan természetfeletti erejű mondat lehet, amely elsőként a teremtettséghez köthető, a természet igazságával azonosítható, s a természet igazsága más oldalról isteni kinyilatkoztatás, és törvényerejű. Nem véletlen, hogy az *igen* szinonímája a magyarban a *természetesen* szó, más nyelvekben pedig ennek a jelentéstani megfelelője, pl. or. *konečno* 'természetesen', ang. *of course* 'természetesen', csuv. *pallax*, *šapla* 'természetesen, igen', oszm. *doğal olarak* 'természetesen'. A természet igazsága pedig a születéssel, a teremtetéssel kapcsolatos, ez az igaz, egy a helyes, erre lehet igent mondani. Az idevonatkozó szavak közös gyökerűek, vö.: oszm. *doğmak* 'születni, felkelni', *doğu* 'kelet', *doğa* 'természet', *doğru* 'egyenes, igaz, helyes'. Ez utóbbival közös gyökerű a csuvas **türē** 'egyenes, tiszta, igaz, őszinte, szívből való'⁴ és a csuvas **türe** 'bíró'⁵ valamint a csuvas **turā** 'isten'⁶, az angol **true** 'igaz'. Az idetartozó orosz **pravj**⁷ (*prav-yj*) 'igaz, helyes' szókezdő mássalhangzója fejlemény, s a rá következő magánhangzó pedig eltűnt az ejtésből.

Az oszmán török **evet** 'igen' és a *doğru*, a *doğal* valamint a magyar *terem*, *természet* töve tartozik össze. Hangtani oldalról nézve az oszmán *evet* valamikor meglévő szókezdője elenyészett⁸, amely a magyar *természetes* szóban, mint eredeti *t-* megőrződött, ennek zöngésedett változata van meg az oszm. *doğru*, *doğal* stb. szavakban. A szóbelseji -g- zárhang a törökben a -k- -ból zöngésedett, majd réshangúsodott változata maradt meg:

-k- > -γ- > -ğ-, illetőleg

-k- > -γ- > -w-, tovább változva > -v- lett.

⁴ A szó megfelelői a törökségben: ÓT. *tüz* 'egyenes, igaz', ujb. *tüz* 'egyenes, helyes, igaz', azerb., oszm. *türm.*, gag. *düz* 'sima, egyenes, sík', alt., haksz. *ojr. tús*, kirk. *tüz* 'sima, egyenes', kazah *tüzü* 'egyenes', néhány nyelvben átvitt értelmű: 'igaz, igazságos, tiszta'. Igei jelentésben is használatos: Rabg. *tüz* 'alkotni', oszm. *tüz* 'rendbe tenni, létrehozni, javítani', ...ujg. *togri*, üzb. *tugri*, azerb., oszm. *dogru*, ...türkm. *dogry*, bask. *togro*, tura, kirk. *tuura*, kazah *tura*, nog. *tuvra*, k.kalp., tat. *tury* 'egyenes, igaz, tisztességes', arab *dogri* 'egyenesen' (JEGOROV 1964).

⁵ Vö.: ÓT. *türe*, *törü* 'a régi kor hagyatéka, tanítása, szokások, szokásjog (oguzoké), törvények, ... a felállított államhatalom', KB. *töri*, *törü*... *töre* 'törvény, szokás', MK. *töre* 'káni méltóság, tisztviselő', ujb. *töre*, üzb. *tura*, tat., bask. *tiire* 'hivatalnok, méltóság, tisztviselő'... *törü* 'irányító', kirk. *törö*, kazah *töre* 'úr, hivatalnok, méltóság, tisztviselő, bürokrata', oszm. *tiire* 'törvény, jog, szokás', tuv. *töre* 'felépítés, forma, rendszer, uralom (kormány)rendszer', ...csag. *tiire*, *töre* 'hivatalnok, vezető, fejes, bíró, szokás, törvény, népi határozat, rendelet, bírósági ítélet, határozat, Dzsingiz rendeletei és törvényei'. Bokharában *töre* – a kán fiainak a címe... Vö.: mong. *tör* 'felépítés, forma, rendszer, uralkodó, állam, hatalom, uralom, kormányzás, (állam)hatalom' (JEGOROV 1964).

⁶ Vö.: jenisz. *teyri*, KB. *tañri* 'ég', azerb. *tori* 'isten, ég', csag. *tengra*, ujb. ...*täñri*, ...*tañri*, kirk. *teyri* 'isten', k.kalp. *tangri*, oszm. *tangry*, jak. *tangara*, bask. *täñre* 'isten, ég', bask. tat. *täre*, csuv. *turā* 'alak, forma', vö.: burj.mong. *tengeri*, kalm. *tenger* 'ég', sumér *dingir* 'ég', perzsa *tour* 'alak, forma, külső' (JEGOROV 1964).

Etimológiailag idetartozik a magyar **úr** 'a hatalom és a vagyon birtokosa, uralkodó, parancsoló, Isten, Jézus Krisztus, férj, hatalom, uralkodó erő'. Bizonytalan eredetű. Talán ősi örökség a finnugor korból, vö.: finn *uros* 'férfi, vitéz, hős', 'hím, kan', lp. *vārres* 'hím (állat)'... (TESz.). Az etimológiai szótár téves állásfoglalásának több oka van. A példái bár a szócsaládhoz tartoznak, de jelentésükben szegényesek és késői fejlemények.

A szó családjába tartozik a ném. **Herr** 'úr, uralkodó, gazda, tulajdonos, Úr, Isten' (HALÁSZ-FÖLDES-UZONYI 2000), ang. **sir** 'uram, tanár úr, tanító bácsi, lovag', továbbá ang. **sire** 'felséges úr, uram, ő, apa, apamén, apaállat' (ORSZÁGH 1981).

⁷ Vö.: csuv. *për* 'egy'.

⁸ Ld. még magy. *igen*.

A szóvégi *-t* a török *evet* szóban eredeti, az *-r-* (vö.: *doğru*) az angollal (*true*), csuvassal (*türē*) és a magyarral (*terem, úr*) egyezően fejlemény, ugyanúgy, mint az *-l* (vö.: *doğal*):

-t > -δ > -r,
-t > -δ > -l.

Összetartoznak a magyar *ige* szóval olyan hasonló jelentésű szavak, amelyek megtalálhatók a mongolban és a latinban, vö.: a mongolban az *ügü* nemcsak szó, hanem isteni kinyilatkoztatás jelentésben is ismert.⁹

Latin:

dīcō 1. 'megmutat', 2. 'megállapít, kitűz, megszab, megígér', 3. 'kinevez valamivé', 4. 'mond, kimond, kiejt, beszél, állít, előad, elmond...' (törvényszék előtt) ügyet visz', 5. 'beszédet mond, szónokol', 6. '(el)nevez', 7. 'énekel, megénekel' (GYÖRKÖSY 1986).

dictiō 1. 'kimondás, kijelentés...', 2. 'előadás, beszéd', 3. 'beszélgetés' (GYÖRKÖSY 1986).

dictum 1. '(elmés) mondás v. ötlet', 2. 'kijelentés, szó, parancs, adott szó, ígélet' (GYÖRKÖSY 1986).

A latin szavak már nem őrzik egyértelműen azt, hogy a mondás, a kijelentés eredetileg természetfeletti, isteni erejű volt, csupán halvány nyomok sejtetik azt. Azt azonban megmondják, hogy első igazság, az egyetlen, a természet igazsága, másképpen isteni kinyilatkoztatás törvényerejű, - őrzik a törvény, és a bírál stb. szavak -. A természet törvénye az diktál, megmutat, megszab, elmond, állít, de énekel, megénekel, és a természet törvénye egyedül igaz. Igent mondani pedig csak az ezzel összhangban lévőre lehet. Szerkezetileg és tartalmilag komplex kommunikációs egységről, mondat értékű kinyilatkoztatásról van szó. Ez az amivel egyet lehet érteni, s ezt az igenlést kifejezik egyrészt a velük genetikusán összefüggő szavak, mint az orosz *da* 'igen', a ném. *ja* 'igen', az angol *yes* 'igen', a mongol *zaa* 'igen' stb., továbbá az 'egy' (vö.: csuv. *pěr*), 'első' (vö.: or. *pervyj*), magy. *természetes*, mint 'igaz, helyes', 'egyenes' (vö.: csuv. *türē*, or. *prámoj*, ang. *true*), 'isten' (vö.: csuv. *turā*, magy. *úr* stb.), 'törvény, bíró' (vö.: csuv. *türe*) jelentésű szavak. Három nyelvcsalád nyelveiben genetikusán összetartozó szavak őrzik az ősi komplex jelentéstartalomnak az isteni kinyilatkoztatással kapcsolatos részjelentéseit, amelyekhez a prediktum jelentésű magy. *ige*, lat. *verb* stb. tartozik.

Ami a szláv nyelveket illeti, pl. a *mondattan* megfelelője az oroszban *sintaksis*, a görögből való, jelentése 'felépítés' (SIS). Az orosz **predloženie** 1. 'előterjesztés, javaslat, ajánlat', 2. 'házassági ajánlat, leánykérés', 3. 'kínálat', 4. 'mondat', 5. 'ítélet' (HADROVICS-GÁLDI 1951) jelentésű. Meg kell jegyeznem, hogy az or. **predlog** 1. 'ürügy, kifogás', 2. 'előljáró, viszonyzó, prepozíció' és a **predlagat'** 1. 'előterjeszt, javasol, felajánl, indítványoz' 2. 'rendelkezésre bocsájt', 3. 'felvet', 4. **predlagat' tost** 'pohárköszöntőt mond', 5. 'előír, elrendel, megszab'... (HADROVICS-GÁLDI 1951) ige töve a **predlaga-** az alapját képezi a *predloženie* összetett és képzett szónak:

⁹ Obrusánszky Borbála történész szóbeli közlése alapján.

predložnije

< *pred* ← or. *pered*¹⁰ 'előtt'
+ *lože* ← latin *logus* 'szó'
+ or. -*n*- melléknévképző
+ or. -*ije*.

Az orosz szó tartalmazza azt is, hogy a mondat, a szó eredendően nem más, mint első kinyilatkoztatás, azaz ige.

1.4.2. Hangtani oldalról megközelítve a mond, beszél szavak két csoportba tartoznak, mint ahogyan a hangutánzó szavak.¹¹ A legtöbb nyelvben, így az oroszban is ismertek és használatosak a mondat illetve a szó jelölésére olyan mássalhangzó kezdetű szavak, amelyek egyik oldalról a *t*- és fejleményeit, a másik oldalról pedig a *k*- és fejleményeit tartalmazzák a szó elején, pl.: az oroszban a 'mondani, beszélni' jelentésű *govorit'* (← *govori*- + *-t'*: főnévi igenévképző), és a *skazat'* (← *skaza*¹² + *-t'*: főnévi igenévképző) igék töve végső soron nem szláv eredetű. A *skaza* tö nemcsak a törökkel – vö.: tör. *söz* 'szó' – tartozik össze, hanem a német *die Satz* 'mondat', *zagen* 'mondani' és az angol *to say* 'mondani' szavak tövével is. Az orosz *reč'* 'beszéd' ...< **rekti* 'beszélni': **rěkb...* vö.: litv. *rėkti* 'kiabálni, ordítani', lett *rēkt* 'ua.'. (SIS) *rek*- töve és a magyar *rege* összetartoznak. Az or. *govori* tö pedig a magyar *karattyol* stb. tövében van meg (vö.: CZEGLÉDI 2006).

A mondat, a mondani, beszélni és a *szó* a különböző nyelvekben egyrészt közös gyökerűek, másrészt szinoním szavak.

Ha a magyar nyelvből kiindulva keressük a 'szó, beszéd, mondás' stb. jelentésű szavakat, s azoknak megvizsgáljuk más nyelvi megfelelőit, akkor nem nélkülözhetjük az egyetemi tankönyv számos megállapítását, bár innen a megoldás felé vezető út – vagyis hogy megtudjuk, milyen hangsora, milyen jelentéstartalma és szerkezete volt az ősmondatnak – még igen hosszú. Vö.:

A gondolkodó emberi fő... nem elégszik meg a tények ismeretével és célszerűségük megállapításával, hanem keresi az okot is, a miért?-et: az, ami van, miért olyan, amilyen; hogyan lett azzá, ami (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967:7).

Keressük tehát azt, hogy a mondat mitől mondat, hogyan lett azzá, milyen volt a mai mondat őse, továbbá mi a különbség és mi a közös a szóban és a mondatban.

A *szó*, a *beszéd*, a *nyelv* olyan termék, amelyet minden ember elsajátít, alakít és tovább ad. Az egyik legnagyobb kérdés, miért kellett megszületnie a szónak, és ez hogyan történt. A válasznak pedig tartalmaznia kell a mondatszó, a szó, a gyök és a mondat összefüggéseit is.

A földrajzi névi kutatásaim során már évekkel ezelőtt feltűnt, hogy a *szó* szavunk néhány más szóval – tulajdonnévvel és közszóval – összefüggésben van. A földrajzi nevek jelentéskörét vizsgálva azokon a hangutánzó szavakon keresztül, amelyek a víz hangját utánozzák, eljutottam olyan szavakhoz, amelyek az emberi kommunikációval kapcsolatosak: pl. *szó*, *beszéd*, *hang*, *ének*, *dal*, *zene*, *száj*, *nyelv*, stb. Úgy tűnt, hogy közülük néhány egymásnak szinonim jelentésű szavai. Az okokat keresvén a magyarból kiindulva megvizsgáltam az uráli, altáji és az indoeurópai nyelvekhez sorolt nyelvekben a *szó* szavunkat

¹⁰ Nem lehet szláv eredetű. A *pere* mint 'elő' az egy számnévvvel rokon, vö.: csuv. *pěr* 'egy', tat. *ber* 'egy', oszm. *bir* 'egy', stb. (JEGOROV 1964), amelyhez a -*d* helyhatározórag járult. Ez utóbbi a magyarban -*t* formában közismert, a földrajzi nevekben pedig -*d* alakban is elterjedt.

¹¹ Ld. később.

¹² Vö.: oszm. *söz* 'szó'.

és megfelelőit azzal a céllal, hogy megtudjam, milyen további jelentések társulnak hozzá, mely szavak függhetnek össze vele genetikailag is. Számos kérdés merült fel, pl.:

Vajon az összehasonlító vizsgálataim fényében a magyar *szó* ugorkori török jövevényként való magyarázata mennyire helytálló? Mit lehet tudni a szó szavunknak az ugorkor előtti életéről? Milyen eredményre jutok, ha a *szó* szavunk mélyebb – jelentésbeli, hangtani és alaktani – nyelvi kapcsolatait kutatom, továbbá a víznevekkel való összefüggéseit vizsgálom. Általános nyelvészeti megközelítésből sem kerülhetem meg a *lang* és a *parol* egymáshoz való viszonyának kérdését. Nem utolsó sorban kutatom azt, hogy az emberi *szó*, a beszéd, a nyelv keletkezése, kialakulása, további fejlődése hogyan képzelhető el a földrajzi nevek ismeretében, s az uráli, altáji és az indoeurópai nyelvcsaládokba sorolt nyelvek tanúsága szerint. A szó mint az emberi kommunikáció egyik – hangos – megnyilatkozási formája milyen nyelvi párhuzamokkal rendelkezik a három nyelvcsalád nyelveiben, továbbá e nyelvi kapcsolatok türik-e a nyelveknek a nyelvcsaládokba sorolását, még inkább azt a tudományos álláspontot, hogy a *szó* szavunk a kiterjedt nyelvi kapcsolatai ellenére ugorkori – nem régebbi, mint i.e. 2000 – eredetű. Abban az esetben, ha elfogadható lenne ez az állítás, akkor igazoltnak kellene lenni annak, hogy a szó ebben a korban a magyar és a hanti, mansi nyelvek közös terméke. Minthogy ez lehetetlen, megtörtént az első hiba, amely folytatódott azzal, hogy nem vették számba a további nyelvek adatait. Mindez tetőződik azzal az elvi állásponttal, ha nem tudnak bizonyos szavakat besorolni az ún. uráli, finnugor vagy ugor nyelvi egység korabeli készletébe, akkor az csakis jövevény lehet valamely nyelvből. Rendszerint újabb tévedés következik akkor, amikor az átadó nyelvet határozzák meg. Ennek pedig az elsődleges oka az, hogy nem törekednek arra, hogy a szavaknak valamennyi nyelvi előfordulását számba vegyék és megvizsgálják. Csak hamis eredményhez vezethet az olyan állásfoglalás, hogy amiről nem tudunk, az nincs. Itt sem nélkülözhetjük tehát a kutatói véleményeket és azok kritikáját, miközben az emberi nyelv első megnyilvánulási formáit, a mondat értékű közlést keressük.

1.5. Emberi nyelv születése, ősmondat, szó, beszéd viszonya

Az emberi nyelvről, születéséről, az ősmondatról, a szó és a beszéd viszonyáról, mint a mondaton tárgyát érintő kérdésekről szól ez a fejezet, amely alapvetően két részre tagolódik. Az elsőhöz tartoznak a már ismert és a mai napig tanított álláspontok. A másodikhoz tartozik a földrajzi névi kutatások eredményeként született, az azokból levont tanulságokon alapuló – e dolgozat írója kialakította – vélemény. Ez utóbbit igazolandó tulajdonneveket (földrajzi neveket és családneveket) valamint közszókat mutatok be.

1.5.1. Egyetemi tankönyv

Az egyetemi tankönyvből ismert, hogy

A szó a nyelvnek és a beszédnek az a legkisebb egysége, amelynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van... A szavak jelentése a valóság tényeiben gyökerezik, így a nyelvekben található legfőbb szócsoporthoz és a valóság legáltalánosabb kategóriáit tükrözik. Minden nyelvben találunk például olyan szócsoporthoz, amelyek a valóságban észlelt élőlényeket vagy tárgyakat nevezik meg, ismét találunk olyanokat, amelyek ezek tulajdonságát, mennyiségét... jelölik, illetőleg létét, állapotát, cselekvését nevezik meg. Ennek oka a nyelv és a gondolkodás általános összefüggésében rejlik (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:11).

Mindebből egyenesen következik, hogy a *szó* szavunk jelentése is a valóságban gyökerezik.

A fenti gondolatokat tovább fűzve logikusnak tűnik, hogy a nyelv és a gondolkodás közötti összefüggésnek már a gondolkodás kialakulása és a nyelv születése pillanataiban léteznie kellett. A kutatásaim egyértelműen igazolják, hogy a legelső emberi hangoknak, szavaknak pedig nemcsak a jelentése, hanem a hangalakja is a valóság tényeiben gyökerezik. A legelső és legfontosabb valóság pedig a természeti környezetnek az a darabja, amely nemcsak ételt, italt adott az élőlények – a növény, az állat, és az első gondolkodó lény, az ember – számára, az a víz. Ennek igazolására vagy cáfolására pedig kutatni kell a nyelvekben található olyan szócsoportokat, amelyek a valóság legáltalánosabb kategóriáit tükrözik.

A kutatás során abból az egyszerű tényből kell kiindulnunk, hogy az ember élőlény. Az élet legelső és legfontosabb feltétele pedig a víz. Az emberi tudat kialakulásával már nemcsak az életösztön hajtotta az embert a vízhez, hogy egyen és igyon, hanem mindezt tudatosan tette. Fontos volt nemcsak a maga, hanem a szűkebb és a nagyobb köre számára a víz az összes tulajdonságával együtt, így a birtoklás¹³ is. Ezt pedig úgy hozhatta a környezetében élők tudomására, hogy elkezdte utánozni a víz hangját. A hangutánzást nyilvánvalóan meghatározta az érzékszervek – hallás, látás és a hangképző szervek – fejlettségi szintje is. A kiadott hangok, hangkombinációk pedig mint az első hangutánzó szavak adott víz hangjának a másolatai kívántak lenni. Annak a víznek a hangja volt a számukra legfontosabb, amelyből ők ettek, ittak, amelyben lubickoltak, amelyik őket életben tartotta, talán meleget is adott, s amelyik egy lyukból, nyílásból jön ki, mozog, csepeg, kopog, szaga, illata, színe (kezdetben világos és sötét) van, mélyedésben, mederben lakik stb. A tapasztalati megismerés során az ember tudása egyre gazdagabb lett.

Tévedünk hát, ha a mondat – mint a mondatban tárgy – megismerését nem a tapasztalati megismerés kezdetével indítjuk. Márpedig a tapasztalati megismerés első lépései közé tartozik, hogy az emberi kinyilatkoztatás (szó, mondat) a természet (víz) hangjának a lemásolásával kezdődött. Az első kinyilatkoztatás a természetből ered, következképp természetfeletti erőt lehet neki tulajdonítani. Az igazság a természet igazságával azonos, egyenértékű. Másképpen igaz az, ami a természettel összhangban van. Erre lehet igent mondani. Az ember igazsága egyenlő a természet igazságával. Ez a természetből eredő kinyilatkoztatás pedig a teremtettséghez köthető. A legelső teremtettség az élő a víz, amely a továbbiakban önmaga teremtettségévé válik. Hozzá hasonlóak a növény, az állat és az ember. A teremtettséghez köthető a víz hangja, a víz megnevezése és a szó mint mondat, és mint ilyen, az eredeti komplex megnevezés részei, összetartozásuk logikus és törvényszerű.

Ha a víz, a forrás, a folyó keletkezéséből indulunk ki, annak a komplex jelentéstartalmából, akkor megtalálhatjuk a fenti kérdésekre a választ. A jég olvadása, zajlása, a víz folyása zajjal, kopogással jár. A hang minősége (mély és magas) függ a víz mennyiségétől, és a gödör, nyílás – ahonnan a víz kijön – nagyságától. A víz hangja számos egyéb tulajdonsággal is rendelkezik (halk, hangos, hosszan vagy rövid ideig tartó, stb.). A víz hangját utánözva az ember egyúttal az adott víz más tulajdonságait is közölte társaival. Pl.: a víz mozog, folyik, hideg, meleg, iható, ehető, van benne hal, íze, szaga van, mélyedésben, árokban folyik, medre van, kanyargósan folyik, utal a víz mozgásának módjára, pl. a hengerülve¹⁴ folyik, stb.

A víz hangjának utánzásával létrejöttek az első hangutánzó alakulatok, szavak, megszületett az emberi nyelv alapja. Az ember gondolkodásának, asszociációs képességének a kialakulásával, fejlődésével együtt járhatott a gondolatközlés, azaz az első szavak, a hangutánzó szavak alkalmazása, amely hangutánzó szavak önmaguktól való megújulása a mai

¹³ Kezdetben nem az emberhez tartozott a víz, vagyis nem az ember birtokolta a vizet, hanem fordítva gondolták, az ember tartozott a vízhez, a víz birtokolta az embert, állatot, növényeket, stb. A birtokos tehát a víz volt.

¹⁴ Így gondolták a szkíták is.

napig tart. **Az első szóteremtés – megítélésem szerint – nem lehet más, mint a víz hangjának lemásolása, utánzása.** A hangutánzó szavak pedig ily módon a belső keletkezésű szókészletnek a szóteremtéssel keletkezett szavai közé tartoznak. Mindez nem mond ellent annak, hogy a

A hangutánzó szavak úgy keletkeztek, hogy a különböző természeti, állati vagy emberi eredetű hangmegnyilvánulásokat, zörejeket a nyelv ezekhez hasonló, ezeket kifejező hangalakú szavakkal igyekszik megformálni, visszaadni. A szó hangalakja, hangsora így az utánzott hang, zörej emberi beszédhangokra való áttevéséből adódik, tehát hangalak és jelentés a szó születésekor a legtermészetesebb, legközvetlenebb kapcsolatban, mondhatni, okszerű összefüggésben van. A hangutánzó szó rendszerint későbbi élete során is megtartja a hangalak és jelentés szoros kapcsolatát (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967).

Az eddigi ismereteink megerősítése mellett azonban úgy látom, hogy a szó hangalakja, hangsora megszületéséhez alapul – azaz az utánzott hang, zörej emberi beszédhangokra való áttevéséhez – elsőként a víz hangja szolgált. **Az első emberi hangkombinációk, szavak nemcsak mondat értékűek lehettek, hanem minden bizonnyal akár egész szövegni gondolatsort is tartalmaztak.**

Feltehetően először olyan többjelentésű szavak alakultak ki, ahol az egyik esetben a hangutánzó jelentést hordozza a szó (vö. magy. *tüti* 'tülkölést utánzó szó') (ÉKsz.), a másik esetben vizet jelentő (vö. magy. *tüti* 1. 'szeszes ital' 2. 'ital, víz') (ÉKsz.). Valójában az azonos alakú szavaknak tartottak egy része is ide köthető. Sok esetben megtalálható a jelentések közötti összekötő szál is (vö.: magy. *tűz* 'gyulladás, valaminek a fénye, ragyogása' és a másik *tűz* 'szúr, bök' jelentése azon a szálon kapcsolódik össze, hogy a legelső gyulladás, fény a naphoz köthető, ahhoz a naphoz, amelyik a sugarával megolvasztotta, azaz megtermékenyítette a jeget, vizet. Nem véletlen, hogy a *tüzel* egyik jelentésben meleget csinál, meleget ad ki, a másik jelentése pedig a párással kapcsolatos. Az is természetes, hogy a napra a férfi tulajdonság a jellemző és vele ellentétben a víz nőnemű, női tulajdonságokkal rendelkezik. Az sem véletlen, hogy a tűz őrzése női feladat, női tevékenység, ezzel a teremtés folytonosságát, a termékenységet, az életet őrzik, illetőleg szimbolizálják.

Ezt követően a hasonlóságon alapuló névátvitel útján keletkezett szavak egész sora teremődött.

Az eredeti komplex jelentéstartalom részei közül az egyikhez tartoznak a szóval, a beszéddel kapcsolatos szavak, amelyeket a szókezdő hangja alapján eleve két külön csoportban kell tárgyalnunk, mégpedig a *k*-val és fejleményeivel, valamint a *t*-vel és fejleményeivel kezdődő szavakat. Ezt a kétféle csoportosítást az is indokolja, hogy mind az uráli, mind az altáji, mind az indoeurópai családba sorolt nyelvekben a szó, a mondat, a beszéd kifejezésére használnak *k*- kezdetű és *t*- kezdetű, illetve azok fejleményeit tartalmazó szavakat (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006).

1.5.2. A szó és a víz a földrajzi nevekben

A földrajzi nevek, elsősorban a víznevek és a víznévi eredetű egyéb helynevek az adott víz több tulajdonságát is őrzik egyszerre, miközben a víz hangjára utalnak. A nevekben gyakran felismerhető valamely 'víz' jelentésű szó, amely nemcsak hangtani oldalról tartozik össze 'szó' jelentésű szavakkal, pl.: ÓT. *sab*, *sav*, *sabyg*, *savyg* 'szó', ÓT. *sub*, tat. *su* 'víz'. A víznevek a nevükben egyszerre tartalmazták a víz hangját, magát a vizet és még számos más tulajdonságot. Ez az alapja azoknak a közszóknak, amelyek összefüggni látszanak, közéjük tartozik a *víz* és a *szó*.

Olyan földrajzi neveket vizsgáltam, amelyekben a hangutánzó szó és / vagy a 'víz' jelentés felismerhető. A Volga-Urál vidéken és a Kárpát medencében számos ilyen név található, pl.:

Sabujaga f. TSK.100.: or. *Sabujaga* / *S'abujaga*, az or. Tobyš baloldali mellékfolyója, hossza 72 km.

< or. *Sabujaga* < *Sabu* / *S'abu* ← nem or. *Sabu* / **Sebü*
+ or. *jaga* ← nyeny. *jaga* 'folyó'.

Az összetett szóból álló víznév előtagjának (*Sabu* / *S'abu*) olyan közszó szolgálhatott alapul, amely 'víz' jelentésben és mint hangutánzó szó egyaránt ismert. Ez utóbbi összetartozik a magyar *szó*-val.

Szob 'helység Pest megyében'. Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű lehet, vö.: ie.: *Sobów* hn., cseh *Sobek* szn. le. *Sobek* szn... (KISS1980) A névnek a szláv nyelveken kívüli előfordulása jelentős számú, ezért azoknak a vizsgálatba való bevonása egyértelművé teszi, hogy a név a magyarban nem lehet szláv eredetű.

Szuha 'A Sajó baloldali mellékvize'... (KISS 1980).

Zengő 'a Mecsek legmagasabb pontja. A *zeng* ige folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett. Feltehetőleg 'visszhangos' a tkp. értelme. Erre abból is következtethetünk, hogy Balatonarácson egy visszhangos határrésznek *Zöngő-oldal* a neve. Az 1437-ből való *Zenghewhegh*... a Vas megyei Nagysimonyi környékén kereshető... (KISS 1980) Amíg a *Szuha* folyónév nemcsak a hangutánzó jelentést hordozza magában, a hegy nevének alapul hangutánzó jelentésű szó szolgálhatott.

1.5.3. Földrajzi nevek és a személynévek

A földrajzi nevek és a személynévek, köztük a családnevek gyakori azonosságának az okát és a magyarázatát a vízben, valamint a víz és az ember kapcsolatának nagyon ősi értelmezésében, felfogásában találjuk meg, amelyet a nevek etimológiájának a megírásakor nem nélkülözhetünk, pl.:

Szabó csn. ← *szabó* foglalkozásnév, összefügghet az Árpád-kori egyelemű *Szabó* névvel, amelynek 'adót, bírságot, büntetést, törvényt, vámot, stb. szabó'¹⁵ jelentése lehetett (KÁZMÉR 1993).

A *víz*, a *szab* 'vág, árkot ás, stb.' legelőször a víz, a forrás, a folyó komplex tulajdonságai közé tartoztak. Mint ahogyan a víz szabott magának utat, árkot, medret, ennek mintájára szabott az ember törvényt, anyagot, stb. A *Szabó* név nagy elterjedtségére és korai előfordulásaira és nyelvi összefüggéseire tekintettel igen régi lehet, és a ma ismert foglalkozásnév semmiképp sem szolgálhatott alapul a családnévnek. Azokkal a víznevekkel hozható összefüggésbe, amelyek nevükben is őrzik a víz hangját, magát a vizet és a víz árokásó munkáját.

¹⁵ Vö.: türk rovásírásos feliratok.

1.5.4. Közsók

A közsavak azért fontosak, mert azok tartalmazzák azokat a felismerhető jelentéseket, amelyek segítségével vissza lehet jutni az ősmndatokhoz. Olyan közsavakkal foglalkozom, amelyek a kutatásaim alapján hangutánzó eredetűek. Hozok néhány példát a magyar nyelvből különböző jelentéscsoportokhoz tartozó szavakból, ezután a mondatanhoz szorosan kapcsolódó példákat mutatok be több nyelvből.

1.5.4.1. Különböző jelentéscsoportokba tartozó szavak

1.5.4.1.1. Hangutánzó szavak

Hangutánzó szavak,¹⁶ amelyek a természet (víz, szél, stb.) hangját utánozzák (TESz.):

topog 'apró léptekkel járkál'... Hangutánzó eredetű.

dobog 'tompá, mély hangot ad'... Hangutánzó eredetű... Hangalakja elsősorban az üreges tárgyak ütésekör keletkező tompa, mély hangot idézi fel. A hangutánzás síkján összefügg a *dübö*, *döbben* családjával.

dübö, *debe*, *dübe* 'lúktet, dobog (szív), tompa, mély hangot ad'... Hangutánzó eredetű... Hangalakja az öblös, üreges tárgy mély, döngő hangját jeleníti meg. Legközelebbi rokona a *dobog*, *dobban* szócsalád.

dörög 'erős hangon kiált, kiabál, mennydörög, ordít, üvölt (farkas stb.), zörget, dörmög, dübörög'... Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja erős, dübörögő hangjelenségeket, emberi, állati, természeti hangot fejez ki.

dong 'tompá, mély hangon szól, zümmög, zúg'... Hangutánzó eredetű. Hangalakja elsősorban bizonyos fajta rovaroknak tompa, tartósan zúgó hangját jeleníti meg. Legközelebbi rokona a *döng*, amely a *dong*-nak voltaképpen magas hangrendű párja. A hangutánzás síkján rokon vele a *dunnyog*, továbbá a *bong*, *kong*¹⁷, stb.

zubog 'mély, döngő hangot ad, (forrásban lévő folyadék) buzog, (erős sodrású víz) zúgva, kavargva folyik, ömlik'... Hangutánzó eredetű szócsalád.

zeng 'messzehangzóan szól, hangzik, énekel, dalol'... Hangutánzó eredetű szócsalád.

zaj 'zajongás, lármázás, zúgolódás, zöre

zúg 'folyamatos, átható, mély hangot ad, zúgolódik, szuszog'... Hangutánzó eredetű szócsalád.

zizeg Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja könnyű tárgyak egymáshoz súrlódásakor keletkező halk zörejeket érzékeltet.

zördül, **zörög**, **zöre** Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja elsősorban a szilárd anyagból levő tárgyak összeütődésekor keletkező érdes, kellemetlen hangbenyomásokat érzékelteti.

zümmög Hangutánzó eredetű. Hangalakja elsősorban a bogarak duruzsoló hangját érzékelteti... Hasonló hangalakú és jelentésű igék más nyelvekben is találhatók, vö.: ném. *summen*, fr. *sonzonner* '... zümmög'.

zsong 'dong, zümmög'... Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg bizonyos fajta rovaroknak tompa, tartósan zúgó hangját jeleníthette meg. vö. még *zson* 'méhzümmögés'.

cseng Hangutánzó eredetű. Hangalakja a tiszta, éles, magas csengő hangot jeleníti meg.

¹⁶ Az idetartozó szavak bemutatásakor az anyag gazdagsága miatt teljességre nem törekedtem.

¹⁷ A *kong* nem ide, hanem a *k-* kezdetűek családjába tartozik.

csingilingi 'csengőpengő hangot adnak, csilingelő hang utánzása, csilingelő hang, csengettyű'. Hangutánzó eredetű. A cseng családjába tartozik. Legszorosabban a csilingel-lel függ össze, és ikerítés eredményének tekinthető hangalakja is valószínűleg annak hatására jött létre. Hasonló hangalakú és jelentésű szó a szlovákban is van, vö.: szlk. *cingilingi* 'csingilingi', vö. még szlk. *cengat'*, *cingat'* 'cseng, csenget'. E szlovák szók is hangutánzó eredetűek, de aligha függetlenek a magyartól.

csörög, **csűrög** 'csörgedezik, zörög (madár, főleg szarka, kígyó) csörgő hangot ad, csacsog, ciripel, zsörtölődik, táncol...' Hangutánzó eredetű szócsalád.

cseveg 'beszélget, könnyedén társalog, fecseg, csahol, gőgicsél'. Hangutánzó eredetű. Madárhangot és más természeti hangot jelenít meg.

sí '(személy, főleg gyermek) keservesen, panaszkodva sír, üvölt, ordít, zihál, (állat) éles, sivító hangot hallat, (hangszer) éles, magas hangon szól'... Hangutánzó eredetű. Hangalakja éles, süvöltő hangjelenségeket érzékeltet. A hangutánzás síkján ősi kapcsolatban lehet a *sír* ige családjával. A *sí* is minden bizonnyal nagyon régi szó, ezt képző nélküli volta, *v* tövűsége és igen kiterjedt származék-rendszere világosan jelzi.

rí, *rew*, *rívok*, *reena*, *ríwnak*, 'ordít, üvölt, bög, nyikorog, csikororog, sír, nyüszít, nyöszörög', *ríkat*. Hangutánzó eredetű.

süvölt, *süvelt(enek)*, *süvölt(ési)*, *sőlt(ülésem)*, *sühöjt*, *süvűt*, *süvít*, 'sípól, füttyül, sivít, visít, (fül) zúg, (kígyó) sziszeg, (hangszer) éles, magas hangon szól, (madár) rikolt, (szél) zúg, (személy) zihál, hörög, (szél, erős légáramlás) füttyülő hangot ad...' A szócsalád tagjai származékszavak. Alapszavuk a *sí* ige *v*-s töv változata, ebből jöttek létre *-lt*, illetve *-ít* mozzanatos képzőbokkal, vö.: *rikolt*, *sikolt*, *sikít*, stb. A *sőlt*, *sült* típusú változatok a *v* kiesése után a két magánhangzó összeolvadásával keletkeztek. A *svét*, *svit*-félék az első szótagi magánhangzó kiesésével jöttek létre.

súg 'zúg (sebes folyású víz, szél, erdő, stb.)... Hangutánzó eredetű.

suhog 'gyors mozgás közben halk, surrogó hangot ad (szél, víz, eső, stb.)... Hangutánzó eredetű.

susog, *zsuzsog*, *suttog* 'halkan zúg'. Hangutánzó eredetű... Családot alkot a *susárol*, *sustorog* igékkel és talán a *suskus* főnévvel. A hangutánzás síkján összefügghet a *súg*-gal, *suhog*-gal és a *suttog*-gal.

sziszeg 'állat, (különösen kígyó, lúd) támadás vagy védekezés közben halk, sivító hangot ad'... Hangutánzó eredetű szócsalád. Tagjainak hangalakja eredetileg dühös állatok... fújás szerű hang-megnyílvánulásait érzékeltethette.

< *szi* + *szeg*: ikerítéssel keletkezett.

pis-pis ld. **pisil**... 'vizez'... *pisil*... Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja a szűkebb részen kiáramló víz susogó hangját jeleníti meg... ld. *pessedez* 'a víz fölfakadozik'... Hasonló alakú és jelentésű hangutánzó szavak más nyelvekben is vannak, pl. ang. *piss* ige és fn., ném. *pissen*, *Pisse*, fr. *pisser*, *pisser*... 'pisil, pisi'.

fecseg '(kisebb madár) csiripel, cseveg, meggondolatlanul beszél, locsog, fröcsköl, cseveg' Hangutánzó eredetű. Hangalakja részint a kis madarak csivitelését, részint a folyadék, sár fröcsögését jeleníti meg.

nyekereg, **nyikorog**, '(hangszer) elnyújtott, kellemetlen, vinnyogó hangon szól, nyöszörög, sírdogál, akadozó, rekedtes hangon beszél, (bútor, szekér) nyikorgó hangot ad, *nyekeg*, *nyög*, *nyöszörög* 'akadozva beszél, (kecske) mekeg, (hangszer) nyekergő hangon szól'... Hangutánzó szócsalád.

1.5.4.1.2. Természeti jelenségek szavai

Természeti jelenségek, amelyeknek a hangadással kapcsolatos az elnevezésük:

*szél*¹⁸ 'levegőmozgás, lélegzet, szusz'... Csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö.: KB. *jäl, jil*, kirk. *žel*, alt. *d'el*, hakasz *čil*, csuv. *šil* 'szél', jak. *silliä* 'vihar'... (TESz.).

1.5.4.1.3. Állatok nevei

Állatok, rovarok elnevezései, amelyek a jellegzetes hangjukról kapták az elnevezést (TESz.):

tücsök 'legtöbbszörre mezőkön, föld alatti lyukakban élő rövid testű, egyenes szárnyú rovar'... Hangutánzó eredetű.

dongó 'zúgó hangot adó rovar' ld. *dong*.

szajkó 'a varjak családjába tartozó, tarka tollazatú, élénk, hangos madár, csóka, fecsegő ember'... Szláv eredetű szócsalád, vö.: blg. *sójka* 'szajkó'... szlk. *sojka* 'szajkó'... A magyar szavak közelebbi forrását nem tudjuk meghatározni.

szú, szuh, szó, szuj, szúj, szú, szúl, szúny. Ősi örökség a finnugor korból, vö.: vog. Ko. *sâu* 'szú', osztj. Vj. *sox*... 'féreg, hernyó', votj. Sz. *pičej*¹⁹ 'szú, faórló féreg', cser. KH. *šy·γy* 'szú'.

szúnyog, szunyák, szung 'apró, karcsú, hártás szárnyú rovar, nőténye vérszívó'... Valószínűleg ótörök eredetű, vö.: Kāšy. *singäk* (a városi lakóknál) 'légy', (a nomádoknál) 'szúnyog', csag. *singäk* 'légy', oszm. türkm., gag. *sinek* 'szúnyog', hakasz *sēk* 'légy', csuv. *šāna* 'légy'. Vö. még mong. *šimayul, šimuyul* 'légy, szúnyog'. A cser. *šāṇā, šyṅgä* 'légy' a csuvasból való. A magyarázat némi nehézsége, hogy a magyar szónak közvetlenül megfelelő alak nincs kimutatva.

fecske 'kis testű, gyors röptű, villás farkú madár... Hangutánzó szó, vagy ősi örökség a finnugor korból, vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett. A rokon nyelvi megfelelőkre vö.: votj. *pöšky*... finn *pääsky*... 'fecske'.

1.5.4.1.4. Tárgyak nevei

Tárgyak, amelyek a hangjukról kapták az elnevezést (TESz.):

tülok, tülk, türk 'szaruból való tartó, kürt'... A szócsalád tagjai valószínűleg magyar fejlemények...²⁰

tilinkó, tirinkó, titilinka, t'jilinka, dilinka 'egyszerű furulya, pásztorsíp'. Bizonytalan eredetű. Végző soron minden valószínűség szerint hangutánzó szó.

duda 'bőrtömlőre szerelt sípokból álló egyszerű fúvós hangszer... Szláv eredetű, vö.: szb-hv. *dúda* 'síp, füttyülő, furulya, tilinkó'... A magyar szó közelebbi forrása nem határozható meg.

síp 'fúvással, illetőleg fújtatással megszólaltatható csőszerű hangszer, így működő, éles hangú, jeladó eszköz, cső, kürtő, kémény'... Hangutánzó eredetű szócsalád.

¹⁸ A hang nemcsak a víz, hanem a levegő áramlásának is a velejárója.

¹⁹ Az *i* labiális ejtésű.

²⁰ Nincs köze a *kürthöz*, mert az a *k*- kezdetűek közé tartozik.

zongora Nyelvújítási alkotás. A *zeng* ige alapján alkották a tambura hangszernévből elvont – *ora* képzővel. Hasonló képzésre vö.: *hangora* 'harmónika'.
nyenyere 'egy fajta húros népi hangszer, tekerő lant'. Hangutánzó eredetű.

1.5.4.2. A beszédre vonatkozó szavak

Tekintettel arra, hogy a hangutánzó szavaknak alapul a víz hangja szolgált, amely valamilyen hasonlóság kapcsán a természet más hangjainak utánzására is alkalmas volt, a tudatosan utánzó ember ezzel megteremtette az emberi beszéd alapjait. Ez azt is jelenti, hogy az emberi beszéd hangutánzó szavakra épül, azokból indul ki. Éppen ezért részletesebben kell foglalkoznom az emberi kinyilatkoztatásokkal, hangokkal, szavakkal, beszéddel, nyelvvel. Az idetartozó szavakat pedig a három nyelvcsalád nyelveiben veszem sorra, kezdve a magyar nyelvvel.

1.5.4.2.1. Szó kezdetén *t-* vagy annak fejleményei

Magyar (TESz.):

tutul '(állat, különösen kutya) vonít, üvölt, tülköl, dudál'... Hangutánzó eredetű. Hangalakja elnyújtott, erős hang-megnyílvánulásokat érzékeltet. A hangutánzás síkján összefügg a hasonló hangjelenségeket kifejező *dúdol* családjával.

tolmács 'beszédet élőszóval más nyelvre fordító személy'. Török jövevényszó, vö.: CC. *tilmač*, *tolmač*, csag. *tilmač*, oszm. türkm. *dilmač*, tat. *tilmač*, csuv. *tälmač*, kurg. *tolmāč*, üzb. *tilmač*²¹ 'tolmács'. Megfelelései a törökség minden ágában megtalálhatók. A török szó valószínűleg *til* ~ *til* 'nyelv'²² származéka. A törökből átkerült több szláv nyelvbe, valamint a kaukázusi nyelvekbe és a románba is. A magyarba került török szó... átvételi ideje bizonytalan.

duma 'tanácskozó testület a cári Oroszországban'... Nemzetközi szó, vö.: ang. *duma*, ném. *Duma*, fr. *douma*, ol. *duma* 'orosz tanácskozó testület', or. *dúma* 'gondolat, töprengés, tanácskozó szerv, (városi) tanács, országgyűlés'. Az oroszból terjedt el... vö.: bolg. *dúma* 'szó, beszéd, fecsegés, szöveg', szlk. *duma* 'tűnődés, merengés', le. *duma* 'büszkélkedés, büszkeség, ábrándozás', stb. talán ősszláv kori átvétel a germánból, vö.: gót *dōm*, *dōms* 'értelem, ítélet, hírnév', ófném. *tuom* 'viszony, állapot, méltóság'.

dumál 'beszél, fecseg, száját jártatja, magában zsörtölődik, hazudik'... A *duma* cigány eredetű, vö.: magyarországi, balkáni, csehországi stb. cig. *duma* 'hang, beszéd'. A cigány szó valamelyik déli szláv nyelvből származik, vö.: blg. *dúma* 'szó, beszéd, fecsegés, szöveg'. mac.N. *duma* 'gondolat, szó', vö.: szb-hv.R., N. *dúmati* 'beszél, gondolkodik', megfelelő szó más nyelvekben is... E szavak a szláv nyelveken keresztül összefüggenek a 'tanácskozó testület a cári Oroszországban' jelentésű *duma* szavunkkal.

dúdol 'csendesen dalol, egyhangúan zúg, búg'... Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja az egyhangúan búgó vagy tompán zúgó emberi és természeti hangot jeleníti meg. A hangutánzás síkján összefügg a *tutul* 'vonít' igével, sőt távolabbról alkalmasint a *dalol* ~ *danol*-l is. A *dúd* elvonás eredménye. E szócsaládba tartozik az egy adatból ismert *dúdorog*²³ ige is.

²¹ Az *a* illabiális.

²² A magyar *nyelv* és a török *til* / *tl* összefüggnek. A magyar nyelv, mint hangképző eszköz az alakjáról kapta az elnevezést. Mint kommunikációs eszköz hangutánzó eredetű.

²³ A *dúdorog* -*r*-je és a *dúdol*, *danol*, *dalol* -*l*-je közös elődre vezethetők vissza. (CZEGLÉDI 2004b-2006)

dalol, danol 'énekel', **dal** 'rendszerint rövid, énekelt szöveg... Hangutánzó eredetű szócsalád. Hangalakja eredetileg a viszonylag halkabb és mélyebb hangú, a dúdolásnál tagoltabb, rendszerint szövegmondó éneklést fejezhette ki.

hang 'éneklés, muzsika, hallószervünkkel'. A kérdés, hogy a *kong* vagy *dong* csoportba tartozik-e. Csak akkor tartozik ide, ha a szókezdő *h-* nem a *k*-val függ össze.

szó 'A nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egysége'... A *szó* 'hang, kiáltás, beszéd, az amit valaki mond (kijelentés, kérés, intelem, ígéret, vélemény, stb.), a nyelv legkisebb önálló értelmű egysége, beszélgetés, tárgyalás, szóbeszéd, híresztelés, szóhasználat, szófűzés', **szólás** 'frázis, (magas szintű) nyilatkozat, felhívás (néphez, nemzethez)', **szózatol** 'hangot hallat', stb... Ősi örökség az ugor korból, vö.: vog. Ko. *sauy* 'zajgó'... É. *saw* 'szó, hang', *kaj- saw* 'felkiáltás, ima'... *sou* 'dallam'... Az ugor alapnyelv *e* szava török eredetű, vö.: türk *sab* 'szó, beszéd', Kăşy. *sav* 'szó, mondás, történet, hír, üzenet, hírnév, dicsőség', ujj. *sab* 'szó', *sav* 'beszéd, üzenet, szó', oszm. *sava* 'hír, újdonság, örömhír'... A magyar szó a *v*-s tövű névszók közé tartozik.

A fenti meghatározás szerint a magyar nyelvbe legkorábban a Kr. e. 2000 körüli időkre datált ugor egység korából maradt ránk a szó, de nem a magyar-mansi-hanti együttlét alkalmával teremtődött, hanem oda a törökből került. Több más mellett az egyik gond kronológiai természetű, mert az ótörök nyelvet a Kr.u. 500-as évekből ismert rovásírásos feliratok idejére teszik.

szösz, szöszmötöl A Mi a szösz? kérdést Mi a szó, mit nem mondasz? jelentésben kell felfogni.

nyelv 'ízlelő, és a hangok képzésében is szerepet játszó szerv, beszédhangokból összetevődő jelrendszer, a gondolatok közlésének eszköze, beszéd'... Ősi örökség a finnugor korból, vö.: vog.T. *nil* 'nyelv', osztj.V. *nääläm* 'ua.', cser.KH. *ji-lmä* 'nyelv, beszélt nyelv', lp.N. *njal bme* 'száj'. A cseremiszenben *n > j* változás történt. A finnugor alapalak **nälmä* lehetett. Bár a fenti nyelvi adatok a magyar szóval tökéletesen összetartoznak, a szó története más idetartozó nyelvi előfordulások nélkül nem írható meg.

mese 'példázat, jelképes, találós mese, csodás elemekkel teleszótt költött elbeszélés... üres szó, fölösleges beszéd'. Valószínűleg származékszó, s feltehetőleg *mes-* alapszava ősi örökség az ugor korból, vö.: osztj. V. *mäh* '... O. *maś* 'monda'.

mond- 'beszél'... Valószínűleg *-d* gyakorítóképzős származékszó, s feltehető *mon-* alapszava ősi örökség az uráli korból... cser.KH. *ma-nam* 'mond', md.E. *muñams*, M. *mähams* 'varázsol, megbabonáz', finn *manata* 'int, buzdít, elátkoz', észt *manama* 'leszid, megszégyenít, megértet, sejtet'.

beszéd, beszél 'szóbeli megnyilatkozás, mese'... A beszéd szláv eredetű, vö.: óe.szláv *beseda* 'beszélgetés, szó'... A magyarba egy közelebből meg nem határozható szláv nyelvből került át 'beszéd, szó' jelentéssel.

rege 'nem egészen beszámítható, eszelős, szenilis embertől származó beszéd... régi szájhagyomány útján fennmaradt elbeszélés, ének, gyakran emlegetett dolog elmondása, haszontalan beszéd, (elbeszélt) történet, esemény'... regél... A szócsalád tagjai magyar fejlemények.

ige: 'szó, isten szava, cselekvést, történést, stb. úgy kifejező szófaj, hogy személyre, időre, módra, stb. vonatkoztatja, természetfeletti erejű mondat, szólás, szó'. Ótörök eredetű, megfelelőjét azonban csak a mongolból tudjuk kimutatni, vö.: mong. *üge* 'szó, beszéd'. A korábban idevont török adatok – ujj. *üge* 'szó', KB. *ögü-*, *üge-* 'mond, beszél', oszm. *ögüt* 'tanács', *ögren-* 'tanul', *ögret-* 'tanít' részben tévesek, részben pedig az *ö-* 'megért' ige származékai, s nem kapcsolhatók a mongol szóhoz. A magyarba került ótörök szó alakja

**üge*, jelentése pedig 'szó, varázsszó'²⁴ lehetett. A 2. jelentése a lat. *verbum* 'isten szava' (tkp. ige') hatására keletkezett.

*igen, ügön*²⁵ 'úgy van, valóban'... Ismeretlen eredetű. Szóvégi *-n*-je modalitás ragnak látszik, a fő etimológiai hovatartozása azonban meghatározhatatlan.

*ühüm, ühün, ühü, ehen, ehe, öhöm, öhön, öhö, ö*²⁶... Hangutánzó eredetű, esetleg ösztönösen hallatott hangokból keletkezett indulatszó. Fő funkciója az egyetértés, helyeslés érzékeltetése, de használatos meglepődés, gúny és kérdés kifejezésére is.

aha Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. Eredetibb szűkebb körű érzelmet fejezett ki: a hirtelen ráeszmélés képzetét érzékeltette. A harag, méltatlankodás, öröm, szomorúság, kívánság, türelmetlenség, igenlés, stb. kifejezés későbbi funkciómegoszlás eredménye.

A helyeslés szavai (*igen, ühün, aha*) jelentéstartalmuk mellett hangtanilag és alaktanilag is összefüggnek, hiszen a kiinduló jelentése – amely hangutánzó eredetű – 'az ígéhez tartozó, isten szavához, azaz az első kinyilatkoztatáshoz tartozó' lehetett. Ez pedig nem lehet más, mint igaz. Más oldalról természetfeletti erejű mondat, ennek pedig az alapja az ősvízzel, ősnővel, istennel kapcsolatos. Mondat és egyben szó is. A TESz. felsorolta török adatok igenis összetartoznak a mongol szóval. Összefügg velük a magyar *ért*- 'eszével felfog, csinál' szó, amely mélyebb gyökereiben 'szóval, azaz ígéssel ellát, szót tesz, csinál, felfog' jelentésűnek is felfogható. A magyar *ért* töve az *ér*-, a török szavak *ögr*- töve, amelyekkel összetartozik a latin *verbum*, angol *verb*, sőt az ang. *word* 'szó' *wor*- töve, a törökben ismert *söz* 'szó', baskír *hyð* 'szó', de a csuvas *sāmax* 'szó, beszéd', ÓT. *sab, sabyg* 'szó, beszéd' is.

Uráli nyelvek:

Finn (SZINNYEI 1884):

sana 'szó, hír, üzenet'.

sanele- ld. *sano*-.

sano- 'mondani', *sanele*- 'mondogatni, beszélni, elbeszélni, beszélgetni, tollba mondani, ráolvasni, büvölni'.

sanoma 'hír'.

sihahta- 'szisszenni'.

sihertä- 'sziszegni, turbékolni, csicseregni, zokogni'.

sihinä 'sziszegés'.

sikertä- 'csicseregni'.

sinko- 'pattogni, röpködni'.

sinku- 'süvölteni, sivítani, zúgni, haragosan beszélni, ráförmedni valakire, pörölni'.

sinku- 'visszapattanni, szétpattogzani'.

sipatta- 'susogni, sugdosni'.

sipertele- 'susogni, sugdosni, hízelegni'.

sipise- 'susogni, súgni, sugdosni'.

sirko- 'csicseregni, recsegtetni, ropogtatni'.

siuko- v. *siuku*- 'sivítani, suhogni, zúgni, suhogva mozogni'.

sohise- 'sisteregni, sziszegni, zúgni, tajtékezni'.

sohotta- 'sisteregetni, sisteregni, csörgedezni'.

²⁴ Vö.: magy. *megigéz*.

²⁵ A szóval szorosan összetartozik a magyar *igaz* szó. Ilyen logika mentén függ össze a francia *parole* 'szó, beszéd(mód), kijelentés, mondás' és az orosz *právyj* 'helyes, igaz' *prav* töve.

²⁶ Ugyanaz, mint az oszm. *ö*- 'megért' szó.

soi- infinitív **soida-** 'hangzani, csengeni, zengeni', **soitta-** 'hangszeren játszani, csengetni, harangozni'.

sointi, sointo v. **sointu** 'hangzás, összhangzás'.

sointu- 'összhangzani, hangzani'.

sointuise 'összhangó, harmónikus'.

soitanta v. **soitanto** 'hangszeren játszás, zenész'.

soitelma 'hangszeren játszás, zene, zenedarab, zenei előadás, hangszeres zene'.

soittajaise 'hangverseny'.

soittime 'hangszer'.

soitto 'hangszeren játszás, zenész, hangszer'.

sokeroitta- 'ügyetlenül v. vaktában tenni valamit, csacsogni, fecsegni'.

sokerta- 'összekeverni, zavarni, összebonyolítani, törni (nyelvet), érthetetlenül beszélni, hebegni, dadogni'.

sola 'tompá hang, csörömpölés, csörgés, zörgés'.

solaja- infinitív **solata** 'tompán hangzani, csörömpölni, csörögni, csörgedezni, csorogni'.

solikoitse- 'csörömpölni, csörömpölve mozgatni'.

solise- 'tompán hangzani, csörömpölni, csörgedezni'.

solju- 'tompá hanggal mozogni, siklani'.

solotta- 'csörömpölni, tompá hanggal mozgatni v. rázni, csörömpölve mozogni v. siklani'.

sommelta- v. **sommerta-** 'selypesen v. dadogva beszélni, fecsegni, csacsogni'.

songerta- 'ügyetlenül, esetlenül tenni valamit, érthetetlenül beszélni, törni (nyelvet), rosszul vagy hamisan szólni vagy hangzani'.

sonkkaa- 'morogni, pörölni, zsémbelni, szidni'.

sopero 'érthetetlenül beszélő, selypítő, dadogó, hebegő'.

sopina 'morgás'.

sopise- 'morogni'.

suhaja- infinitív **suhata-** 'sziszegni, zúgni, suhogni', **suhahta-** 'szisszenni, zúdúlni, súgni, szisszegéssel, zúgással, suhogással hirtelen tenni valamit'.

suherta- 'csipegni, csicseregni'.

suhuttele- 'zúgni, sziszegni, sivítani'.

suihka- vagy **suihkaa-** 'sivítani, sziszegni vagy sivítva vagy sziszegve mozogni, menni vagy repülni, hirtelen tenni valamit'.

suihku 'sivítás, sivítő mozgás, vízsugár, sugárfény, szikrázás, láng'.

suikaise- 'sivítani, sivítva mozdulni, surranni, osonni, sietni'.

suiskahta- 'sivítva mozdulni'.

surise- 'dongani, surrogni'.

A finn példák szerkezeti felépítésüket tekintve a következőképpen csoportosíthatók: 1. *sana, sano-, sinko, sinku-*, 2. *sano-ma, sane-le, soi-da*, 3. *sihe-r-ta, sike-r-tä, songe-r-ta*. Az első tag a magyar *szó*, az első és a második tag együtt a magy. *dal* szóval azonosak. A végső *-ta / -tä* pedig a magyar főnévi igenévképzővel (*-ni*) tartozik össze.

Mari (KUZNECOVA 2003):

muro 'dal, ének'.

mut 'szó'.

muter 'szójegyzék, szótár'.

Szerkezeti felépítésük: *mu-ro*²⁷, *mu-t*²⁸, *mu-te-r*.

²⁷ Vö.: magy. *morog* (*mo-rog*).

Mordvin (Erza) (MÉSZÁROS-SZIRMANKINA 2003):

valks 'szótár'.

val 'szó'.

valluv 'szótő'.

Szerkezeti felépítésük: *va-l*²⁹, *va-l-luv*³⁰.

Nyenyec (PUSZTAY 2003):

vada 'szó'.

sejfo 'csörgés, zörgés'.

Szerkezeti felépítésük: *va-da*³¹, *sej-ro*.

Altáji nyelvek:

Ótörök (DTS):

sab 'szó, beszéd'.

sav 'szó, beszéd'.

siŋ, siŋ et- 'zengeni, zümmögni'.

siŋäk 'légy'.

siŋilä- 'zengeni, zúgni'.

söz 'szó, beszéd'.

sözlä- 'beszélni'.

Szerkezeti felépítésük: *sö-z*,³² *sö-z-lä*.

Csuvas (JEGOROV 1964):

te- 'mondani, beszélni'... KB. *ta...* altV. *te*, MK. sárga ujj., hakasz *ti*, ujj. *dä*, azerb., oszm., tat., gag., üzb., ojr., kazah, nog., k.kalp., kumük *de*, tuv. *de*, *di*, kirg. *dej*, türkm. *dij*, jak. *die* 'beszélni, mondani'.

sämax 'szó, beszéd', *sämaxla-* 'beszélgetni', ÓT. *sab...* XII-XIII. század *sav*, *sabyg* (tárgy eset) 'szó, beszéd'.

čělxe 'nyelv, beszéd' KB. ...ujg., üzb., kirg., kazah, k.kalp., nog., kumük, alt.V., ojr., hakasz *til*, tat., bask. *tel*, azerb., oszm., gag., türkm. *dil*, tuv. *dyl*, jakut *tyl* 'nyelv, beszéd'.

čěl-čěl 'csörgedezés, a víz folyásának halk mormolása'.

sasä, sas 'hang, hír, híresztelés, szóbeszéd', azerb. *säs*, gag., kazah, k.kalp., türkm., oszm., kumük *ses*, üzb. *sas* 'hang'.

sävä, säv 'dal, csasztuska, ének szavai, melódia, ének'.

čänk, čänk-čänk 'csörömpölést, csengést utánzó szó'.

čänkäl-čänkäl 'néhány nem egyforma harang hangját utánzó szó'.

čänkäl-čänkäl 'néhány egyforma harang hangját utánzó szó, a nőruha díszül szolgáló ezüst pénzeinek hangját utánzó szó'.

čänkär 'a széttört üveg hangját utánzó szó'.

čänkär 'rövid hangot utánzó szó'.

Szerkezeti felépítésük: *sä-max*, *sa-byg*, *čěl-lxe*, *sa-sä*, *čänkä-l*, *čänkä-r*.

²⁸ Vö.: magy. *motyog* (*mo-tyog*).

²⁹ Vö.: magy. *dal* (*da-l*).

³⁰ A *-luv* elemmel a magy. *tő, töv-* tartozik össze.

³¹ Vö.: bask. *höd* 'szó'.

³² Összetartozik vele a magy. *dadog* (*da-dog*) is.

Baskír (B-r):
hyδ 'szó'.
Szerkezetileg *hy-δ*.

Tatár (T-r):
süz 'szó'.
Szerkezetileg: *sü-z*.

Mongol:
tol 'szótár' < *to* + *l* (KARA 1998).
duun 'hang, ének' (KARA 1998).
dom 'összeesküvés, titkos egyetértés, ráolvasás, bűvös igék', *domog* 'hagyomány, monda, legenda, hősmonda' ld. csuv. *jumax*, *jāmax*³³ címszónál (JEGOROV 1964).
dom 'varázslat, mágia, kuruzslás, babonás gyógymód' (KARA 1998).
domog 'monda, legenda, rege' (KARA 1998).
dong 'rögeszme, csökönyös szenvedély, mánia', *dong* 'kongó hang' (KARA 1998).
üg 'szó', *ögülex* 'beszéd', *ögüülder* 'mondat' (KARA 1998).
ügen 'szó, beszéd, mondás, szöveg' (*üge*) (KARA 1998).
Szerkezeti felépítésük: *üg*, *ögü-lex*, *ögüü-l-der*, *duu*, *do-m*, *do-mog*, *to-l*.
Az *ögü-* tö közelebből rokon a magyar *ige* szóval, a *d-* kezdetűek pedig a latin *dicō* szóval.

Indoeurópai nyelvek:
Orosz (SIS):
da 'igen'.
dúma 'gondolat, értelem'.
dumat 'gondolkodni'.
slovo 'szó'. Indoeurópai típusú közszláv szó. Ugyanaz a töve, mint a *slava* 'dicsőség, hírnév'.
zvuk 'hang' Közszláv szó. < **zvonkъ*.
zvon 'hang' ... vö.: lat. *sonus* 'hang', óind. *svanas* 'ua.' ... vö.: or. *zvat* 'nevezni, hívni'.
rečŷ- 'beszélni' < *rekti-* 'beszélni, mondani'.
jazyk 'nyelv'. Közszláv szó. < *ęzykъ* ... vö.: lat. *lingua* 'ua.', ném. *Zunge* 'ua.'.
Szerkezeti felépítésük: *s-lovo*, *z-vuk*, *ja-zyk*, *z-von-k-ij*, *da*, *rek-ti*, *du-ma*, *dú-ma-t*.

Latin (GYÖRKÖSSY 1986):
ēdō 'kiad, hallat (hangot)'.
sonābilis 'hangzó, csörgő (kereplő)'.
sonāns 'hangos (lélegzet), zúgó, bűgő (kagyló), csengő, zengő (szó), zöngés (hang)'.
sonitus 'hang, hangzás, zaj, csengés'.

³³ A szókezdő *t-* nemcsak a zöngésedés irányába változott (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006), erről a csuvas szó és megfelelői is tanúskodnak: csuvas *jumax*, *jāmax* 'mese, elbeszélés', t'umeni tat. dial. *jomax*, alt. *numak*, *ymak*, hakasz *nymax*, sor *nybak* 'mese, elbeszélés', kirg. *žomok* 'óorosz hősmonda, históriás ének, hősenek', bask. *jomak* 'találós kérdés' ... üzb. *žumbok* ... k.kalp. *žumbak*, nogaj *jumak* 'feladvány, találós kérdés' ... (JEGOROV 1964); csuvas *sāmax* 'szó, beszéd'. (JEGOROV 1964)
Az adatok érdekessége, hogy a sor *nybak* szorosan összetartozik a *Nibelung* (*Nibe-lung*) ének első tagjával, a *Nibe* elemmel. A *Nibelung* ének párhuzamos jelentésű a magyar *Regős* énekkel. Tartalmilag, hangtanilag és szerkezetileg összetartozik a *Nibelung ének* 'Szigfrid legendás német hős életét és halálát elbeszélő, ránk maradt formájában a 13. század elején írásba foglalt népi eposz, a germán mitológiáról való ismereteink egyik forrása' (BAKOS 1973), és a *Regős ének* 1. 'A falusi regösök hagyományos, énekes köszöntője', 2. 'Középkori énekmondók éneke' (ÉKsz.). A szó a *regöl* 1. 'Regösénekeket mond', 2. 'mondogat, hírszél valamit' (ÉKsz.) címszó alatt található.

son̄ivius 'hangzó, lármás, zajos'.

son̄o 'hangzik, cseng, szól, visszhangzik, pattog, sistereg (láng, tűz), megcsörren (fegyver), suhog (szárny), zúg (fül, szél).

son̄or 'hang, csengés, zaj'.

sonus 'hang(zás), zaj, zúgás, csengés, szó, hang(súly), árnyalat'.

lingua 'nyelv (beszélőszerv), beszéd (beszélt) nyelv'.

Angol (ORSZÁGH 1981):

talk 1. 'beszélgetés, társalgás, beszéd, megbeszélés, előadás (könnyed stílusban), csevegés, beszámoló, fecsegés, üres beszéd, beszéd tárgy, téma', 2. 'beszél...'.
tell 'mond'.

saw 'szólásmondás, közmondás'

sing, sang, sung 'énekel, dalol, (megénekel) versben, zümmög, duruzsol (víz forrva), cseng (fül), füttyöl, zúg (szél)'.

say 'mondani'.

sentence 'mondat'.

word 'szó'.

Szerkezetileg: *sa-w, si-ng, sa-y, ta-lk*.

Német (HALÁSZ 1976):

die sage 'szóbeszéd, mendemonda, monda, rege'.

sagen 'mond'.

singen 'énekel, dalol, (hangszer) szépen szól, (madár) dalol, szól, csattog, énekel'.

das Wort 'szó, beszéd, kifejezés, szólásmód, mondas'.

Szerkezetileg: *sa-ge, si-nge-n, Wo-r-t*.

Olasz (FÁBIÁN-VÁSÁRHELYI 1982):

parola 'szó'.

suona- 'szól (rádió)'.

Szerkezetileg: *pa-ro-la, suo-na*.

Mint ahogyan a víznek a mozgása, hengerülése, pergése során keletkezik hang, a nyelv mint hangképző szerv mozgása, pörgése nyomán ugyanúgy hangok keletkeznek. A hangegyettesek pedig jelentést hordoznak.

A 'szó' jelentésű szavak családjába olyan szavak tartoznak, amelyek hangutánzó eredetűek. Vagy ikerítéssel keletkeztek, vagy pedig az ikerszók egyik, legtöbbször az előtagjával azonosak. Hangtanilag pedig úgy függnek össze, hogy

eredetibb a szókezdő *t-* (vö.: magy. *tilinkó*, tör. *til* 'nyelv', ang. *talk* 'beszélgetés, beszél'),

t- > *d-* zöngésedést (örzi a magy. *dal*, török nyelvekben *dil* 'nyelv', mong. *domog, dom*),

további réshangúsodást *t-* > *d-* > *δ-* > *z-* (vö.: ném. *die sage* 'szóbeszéd, mendemonda, monda, rege'),

az eredeti *t-* > *th* (*θ*) > *s-* réshangúsodás (vö.: magy. *szó*, finn *sana*, csuv. *sasā, sas* 'szó, hang', ang. *saw* 'szólásmondás, közmondás', *sing, sang, sung* 'énekel, dalol'),

t- > *th* (*θ*) > *t-* > *th* (*θ*) > *h-* (vö.: bask. *hyδ* 'szó', esetleg magy. *hang*),

a zöngétlen *θ*- mellett a zöngés *δ* réshang további hangok előzménye lehetett: *δ-* > *l-* (vö.: lat. *lingua* 'nyelv (beszélőszerv), beszéd (beszélt) nyelv',

δ- > *w-* (vö.: ang. *word* 'szó'),

δ- > *w-* > *0-* (vö.: magyar *ige*, mong. *üge*, oszm. *ö-*),

δ- > j- (vö.: csuv. *jumax*),

a szókezdő nazalizációja (vö.: magy. *nyelv*, *nyikorog*, *nyávog*, alt. *numak*, haksz *nymax*, sor *nybak*),

A szókezdő palatalizációja és affrikálódása: *t- > t' - > č-* (vö.: csuv. *čělx*).

Jelentésanilag három fő csoportba tagolódnak, a hang, a szó / mondat és a nyelv jelentések köré csoportosulnak, de már egy nyelven belül is gyakran szinonimák, nyelvek közötti viszonyukban pedig világosan átmennek a jelentések egymásba.

Szerkezetileg (az összehasonlító és a nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeképpen)³⁴ egyszerű, és összetett – olykor toldalékolt – szavakkal van dolgunk. A végső gyököt azonban sok esetben nehéz megállapítani. Lényeges, hogy a szavak hangtanilag is a rendszerbe illők legyenek. Eszerint egyszerűek: a magyar *szó*, a török *söz*, a magy. *nyelv*, tör. *dil*, stb.

A magyar *ige* 'szó, isten szava, természetfeletti erejű mondat, szólás, szó' nemcsak a magyar *igaz* és *igen*, *öhhön*, *ühiüm* szavak *iga*, *ige*, *öhö*, *ühiü*³⁵ elemével azonos, hanem összetartozik a mong. *üge* 'szó, beszéd', ujj. *üge* 'szó', KB. *ögü-*, *üge-* 'mond, beszél', oszm. *öğüit* 'tanács', *ögren-* 'tanul', *ögret-* 'tanít', *ö-* szavakkal, illetve azok VgV, Vg, VgV, Vg tövével. Jelentésanilag a legtöbbet és a legősibbet a magyar őrzött meg az eredeti komplex jelentésből. Eszerint Isten szava, első és törvényerejű, természetes és a teremtéssel függ össze, bírál, tanít, mond, beszél. Névszó és *ige* egyszerre és a nyelvünk alapját képezi.

1.5.4.2.2. Szó kezdetén *k-* vagy annak fejleményei

Magyar (TESz.):

Az anyag nagy mennyiségére tekintettel alcsoportokat hoztam létre.

A víz hangját utánzó szavak:

kipp-kopp Hangutánzó eredetű ikerszó...

koppant 'valamire kisebb, gyengébb ütést mér', *kopog*, *kofog*, *kupog* 'kemény tárgyat ütögetve vagy más módon szaggatottan ismétlődő hangot idéz elő'... Hangutánzó eredetű szócsalád...

A természet más részeit utánzó szavak:

kondút 'kongó hangot idéz elő, ostorral cserdít, (harang) szól, megszólal', *kong*... Hangutánzó eredetű szócsalád...

kattog 'golya kelepel és kattag', *kattant* '(serdülő fiú) erős, férfias hangú lesz, (ujjával, nyelvével) kattanó, csattanó hangot idéz elő'... Hangutánzó eredetű... .

ketyeg 'percegő, tiktakkoló hangot ad'... Hangutánzó eredetű...

kótog*, *kóltog*, *kótyog 'kopog, kopogtat, fecseg, dobog (szív), kotyogó, bugyogó hangot ad'. Hangutánzó eredetű... .

Kat-tog, *kó-tog*, *kól-tog*, *ke-tyeg* elemekre bontható.

kotyog 'fecseg, locsog, (főleg üveg) bugyogó hangot ad, (tyúk) koty-koty hangot ad, zörög, zakatol, ketyeg (óra)'... Hangutánzó eredetű... Hangalakja egyrészt a bugyanyással,

³⁴ Szerkezeti szempontból tisztázni kell, melyek azok az egyszerű szavak, amelyek valójában összetettek, legtöbbször ikerszó eredetűek.

³⁵ Id. még *ahá* 'igen, értem'.

loccsanással, ütődéssel, stb. járó szaggatott, tompább hangmegnyílvánulásokat, másrészt a kotlóstyúk hangjával kapcsolatos hangjelenségeket fejezi ki...

kotnyeles 'fecsegő, nagyszájú, szájhős, hízelgő, mások dolgába illetéktelenül belebeszélő, beavatkozó, torkoskodó, a konyhán lábatlankodó'. Összetett szó. Előtagja a *kotyog*, *kottyant*, stb. szócsalád hangutánzó töve... Utótagja a *nyelv* főnév -s képzős melléknévi származékának a régi nyelvben előforduló -v nélküli változata...

korog '(gyomor, has) üres állapotban az éhség jeleként morgásra emlékeztető hangot ad, gargalizál, morgásszerű hangot ad, kuttog, jön-megy, csoszog'... Hangutánzó eredetű

kalamol 'zörög, zajt csap, motoz, kutat, kaparász, lézeng, csavarog... A szócsalád tagjai származékszavak. Alapszavuk az a valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, igen nagy számú származékot kifejlesztő szótő, amelynek eredeti funkciója forgató, hajlító, csavaró kéz- és lábmozgás kifejezése volt...

giling-galang Hangutánzó eredetű ikerszó: a kisebb és ennél fogva magasabb hangú harangok kondulásának, csengésének érzékeltetésére keletkezett. Egyes tagjai önállóan, egymástól függetlenül nem élnek... .

Az állatok, rovarok hangját utánzó szavak:

kelepel 'fecseg, locsog, csattogó, zakatoló hangot ad, *kerepel*'... Hangutánzó eredetű. Hasonló szavak más nyelvekben is vannak. Vö. pl.: ang. *clatter*, ném. *klappern*... 'zakatol, kelepel'...

kárál '(tyúk) többször ismétlődő, éneklésszerű hangot hallat, locsog, fecseg, fülsértően énekel... kiabál'. Hangutánzó eredetű...

kotkodácsol '(tyúk) sajátos, rá jellemző hangon szól, lármázik, fecseg'... Hangutánzó eredetű... Hangalakja a tojását megtojt vagy megriadt, fészkeből fölvert tyúk rikácsoló, kiabáló hangját jeleníti meg. Valószínűleg etimológiailag is összetartozik a *kotlik* kiterjedt rokonságával...

kotlik 'kotyogó hangot ad (tyúk)'... Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a tyúk kotyogását jelenítette meg...

Az ember hangját, beszédét utánzó szavak:

kiált, *kiabál*, *kajált*, *kajabál* 'nagyon hangosan szól, erős hangot hallat'... Hangutánzó eredetű...

kántál 'énekel'... Latin eredetű, vö.: lat. *cantare* 'énekel'...

Az ember használta tárgyak, hangszerek hangja:

kolomp 'kereplő, jeladó eszköz, állat nyakába akasztott, tompa hangú csengő- vagy harangféle'... Hangutánzó eredetű...

kürt 'marhaszarvból készült fúvós hangszer'... Ismeretlen eredetű...

kalapács 'nyeles kovácsoló és ütőszerszám, a középfülben található három hallócsont egyike'... Szláv eredetű, vö.: szln. *klepáč* 'kaszakalapács, (a malomkő vágásához használatos) kővágó csákány', cseh *klepáč* 'vizimalom, poroló (állvány), húsvéti gyerekkereplő', szlk. *klepáč* 1. 'poroló, fakereplő mint gyerekjáték', 2. 'kalapács', le. *klepacz* '... kalapács', ukr. *klepač* 'kalapács... kaszaélesítéshez használt kis üllő'...

harang 'többnyire belsejébe szerelt ütővel megszólaltatható hangadó, jeladó eszköz'... Török eredetű... vö.: csag., tat., alt., ujk.mod. *qazan*, oszm. *kazan*, csuv. *xuran* 'üst'...

A szavak szerkezeti felépítését kutatva különösen fontos a szótő, vagyis az első elem tisztázása: *kat-tog*, *kó-tog*, *ká-rá-l*, *ke-le-pel*, *gi-ling*, *ga-lang*, *ha-rang*, stb.

Uráli nyelvek:

Finn (SZINNYEI 1884):

Kalevala: a finnek nemzeti eposza (BAKOS 1973).

kalaa- 'csörögni, csörömpölni'.

kalee 'csörgés, zörgés, csörömpölés'.

kalina 'csörgés, csörömpölés'.

kalise- 'csörögni, csörömpölni, vacogni, csengeni'.

kaljau- 'szisszenni, zúdulni'.

kalkahta- 'megcsörrenni'.

kalkhehti- 'csörömpölni, kalapálni'.

kalkka- 'csörömpölni, kalapálni, csördülni, csendülni'.

kalkkala v. **kalkkara** 'kereplő, csörgettyű, csengő'.

kalkkee 'csörgés, csörömpölés'.

kallihtutta 'kovácsoltatni, kalapáltatni'.

kalska- 'csörömpölni', **kalsku-** 'csörömpölni, kattogni, recsegni'.

kalskee 'csörömpölés, csörgés, zörgés'.

kamahta- 'tompán hangzani, csattanni, pattanni'.

kamakka 'zsivaj, zsibongás, zenebona'.

kamina 'tompá zaj, csörömpölés'.

kamise- 'dörögni, tompa hangot adni'.

kamu 'tompá zaj'.

kamua- 'dörögni, zajongni'.

kapina 'tompá csörömpölés, kopogás, csörgés, zaj, láрма, zendülés, lázadás'.

kaperta- 'ropogtatni'.

kapikka 'lárma, zaj'.

kapikoitse- 'lármázni, zajongani'.

kapinallise 'zajongó, zendülő, lázadó'.

kapise- 'csörögni, zörögni, csörömpölni, zajongani'.

kapsa- v. **kapsaa-** 'csörömpölni, zörögni, recsegni, ropogni, nyikorogni'.

kapsaukse 'csörömpölés, zörgés, ropogás, recsegés, nyikorgás'.

kapsee 'csörömpölés, dobogás'.

kapsi- 'csörömpölni, nyikorgatni, ütni, kalapálni'.

kapsuttele- 'csörömpölni, recsegtetni, pattogtatni'.

karahta- 'csördülni, reccsenni, roppanni, nyikordulni, csörömpölve leesni...'.³⁶

karina 'csörgés, zörgés, csörömpölés'.

karise- 'csörögni, zörögni, csörömpölni, csörömpölve leesni...'.³⁶

karju 'bömbölés, nyerítés, ordítás'.

karju- 'bömbölni, nyeríteni, ordítani'.

karsku- 'recsegni, ropogni'.

karu³⁶ 'csörgés, zörgés, csörömpölés'.

kasku 'elbeszélés, mese, monda'.

katkatta- 'kotkodácsolni'.

kelkku- v. **kelkky-** 'lógni mint a harang, hangzani, csengeni'.

kello 'harang, kolomp, csengettyű, óra'.

³⁶ Vö.: finn **karu** 'megfagyott jégkéreg' (SZINNYEI 1884).

kielaa 'nyelves, fecsegő'.
kielasta- 'nyelveskedni, fecsegni'.
kiele 'nyelv, húr'.
kielettömä 'nyelvetlen, szótalán, néma'.
kielevä 'nyelves, fecsegő'.
kieli- 'beszédesnek lenni, csacsogni, hízelegni, nyelvcsédeskedni, megszólalni'.
kielo 'nyelvecske'.
kihinä 'sziszegés, hemzsegetés, nyüzsgés'.
kihise- 'sziszegni, hemzsegni, nyüzsgögni'.
kiho 'sziszegés, sísteregés, forrás, kisebb vízésés', *kiho-kivé* 'zúgó víz által körülvevett kö'.
kilahta- 'megcsendülni, hirtelen lemerülni'.
kilaukse 'csengés, csendülés'.
kileä 'tisztá, csengő, csillogó'.
kilinä 'csengés'.
kilise- 'csengeni'.
kilistime 'csengettyű'.
kiļjau- 'kiáltani, elkiáltani magát, sívítani'.
kiļju- 'élesen kiáltani, sívítani'.
kiļjuna 'éles kiáltás, sívítás'.
kilkka- v. *kilkkaa-* 'csengeni'.
kilkkee 'csengés'.
kilkutta- 'csengetni, kalapálni'.
kimakkaa 'csengő'.
kimeä 'éles, átható (hangról)'.
kimoitta- 'csillogni, fényleni, harsány vagy éles hangot adni'.
kirahta- 'csikordulni, nyikordulni, fölajdulni, panaszhangot hallatni'.
kireä 'ropogó, feszes, feszített'.
kirise- 'nyöszörögni, nyikorogni, csikorogni, sísteregni'.
kirku- 'kiabálni, visítani, bögni'.
kirmaa- 'játszani, lármázni, zajongani, ugrálni'.
kirmaukse 'zajongás, zsibaj, játék'.
kirri 'nyöszörgő, nyikorgó, csikorgó, türelmetlen, akadémkoskodó'.
kirsakta- 'fölriadni, elkiáltani magát, csikordulni, nyikordulni'.
kirsku- 'csikorogni, nyikorogni'.
kirso 'ormány, orr, csőr, száj'.
kisa 'játék, tánc, láрма, tombolás, bakzás, koslatás'.
kisaa- 'játszani, táncolni, lármázni, tombolni, bakzani, koslatni, bujálkodni'.
kita 'torok, száj'.
kitaa- v. *kitaja-* infinitív *kidata* 'nyafogni, nyöszörögni, nyikorogni, sísteregni, sziszegni'.
kitinä 'nyöszörgés, nyikorgás'.
kitise- 'nyöszörögni, nyikorogni, sívítani'.
kitka 'nyikorgás'.
kitku- 'nyöszörögni, nyikorogni'.
kitu- 'nyikorogni, fájdalmasan sírni, nyomorogni, kínlódni'.
kohaja- infinitív *kohata-* 'zúgni, zajongani'.
kohina 'zúgás, zaj'.
kohise- 'zúgni, zajongani'.
kojahta- 'tompán hangzani, lezuhanni'.
kolaa- v. *kolaja-* infinitív *kolata-* 'dörömbölni, csörömpölni, döngeni, csattogni'.

kolahukse csattanás, döngés, kólintás...'.
kolea 'durván v. tompán hangzó, egyenetlen, rögös, buckás, gödrös, bűvös'.
kolehti- 'csörömpölni, varázsolni'.
koli 'dörömbölés, csörömpölés'.
kolina 'csörömpölés, dörömbölés, láрма, zaj'.
kolise- 'csörömpölni, dörömbölni, lármázni, zajongani'.
kolkehti- 'csörömpölni, zörögni'.
kolkitse- infinitív *kolkita* 'lármázni, csörömpölni'.
kolikka 'csengettyű, csengő'.
kolikka- v. *kolikka-* infinitív *kolkata* 'kopogni, ütögetni, kalapálni, dörömbölni, tompán hangzani'.
kolkkaree 'zörgő, csörgő, csöngő'.
kolkee 'kopogás, dörömbölés, kalapálás'.
kolko 'zordon, kietlen, komor, mélyedés, gödör, csörgő, csengő, csengettyű'.
kolkutta- 'kopogtatni'.
kolkutukse 'kopogtatás'.
kollaa- 'ütni'.
kollasta- 'zajjal rakosgatni, zajongva járni'.
kolpaa- 'ütni, verni'.
kolska- 'csörömpölni, csörögni'.
komaa v. *komaja-*, infinitív *komata* 'tompán hangzani, döngeni'.
komea 'tompán hangzó, döngő'.
komppa 'lökés, közbeszólás, elmés megjegyzés,...' *komppa sana* 'csípős, ingerlő v. kötekedő szó'.
komu 'tompá hang, zaj, zörej...'.
kopakka 'zörgés, csörömpölés, zaj'.
kopise- 'tompán hangzani, döngeni, kopogni, csattogni, dübörögni, csörömpölni'.
koputta- 'kopogtatni, kopogni'.
koputukse 'kopogtatás'.
koraa- 'hörögni, harákolni' *korahta-*, *korahutta-* 'recsegő hangon beszélni, ...'.
korise- 'hörögni, korogni'.
kornua- infinitív *kornuta-* 'morogni, kunyorálni, kuruttyolni'.
kuhaa- v. *kuhaja-* infinitív *kuhata-* 'sziszegni, zizegni, suhogni, zúgni, dongani, döngicsélni, zsibongani, nyüzsögni'.
kuherta- 'turbékolni, búgni, nyögdécselni, jajgatni'.
kuhmi- 'kopogni, kalapálni'.
kuihkaa- 'kiáltani (mint a pásztorok az erdőben), susogni, súgni, sziszegni, sisteregni, zúgni'.
kuihua-, infinitív *kuihuta* 'sziszegni, sisteregni, zúgni, susogni, sugdosni...'.
kuikerta- 'sikongatni, sívítani, jajgatni, nyögdécselni'.
kuikkuna 'sívítás, nyöszörgés, jajgatás'.
kuiskaa- infinitív *kuiskata-* 'súgni'.
kuiskee 'suttogás, sugdosás'.
kujerta- 'búgni, turbékolni, nyöszörögni, panaszkodni, jajgatni'.
kukahta- 'kurjantani, kakukkolni'.
kukku- 'kakukkolni, énekelni'.
kukkulaise 'kakukkoló'.
kulaise 'csörgedező (pl. víz), kiáradó...'.
kulkku 'torok, kiáltás, hang'.
kulku 'csengettyű, csengő'.

kullotta- 'kürtölni'.
kumaa- v. *kumaja-* infinitív *kumata* 'zúgni, dörögni, döngeni, hangzani, visszhangzani'.
kupahu- 'pattogni, ropogni, recsegni, dörögni'.
kupasta- 'csörömpölni, nyikorogni...'.
kupise- infinitív *kupista-* 'pattogni, ropogni, csörömpölni, zajongni, nyikorogni, szaladgálni'.
kurikka 'bunkó, buzogány, kalapács'.
kurikoitse- 'kalapálni, verni'.
kurise- 'korogni, morogni, csörgedezni, zajongni, vartyogni, kuruttyolni, hörögni, nyögni'.
kurmistele- morgolódni, dörmögni'.
kurnaa- 'korogni, hörögni, morogni...'.
kurnu 'morgolódó, veszekedő'.
kurnua- 'morgolódni, dörmögni, zsémbelődni, veszekedni'.
kurrikkaa 'bogács, morgolódó, zsémbeskedő ember'.
kurska- 'sziszegni, zúgni, sisteregni, horkolni, szortyogni'.
kurski- 'nyikorogni, csikorogni, ropogni'.
kuterta- 'hápogni, kodácsolni'.
kutise- 'döngeni, zümmögni, zajongni'.
kuulu- 'hallatszani, hallani, hírleni...'.
kykertä- 'turbékolni, leguggolni, lehajtani, lenyomni'.
kähinä 'rekedt hang, rekedtség, sziszegés, zaj, vita, szóváltás'.
kähise- 'rekedt lenni, sziszegni, zajongni'.
kährystä- 'morgolódni, dörmögni, zémbeskedni'.
kähä 'száraz köhögés'.
käkertele- 'gágogni, csacsogni, fecsegni'.
käkerö 'csacsogó, fecsegő'.
käkise- infinitív *käkistä-* 'szakadozva és szárazon köhögni vagy beszélni'.
käkättä- 'csaholni, cserfelni, veszekedni, felelteni'.
kälkähyttele- 'csörömpölni, zörögni, kalapálni'.
käirinä 'rekedt hang, durva hang, morgás, nyikorgás'.
kärise- 'rekedten hangzani, morogni, nyikorogni'.
kärrittä- 'dörmögni, morogni, zsémbelni'.
kärnyttä- 'morogni, dörmögni, felelteni'.
kärnää- 'megszólani, rágalmazni'.
kärry 'kerep, kelep, csörgettyű'.
kärry 'veszekedő, zsémbes, morgolódó'.
kärrykse 'zsémbelődő, morgolódó ember, harag'.
kärryttä- 'kerepelni, kereplővel elűzni, morgolódni, zsémbeskedni...'.
kärttä- 'nyöszörögve kérni, kunyerálni, könyörögni, követelni'.
kärty 'türelmetlen, zsémbes, morgolódó, haragos'.
kätise- 'nyikorogni, nyöszörögni, nyugtalankodni'.
köhi- 'szárazon köhögni, harákolni'.
köhise- 'hörögni, szárazon köhögni, harákolni'.
köhkä 'száraz köhögés'.
köpise- 'tompán hangzani, dörmögni'.
köyhköttä 'köhögni, harákolni'.

Szerkezeti felépítésüket vizsgálva kV-CV, kV-C típusúak a szótövek. A második mássalhangzó gyakran *-t-* eredetű *-l-* illetőleg *-r-*.

Komi (LYTKIN-GULJAJEV 1999):

kyv 'nyelv, beszéd, szó', *kyl-*, ópermi, udm. *kyl* 'ua.', mar. *kyl* 'húr'... mdE. *kel* 'nyelv', mdM. *kal* (*käl*) 'ua.', fi. *kieli* 'ua.', szam, N. *giellâ*, mansi *kělä* 'tudás, ismeret'³⁷, hanti Kaz. *ke* 'szó, hír'. Permi előtti **kēle-* 'nyelv, beszéd', jurák *šē*³⁸ 'nyelv'. Prealtaji **kele* 'nyelv', vö.: csuv. *kala-* 'beszélteni', mong. *kelen* 'nyelv'.

gor 'hang'... udm. *gur* 'dallam'.

kyvčykör 'szótár'.

kyv-vor 'beszéd'.

Szerkezetileg: *ky-v*, *ky-l*, *go-r*, udm. *gu-r*.

Udmurt:

kyl 'nyelv (testrészt), nyelv' (KOZMÁCS 2002).

kyl-kuara 'beszélgetés' (KOZMÁCS 2002).

kylon 'hallás' (KOZMÁCS 2002).

kuara 'hang, kiáltás' (KOZMÁCS 2002).

kwara 'hang, nesz, zaj' (MUNKÁCSI 1990).

kwarät- 'lármázni, hangot adni, zajogni' (MUNKÁCSI 1990).

***kwarget-** 'krákogni (varjú)' (MUNKÁCSI 1990).

Szerkezetileg: *ky-l*, *ky-lon*, *kua-ra*, *kwa-rät*, *kwa-rget*.

Mordvin:

Kalevi poeg.

Szerkezetileg: *Ka-levi*.

Altáji nyelvek:

Csuvas (JEGOROV 1964):

kala³⁹ 'mondani, beszélni', *kalaś* 'beszélgetni', *kalaśu* 'beszélgetés', MK. *käläču*... XII-XIII. sz. *käläči* 'beszéd, beszélgetés', ujjg. *kälämäči* 'fordító', mong. *kele(n)*, *xel(en)* 'nyelv', *xelex* 'beszélteni', *kelemerči* 'fordító'.

kalav 'elbeszélés'.

kalavšä 'elbeszélő, mesélő'.

kalan- 'beszélgetni'.

kalaś- 'beszélteni, beszélgetni'.

xärälti 'rekedt, hörgő (hang)'. Hangutánzó eredetű ld. csuv. *xär-xär*.

Szerkezetileg: *ka-la*, *ka-lav*, *ka-lav-šä*, *ka-lan*, *xä-rä-l-ti*.

Mongol (KARA 1998):

xargi 'zúgó, zuhatag, sellő, folyó sodra, sodor'.

xaranga 'gong'.

xor 'csikorog, serceg' pl. a víz.

xöör 'beszéd, beszélgetés' (*köger*).

xel 'nyelv'.

xelex 'mond' szókezdője *k*-ból réshangúsodott.

Szerkezetileg: *xa-rgi*, *xa-ranga*, *xo-r*, *xöö-r*, *xe-l*, *xe-lex*.

³⁷ Kezdetben tapasztaláson alapuló szóbeli ismeretet jelenthetett.

³⁸ A nem *k*- kezdetűekhez tartozik, a szótár tévesen említi itt.

³⁹ Vö.: magy. *kelepel*.

Indoeurópai nyelvek:

Orosz:

govorit' 'beszélni' (SIS).

kárkat' < *karkъ* 'varjú károgása, kiabálása'... Hangutánzó eredetű... (SIS).

kartávyj 'raccsoló' (HADROVICS-GÁLDI 1951).

krik 'kiáltás, kiabálás, ordítás'... vö.: litv. *krikseti* 'kiabálni', gör. *krike* 'kiáltás, vonítás, szűkülés, nyekergés', ógerm. *hrika* 'csikorgatni (fogát)'...

< *kri*- ld. még *kliknut'*, *skrip*. (SIS).

grom 'mennydörgés, villámcsapás, dörgés, dőrej, robaj' (SIS).

xrip 'hörgés, zörej, rekedtség, rekedt hang' (HADROVICS-GÁLDI 1951).

Szerkezetileg: *govo-r*, *k-rik*, *g-rom*, *x-rip*.

1.6. A fentiekből levonható tanulságok

Ha összehasonlítjuk a szavak első elemét, akkor azt látjuk, hogy azok összetartoznak, és közös eredetűek. Ennek az a magyarázata, hogy olyan hangutánzó szavakra vezethetők vissza, amelyeknek a születését a víz indukálta. E hangutánzó szavak voltak az első ősmondatok, és minthogy a víz hangján alapulnak, a földrajzi nevekhez szorosan kötődnek. Kezdetben a szó és a mondat ugyanaz volt, a kétpólusú mondat kialakulásával a szó a mondat építőkövévé vált.

Amint a hangutánzó szók két alapvető csoportba sorolhatók (vö.: *dong*: mélyebb hangot utánoz, *kong*: magasabb hangot utánoz), a szó párhuzamai is két fő csoportba sorolhatók a három nyelvcsalád nyelveit figyelembe véve aszerint, hogy magasabb vagy mélyebb hangot utánzó szó-e az alapja.

A jelentés felől megközelítve három fő csoport köré gyűjthetjük a szavakat: 1. hang, 2. szó, mondat, 3. nyelv. A jelentések átmennek egymásba, gyakran szinonim jelentésű szavakat használnak a nyelvek a három fő jelentés kifejezésére. A hang gyakran énekhang, a szó, a mondat pedig dal, ének, zene, s a nyelv is olyan, mint a melódia. Ezek a tulajdonságok a hangutánzó szavakhoz kötik őket.

Hangtani oldalról megközelítve felfedezhető az összefüggés a három csoport szavai között. A magyar szó nem lehet ugorkori török jövevény. Indokolják ezt a mélyebb összefüggésekre utaló, mindhárom nyelvcsalád nyelveiben ismert és használt adatok. Az összehasonlító hangtani vizsgálat szerint a magyar *szó*, *szav*- etimológiailag összetartozik a következő szavakkal: török *sab*, *sav*, *sabyg* és a csuvas *sămax*, *săvă*, *săv* 'dal, csasztuska, ének szavai, melódia, ének', stb., latin *sonō* 'hangzik, cseng, szól, angol *saw* 'szólásmondás, közmondás', *say* 'mond', *sing*, *sang*, *sung* 'énekel, dalol, (megénekel) versben, zümmög, duruzsol (víz forrva), cseng (fül), füttyül, zúg (szél)', német *die sage* 'szóbeszéd, mendemonda, monda, rege', stb.

Alaktani oldalról megközelítve a magyar *szó*⁴⁰ összhangban van a csuvas *sasă*, *sas*, török *söz* a magyar *nyelv*, török *til*, csuvas *čělxe* 'nyelv, beszéd', ang. *word* szavakkal, amelyeknek a 'forog, pörög', 'csúcsos beszélőszerv (nyelv)' jelentései a víz, a forrás, a folyó eredeti összetett, komplex jelentésének a részei.

A szó megfelelői egyik részének alapja az ikerítéssel keletkezett hangutánzó szó. A jelentéstani összefüggések mellett a hangtani kapcsolatok is kimutathatók. (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006)

A jelentéstani vizsgálatok azt is világossá teszik, hogy a szó, a mondat, a beszéd, a dal, a mágikus hatás kezdettől fogva összetartozók voltak, s azok a víz hangját utánzó hangutánzó

⁴⁰ *szó*-0, *sza*-v, csuv. *să-max*, ÓT. *sa-byg*, *sa-să*, tör. *sö-z*, bask. *hö-δ*, or. *ja-zyk*, tör. *di-l*, csuv. *čě-lxe*, magy. *nyelv*

szavakból lehettek. Igazolják ezt nemcsak a nyelvi vizsgálatok – így működik a rendszer – de az eposzaink is. A Kalevaláról Rácz István összefoglalójában olvashatjuk:

A varázshatalom alapja... a tudás: aki ismeri a létező dolgok eredetét... az egyszersmind hatalommal is bír... *Vejnemöjnen*, aki együtt született a világgal, öröktől való tudás birtokában van, és így mindenkinél hatalmasabb. A Kalevalá-ban az ellenfelek többnyire nem kardjuk erejével szállnak harcba, hanem a szó, a varázserejű ének segítségével... Énekelni, dalolni – ez a Kalevalá-ban igen gyakran egyet jelent azzal: varázsolni... Az ének azonban nem mindig varázslat, hanem szívet vidámító, gyönyörködtető dal is... A Kalevalá-ban *Vejnemöjnen* is több, párhuzamosan használt néven szerepel. A *Vejnő* nevet többnyire *vejne* (széles, hatalmas folyó) szóval rokonítják. Gyakran előforduló másik neve, a *Szuvantolajnen* (*suvanto* = csendes víztükör) arra mutatna, hogy a vén énekes eredetileg vízi istenség lehetett (RÁ CZ 1980:400-401).

Másként fogalmazva, az ember amióta létezik a folyóhoz hasonlóan énekes, beszélő, varázsló, aki tudását, szomorúságát, bánatát képes kibeszélni magából, mert ismeri a hangot, a szót, annak mindenféle tartalmával, erejével, varázsával együtt.

Az *ige* mint 'isten szava' is érthetővé válik, ha megismerjük az *isten*⁴¹ szó jelentését és az ősvíz, ősforrás hangjából indulunk ki.⁴²

Mindez arra utal, hogy a nyelvünket, a nyelveket nagyobb összefüggésekben is vizsgálni kell, mert a kapcsolatok egy része már a mélyebb rétegekben gyökerezik úgy, ahogyan László Gyula is gondolta. Ami a három nyelvcsalád nyelveit illeti, a földrajzi névi kutatásaim egyértelműen arra utalnak, hogy a szókészletük, grammatikájuk a monogenezis elve mentén fejthető meg.

1.7. A mondattani vizsgálatok tanulságai és a földrajzi nevek tagolhatósága

A munka során egyértelművé vált, hogy nemcsak számos közszó etimológiája nem áll biztos alapokon, hanem a földrajzi nevek etimológiájának a megírását is nehezíti rengeteg körülmény, legfőképpen az, hogy a neveket a mai nyelvi ismereteink birtokában nem tudjuk maradéktalanul helyesen elemeikre bontani. A **tagolhatóság** ugyanakkor alapvető feltétele számos műveletnek, amelyből az etimológia összeáll. Nélküle nem tudjuk az elemek jelentését megállapítani, a neveket, illetve azoknak az elemeit nyelvhez, nyelvekhez kötni, megállapítani a névadó nép nyelvét, a névadás idejét, a neveket használó nyelveket.

Az is kiderült, hogy a tagolhatóságot segítik a mondattani vizsgálatok. Világossá vált továbbá, hogy a földrajzi nevek etimológiájának az elkészítéséhez szélesebb körű háttérmunkára van szükség, mint a nyelvünk közszavainak a megfejtéséhez, etimológiájának a megírásához. Ennek a háttérmunkának a része nemcsak a földrajzi nevek összehasonlító hangtana, alaktana és jelentéstana, hanem a földrajzi nevek mondattani szempontú megközelítése és vizsgálata is. Természetesen bármelyikkel foglalkozunk, a többi hármat sem nélkülözhetjük, hiszen elfogadható eredményről csak akkor beszélhetünk, ha egyik a másikat támogatja, és nincs ellentmondás. Sőt, az eredményes kutatás érdekében további kérdéseket kell napirenden tartani, mint pl. a nyelvérzék viselkedését: „A nyelvérzék megtévedése folytán... a téves felbontásra földrajzi neveink is nagyszámú példát szolgáltatnak.” (KISS 1995:33).

⁴¹ A szó etimológiája több ponton is támadható, vö.: *isten*: alakváltozatai: *iszten*, *Ist'*, *steen*, *sten*... Bizonytalan eredetű. Talán származékszó: az *ős* főnév eredetibb *is* alakváltozatából keletkezett *-t* és *-n* képzővel... Az *Isten* eredeti jelentése 'atyácska' lehetett... (TESz.). Elfogadható magyarázat csak a magyar *úr*, csuvas *turá* és török, mongol, sumer és perzsa nyelvi megfelelőinek a vizsgálatokba való bevonásával lehetséges.

⁴² Ld. még *Nibelung ének*, *Regös ének*.

Vajon a földrajzi nevek összehasonlító hangtani, alaktani, jelentéstani és mondattani vizsgálata azt igazolja-e, hogy olykor valóban kell számolnunk a nyelvérzék megtevéseivel vagy ellenkezőleg, a nevek világos szabályrendszer szerint keletkeztek és alakultak tovább, s formálódnak a mai napig. A válasz keresése folyamatos, a megtalálása pedig sohasem garantált, de lehetséges.

A mondattani vizsgálatokhoz tartozik a földrajzi nevek szerkezeti felépítésének azon tanulmányozása is, amikor rendezzük az egy és a több szóból álló neveket. Abból indulok ki, hogy a földrajzi nevek felépítését, nyelvtani rendszerét alapvetően meghatározza a funkciója. Ez azt is jelenti, hogy a földrajzi nevek ma nem mondatokból állnak, hanem szavakból, szó szerkezetekből, egy-egy toldalékolt vagy toldalékolatlan szóból. Következésképp a mondattani tanulmányozásuk akkor lehetséges, ha mint szó szerkezeteket is vizsgáljuk.

Ugyanakkor azt is látom, hogy a szinkron jelenségek egyben diakron jelenségekre is utalnak, azaz a földrajzi nevek mai állapota alkalmas a földrajzi nevek és az érintett nyelvek történeti tanulmányozására. Nem hagyhatom tehát figyelmen kívül azt a tényt, hogy a földrajzi nevekben igen ősi, nagyon régi formák is megőrződtek, minden bizonnyal a nyelv születésének a kezdeti idejéből, amikor még egy-egy szó mondat értékű volt. Ez pedig azt is jelenti, hogy a földrajzi neveket mondattani megközelítésből is fel kell dolgozni. Foglalkoznom kell először is a szómondatokkal vagy mondatszókkel, majd a földrajzi nevek szerkezeti felépítésével. Mindehhez csoportosítani kellett a neveket aszerint, hogy hány tagból állnak. A tagokat pedig földrajzi közsóknak, illetve földrajzi tulajdonneveknek neveztem el. Tény, hogy a névtudományi szakirodalomban erre vonatkozóan nincs egységes álláspont (vö.: HOFFMANN, KÁZMÉR), természetes tehát, hogy az elnevezések mindig az anyag diktálta feltételek között születtek és születnek továbbra is.

A fentiek értelmében a földrajzi nevek mondattana című fejezetben foglalkoznom kell tehát a mondattan általános nyelvészeti problémáival,⁴³ a földrajzi nevek és a mondattan viszonyával. Választ kell keresni további kérdésekre, köztük, pl.: tanulmányozhatók-e a földrajzi nevek mondattani szempontból, szólni kell a mondatszók vagy szómondatok kérdéséről, a földrajzi nevek tagolhatóságáról, a nyelvérzék viselkedéséről, stb.

Mindamellet, hogy világos a leíró és a történeti mondattan közötti alapvető különbség, egyértelművé vált, hogy helytelen irányba vezetne a földrajzi nevek mondattani megközelítése, ha azoknak a feldolgozása során nem egyszerre venném figyelembe mindkettőt, a szinkron és a diakron vizsgálatokat. Ennek az a magyarázata, hogy a földrajzi nevek egyszerre tartalmazzak leíró és történeti elemeket.

A körülmekintő, sokrétű tanulmányozást további nehézségek is indokolják, pl. az a tény, hogy miután a szakirodalomban nincs egységes álláspont arra vonatkozóan, hogy hogyan tagoljuk a földrajzi neveket, mit nevezünk földrajzi közsónak, stb. – s amint jeleztem – ezért én az anyag kínálta, célszerűnek látszó elnevezéseket alkalmazom. Tekintettel kell lennem arra, hogy a Volga-Urál vidéke földrajzi nevei szerkezeti felépítésüket tekintve is sokfélék, jelölésük pedig a forrásokban, szótárakban közel sem egységes, olykor ugyanazon forrásanyagon belül sincs egység. Megtalálhatók az egy és több szóból, tagból álló nevek, amelyek egyszerű és összetett szavakat egyaránt tartalmazznak, némelyeket egybeírnak, másokat kötőjelesen vagy külön. Ez a körülmény azonban a földrajzi nevek megismerését, az elemekre bontását, megfejtését nem akadályozza, ellenkezőleg, segíti. Mindezek fényében a szó és a mondat viszonyát vizsgálva a kettő közötti összefüggésekre és különbségekre utaló jegyeket kerestem, s ismét ellentmondás mutatkozott a jelen tanításban, mely szerint:

⁴³ Ld. fent.

A szó a nyelvnek és a beszédnek az a legkisebb egysége, amelynek meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és meghatározott jelentése van. Bármelyik nyelvet tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy a benne található szavak csoportokba rendeződnek; a szókészlet egyik csoportja így, a másik úgy, a harmadik ismét másként használható fel a beszédben, másként vesz részt a mondatok felépítésében; másként viselkedik a nyelvben. A szavak jelentése a valóság tényeiben gyökerezik, így a nyelvekben található legfőbb szócsoporthoz is a valóság legáltalánosabb kategóriáit tükrözik. Minden nyelvben találunk például olyan szócsoporthoz, amelyek a valóságban észlelt élőlényeket vagy tárgyakat nevezik meg, ismét találunk olyanokat, amelyek ezek tulajdonságát, mennyiségét (mint a tulajdonság egyik altípusát) jelölik, illetőleg létét, állapotát, cselekvését nevezik meg. Ennek oka a nyelv és a gondolkodás általános összefüggésében rejlik. Vannak azonban eltérések az egyes nyelvek szófajtypusai között, ezt pedig az magyarázza, hogy a szófajok rendszere minden nyelvben külön történeti fejlődés során kristályosodott ki, más-más belső törvényeknek vagy esetleg külső hatásoknak engedelmessé (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:11).

A fenti kinyilatkoztatásnak az a korlátja, hogy a szavakat a mai mondatok építőköveinek tekinti, s nem tér ki arra, hogy ez nem mindig volt így. Kezdetben a szó, a mondat, a beszéd szinonim kifejezések lehettek. Nemcsak alaktani, hanem mondattani kérdéseket is érint, hogy az alany elmaradásának esetei címen tárgyalják a következőket: „Az úgynevezett *t a p a d á s o s* vagy *l a p p a n g ó a l a n y ú*” mondatokat, amelyekbe

az alany nem az előzményekből vagy a helyzetből érthető bele, hanem szinte állandó érvénnyel: fogalma mintegy hozzátapadt az állítmányhoz... A tapadásos alanyú mondatokhoz hasonlítanak az időjárásra és a napszakok változtatására vonatkozó kifejezések, az úgynevezett alanytalan mondatok: „Esik”... „Dörög”... „Fagy”... „Havazik”... „Villámlik”... Az alany nélküli mondatoknak itt felsorolt típusait az állítmány formáltsága (időt, módot, személyt kifejező alakja) miatt nyelvtanaink általában nem tekintik hiányos szerkezetűeknek... (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:237-238).

Nem véletlenül nem lehetnek hiányos szerkezetű mondatok. Éppen a természeti jelenségekkel kapcsolatosak ezek a példák, és valamennyi ige vagy az volt, mint pl. a *fagy* (< **fagyik*). Szerencsére nem tartják hiányos szerkezetűeknek, és éppen a földrajzi névi kutatások értették meg velem, hogy nem utólag tapadt ezekhez az állítmányokhoz az alany fogalma, hogy állandó érvénnyel velük legyen, hanem ezek a közlendők így születtek komplex tartalommal már a nyelvünk kialakulása idején. Idővel természetesen specializálódtak, egyik irányban névszói, másik irányban igei jelentés erősödött meg, és maradt fenn. A fenti példákat akár őskövületeknek is tarthatjuk, mert mind a névszói, mind az igei jelentéstartalom megmaradt bennük, és közel ősi módon funkcionálnak. Természetesen a specializálódás a névszókat úgy is érintette, hogy egyik irányban főnévi, a másik irányban melléknévi, a harmadik irányban számnévi, sőt a negyedik irányban névmási jelentésük maradt meg. A legelső közlendők tehát egyszerre rendelkeztek igei és névszói (főnévi, melléknévi, számnévi, névmási) tulajdonságokkal. Lehetetlen, hogy bármelyiket is utólag kapták.

A földrajzi nevek között az egytagú víznevek őrizhetnek ilyen tulajdonságokat.

A földrajzi nevekben a legkisebb egység a földrajzi közszó és a földrajzi tulajdonnév, amelynek szintén van meghatározott hangalakja, nyelvtani formája és jelentése, amelyet a közszókéval ellentétben gyakran nem ismerünk, a megfejtésük csak külön, sokrétű vizsgálatok révén lehetséges. A földrajzi közszók, illetve a nekik alapul szolgált szavak jelentése, de végső soron a hangalakja is a valóság tényeiben gyökerezik, hiszen a földrajzi környezet egy darabját nevezik meg. Itt is találunk olyan szócsoporthoz, amelyek a természeti környezetet nevezik meg (víz, hegy, föld, mező, növény, állat, ember, tárgy, stb.), de olyanokat is,

amelyek ezeknek a tulajdonságait, mennyiségét jelölik, olykor, pl. a víz állapotára, mozgására, tevékenységére, cselekvésére utalnak. Ennek az a magyarázata, hogy egy-egy földrajzi hely különböző okok miatt bírt nagy jelentőséggel az ember számára, az ember életében. Vagy azért, mert táplálékul szolgált, vagy azért, mert a meleg vízben fürödni, gyógyulni, a környékén pedig lakni lehetett, vagy pedig azért, mert segítette a tájékozódást, vagy mert valaminek, valakinek a birtoka volt, stb. Ezek a közölnivalók arról árulkodnak, hogy az elnevezések mindig valaminek a függvényében, valamilyen célból születtek. Ráadásul időben és térben a megnevezés motivációja változhatott. Mindettől függetlenül azonban a földrajzi közsók szoros kapcsolatban vannak a nyelv(ek) szavaival, ezért egyértelmű, hogy érdemben legalább a neveket használó nyelvek bizonyos fokú ismeretében lehet kutatni a földrajzi neveket.

Minthogy a földrajzi neveket egy összefüggő területen is gyakran több nyelven használják egy időben, figyelemmel kell lenni egyrészt a nyelv és a gondolkodás általános összefüggéseire, másrészt az egyes nyelveket beszélők gondolkodására, az egyes nyelvek belső törvényeire. A szavaknak van önmagukban is jelentésük, de a földrajzi neveken betöltött szerepüket alapvetően meghatározza az a földrajzi környezet, hely, amelynek a megnevezéseként vagy megnevezésében szerepel a szó. A megnevezés jelentéstartalma és a hely jellemzői közötti összefüggés figyelembe vétele pedig nemcsak a név megfejtését segíti, hanem a nyelv(ek) születésének, fejlődésének, a változás állomásainak a megismerésében is támogat. Következésképp a helyszíni ellenőrzés minden esetben szerencsés, olykor elkerülhetetlen. Ez azt is jelenti, hogy a kutatás első fázisában a nyelvek vannak segítségünkre a földrajzi nevek megismerésében, egy idő után pedig a nyelvek jobb megismerését szolgálja a földrajzi nevek tanulmányozása.

Ma már világos, hogy a nyelv, nyelvek és a földrajzi nevek közti kölcsönhatás tanulmányozása a nyelvészeti kutatásokban sok eredménnyel járhat. Külön figyelemre méltó a szavak tövének, gyökének a megállapítása, a szavak keletkezésének (szóteremtés, szóösszetétel, szóképzés) vizsgálata, s ezek bár az alaktan körébe tartoznak, látnunk kell, hogy az egytagú földrajzi nevek esetében egybeeshet a szó, a szótő, a gyökszó és a mondat, ezért ennek az érdemi tanulmányozása a mondaton megkerülésével lehetetlen.

A szakirodalomban tapadásos vagy lappangó alanyú mondatoknak nevezett példák is a mondatnapi kutatások körébe tartoznak. Éppen ezért a szintaktikai vizsgálataimat a földrajzi nevek szerkezeti felépítésével kezdtem, vagyis azt néztem meg, hány tagból állhatnak a földrajzi nevek, s így jutottam el az egytagúakhoz, ezeken keresztül pedig a szómondatokhoz vagy mondatzókhöz.

A továbbiakban a földrajzi neveket vizsgálom a tagok száma szerint, és mint szintaktikai szerkezeteket tanulmányozom. Ez utóbbit az alaptag szófaja és jelentése szerint, valamint a tagok között lévő viszony alapján. Eszerint a földrajzi neveken a tagok közötti viszony lehet mellérendelő és alárendelő ugyanúgy, mint a nyelv más területén.

Ahhoz, hogy a mondatzókhöz vagy a szómondatokhoz eljussak, a földrajzi nevek szerkezeti felépítését kellett tanulmányoznom. A vizsgálat során figyelembe kellett venni a nyelvi használatot – esetünkben három nyelvcsaládba sorolt nyelvekről van szó, az oroszról, a baskírról, tatárról és csuvasról valamint a mordvinról, cseremisről, komírról, hantírról és mansírról – és a nyelvi eredetet. Ez utóbbit külön vizsgálatok is segítették. Bizonyossá vált számomra, módszertani és tartalmi kérdés is egyben, hogy a szószervezetek tanulmányozását is a mondaton témakörébe tartozónak kell tekinteni. Miután a földrajzi nevek ma elsősorban nem mondatok, hanem két vagy több tagból álló szószervezeteknek, szintagmáknak látszanak, természetes, ha úgy gondoljuk, hogy a mondatnak csak annyi köze van a földrajzi nevekhez – vagy fordítva – amennyiben a neveket, mint szintagmatikus szerkezeteket vizsgáljuk. Ezt támasztja alá a szakirodalom is. Vö.: a szintaxis, mint görög szó, a

nyelvtanban mondattan jelentésű, a nyelvtudománynak a szószerkezeteket és a mondatokat tanulmányozó ága (BAKOS 1966).

Miután azonban a kutató munkám elvezetett a beszéd, a nyelv születéséről szóló vizsgálatokhoz is, kiderült, hogy a mondatszók kapcsán a mondattani vizsgálatokat itt kell kezdeni annak ellenére, hogy a jelen szakirodalom álláspontja egyáltalán nem határozott a mondatszók és a kezdeti beszédjelenségeket és azok viszonyát illetően sem. Pl.:

Semmi közvetlen bizonyítékunk nincs arra, hogy milyen természetűek és formájúak voltak azok a kezdeti beszédjelenségek, amelyekkel az ősember az emberré válás küszöbén első közléseit megtette. Közvetve sok tudományág közreműködésével mégis kialakíthatunk valami képet erről. A társadalomtudomány kutatja az emberré válás kezdeteit, a munka, a szerszámkészítés szerepét, a legősibb csoportosulásokat. A lélektan több oldalról is igyekszik megközelíteni az ősnylvet: feldolgozza a gyermek primitívebb hangadásait és beszédképességének kifejlődését a tudat fejlődésével párhuzamosan; feldolgozza a sérült agyvelőnek, a tudat betegségeinek a beszédképességre gyakorolt hatását; sőt kutatja az állatok hangadásait, az őrmadarak jelzéseit, a csimpánzok „nyelvét”. A nyelvtudomány a legrégebb ismert nyelvekben, a primitív népek nyelveiben, sőt a mai fejlett nyelvekben is keres ősi, kezdetlegesebbnek látszó kifejezőmódokat, nyelvi alakulatokat. Az emberi beszéd kezdetét attól számítjuk, amikor a hangadás átlépett az első jelzőrendszerből a másodikba, vagyis amikor már nemcsak ösztönös felhívásként vagy reakcióként ejtett ki az ember bizonyos hangkapcsolatokat, hanem – a tudat közbeiktatásával – a valóságról közölni akart valamit... Mai nyelvi elemeinkkel összehasonlítva csak nagyon pontatlanul tudunk képet adni ezeknek a kezdetleges nyelvi alakulatoknak a természetéről. Fő jellemvonásuk kétségtelenül a t a g o l a t l a n s á g, a komplexitás volt. „Mondatszók”-nak vagy „szómondatok”-nak szokták nevezni a nyelvészek ezeket a feltehető ősi képződményeket. A mai mondatokhoz hasonlítottak annyiban, hogy teljes, lezárt közlést tartalmaztak egy-egy tényállásról, s egyben kifejezték a beszélő állásfoglalását, magatartását a közölt valóságra vonatkozólag, és a beszélőnek azt a szándékát is tükrözték, hogy a hallgatónál a kívánt hatást érje el velük... Az ősmondatok („mondatszók”) másrésztől a mai szavakhoz, helyesebben a tőszavakhoz hasonlítottak abban, hogy grammatikailag elemezhetetlenek voltak, vagyis nem bomlottak szét morfémákra; a hangsor, mint egységes jel kapcsolódott össze egy jelentéskomplexummal. A jel és az ábrázolt valóság összekapcsolás-módját tekintve a jelviszony még sokkal szélesebb körben természetes, reális kapcsolaton alapulhatott. Ez a reális kapcsolat egyrészt az ösztönös hangreakciók öröksége lehetett... Másrészt reális kapcsolatú jeleket teremthetett az ősember hangutánzással és hangfestéssel; a szóteremtésnek az a módja ma is megvan, de az ősnylvben nyilván még sokkal nagyobb jelentősége lehetett. Ezek az ősi szavak azonban jelentősen különböztek mai szavaink többségétől annál a már említett tulajdonságuknál fogva, hogy mondatértékűek voltak, és az értelmi közlés mellett kétségtelenül általában erős érzelmi és akarati mozzanatokot is közvetítettek... Az eredeti ősmondatoknak szóvá válásával szükség volt a mondatfunkció újabb jelölésmódjára... (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967:185-188).

Lényeges, hogy az ősmondatok a jelentés felől megközelítve teljes, lezárt közlést tartalmaztak. Alaktani oldalról az ősmondatok, mondatszók, tőszavak egybeestek. A hangsoruk egységes jelkomplexum, amelyhez egy jelentéskomplexum tartozott. Mondat értékűek voltak. Az eredeti ősmondatok szóvá válása a kétpólusú mondat létrejöttével az igei és a névszói tulajdonság külön megjelölésével indult. (pl. **Tenger teker. 'Víz folyik'*.).

Nemcsak az egytagú földrajzi nevek vizsgálata, hanem a földrajzi nevek komplex vizsgálata segített hozzá ahhoz, hogy lássam, az eredeti ősmondatok, a mondatszók valóban nem bomolhattak szét morfémákra, hiszen olyan egyetlen nyelvi alakulat volt, amely egyaránt alapul szolgált a későbbi lexikális és grammatikai morfémák kialakulásának. Lényeges, hogy az eredeti ősmondatok nem tűntek el teljesen, hanem egyrészt megmaradtak, ezért számolni

kell velük a leíró mondattannak is. Másrészt a kétpólusú mondat keletkezett belőlük, amelyeknek létrejöttével az egyik irányban a névszói, a másik irányban az igei tulajdonságuk emelkedett ki, vált hangsúlyosabbá, ezért ugyanannak a kifejezésére, pl. 'A víz folyik,' fel kellett használni az egyik és a másik irányban specializálódott mindkét formát, azaz a névszói és az igei jelentésűt. Ettől kezdve ezeket már, mint a mondat alkotó elemeit kell számon tartani. A szómondatnál azonban a mondatnak egyetlen alkotó eleme van, s ha úgy tetszik, a szó és a mondat egybeesik.

Az emberi nyelv kezdetét tehát onnan kell számítanunk, amikor a tudat közbeiktatásával az ember közölni akart valamit, és azt úgy tette, hogy a valóság valamely tulajdonságát (azaz a víz hangját, alakját, mozgását⁴⁴) lemásolta, utánozta. A víz hangját az ember a saját hangjával, a víz alakját karmolással, véséssel, a víz mozgását pedig az ember saját mozgásával, azaz táncsal utánozta. A lemásolt hang, alak, mozgás pedig akár teljes, lezárt közlést tartalmazhatott egy-egy tényállásról, s egyben kifejezhette a beszélő állásfoglalását, magatartását a közölt valóságra vonatkozólag, és a beszélőnek azt a szándékát is tükrözték, hogy a hallgatónál a kívánt hatást érje el velük.

További tényezők támogatják azt a megállapítást, hogy a kommunikáció megszületésének a víz szolgált alapul a maga tulajdonságaival. Közéjük tartozik eleinknek az a felismerése, hogy az ember, az állat és a növény ugyanúgy élők és teremtmények, mint a víz. Eleink tudatában ők maguk, vagyis az ember, az állat és a növény a víz mintájára születtek, következésképp elnevezésük a vízből kiindulva lehetséges. A nyelv is teremtmény, és ha mozgásban van, akkor élő. A víz, az ember és a nyelv tehát egymással összetartozó teremtmények. Következésképp teremtmény a víz, az ember, az emberi nyelv. A nyelv megszületését a víz indukálta, szükségessé pedig az emberi tudat kialakulása és fejlődése tette. A víz, az ember és a nyelv egymást feltételező teremtmények, mert víz nélkül nincs élet, nincs ember, nyelv pedig nincs se ember, se víz nélkül, s a legelső nyelvi közlések a víz hangjainak utánzásán alapuló mondatszók lehettek.

Idővel a tudat fejlődése, a hallás finomodása és a hangképző szervek egyre bonyolultabb mozgáskombinációra alkalmas mozgásának a létrejötte lehetővé tette, hogy a kezdetben csak a víz hangját utánzó hangkomplexum egyre többet jelentsen, pontosabban a benne meglévő komplex jelentéstartalom egyes részei kisebb csoportokban, majd önállóan is hangsúlyt, szerepet kapjanak. Úgy látom, a víz hangját utánzó hangkomplexum a benne meglévő komplex jelentéstartalommal maga lehetett a legelső szómondat vagy mondatszó, és ez szolgált alapul a víz, a forrás megnevezésének, amelyből a gyakori használat folyamán a legelső földrajzi nevek születtek. Következésképp, első lépésben meg kellett vizsgálnom, hogy az egytagú, egyszerű szóból álló földrajzi nevek hogyan viszonyulnak a szómondatokhoz, vagy másképpen a mondatszókhoz.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy a földrajzi nevek mondattani tanulmányozása két fő részből áll, a mondatszók és a szószerkezetek felőli megközelítésből. A mondatszók tisztázásához pedig szükséges a földrajzi nevek szerkezeti felépítésének a komplex vizsgálata, amelyet az egytagú földrajzi nevek tanulmányozásával kezdek.

⁴⁴ E három legfőbb tulajdonság alkalmas volt arra, hogy a nyelv három legalapvetőbb megnyilvánulási módja – beszéd, írás, tánc – létrejöjjön, megszülessen. Sőt, a további tulajdonságai a kommunikáció további formáinak (pl. hangszerez zene, ének, stb.) is alapul szolgálhattak.

2. A földrajzi nevek szerkezeti felépítése

A nevek lehetnek egy-, két-, három- és négytagúak. Meg kell jegyeznem, hogy a földrajzi nevek szerkezeti felépítésének vizsgálatát nagyban befolyásolja a helyesírás. Különírás esetén a földrajzi nevet alkotó tagokról, egybeírás esetén pedig összetett szó elő- és utótagjáról beszélhetünk.

2.1. Egytagú földrajzi nevek

Idetartoznak az egyszerű és összetett szóból álló toldalékolatlan, valamint a toldalékokat is tartalmazó nevek.

2.1.1. Egyszerű szóból álló egytagú folyónév (*Tok, Ton*)

Számos egytagú, egyszerű szóból álló víznév található az adatok közt, amelyek közül két nevet (*Tok, Ton*) választottam ki az ősmondat, illetve mondatszó, szómondat, szómondat, gyökszó elemzése céljából.

Akkolo f. TB.21.: bask. *Akkolo*, or. *Akkolo* Zil., az or. **Tok** jobboldali mellékfolyója.

< or. *Tok* ← nem or. *Tok* ← vö.: or. *tok* 1. 'folyam, folyó', 2. 'szérű, szérűskert', 3. hangutánzó szó (vadászkifejezés) *tok-tok* (SIS).

tok 'dörgés, párház (helye)'.

tokovat' (< *tok* + or. *-ova-*: folyamatos igeképző + *-t'*: főnévi igenév képző) 'dörög, párház (fajdkakas)'.

tkat' (< *tka* + *-t'*: főnévi igenévképző), 'sző'.

tkan' (< *tka* + *-n'*: képző) 'szövet'.

tkac' (< *tka* + *-č'*: foglalkozásnév-képző) 'takács, szövőmunkás'.

tknut' (< *tk* + *-n / u /*: képző + *-t'*: főnévi igenévképző) 'beleszúr, beledöf, beledug' (HADROVICS-GÁLDI 1951).

Täkä h. TB.151.: bask. *Täkä*, or. *Takino* Mečetl., falu neve, vö.: bask. *Täkä* személynév.

< bask. *Täkä* ← bask. *Täkä* személynév: végső fokon víznévi eredetű,

or. *Takino* < *Taka* ← 1. szubsztrátum eredetű név,

2. bask. *Täkä*,

+ or. *-in*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*.

Tübä h. TB.147.: bask. *Tübä*, or. *Tubinskij* Bajm., falu neve.

< bask. *Tübä* ← bask. *tübä* 'halom, domb',

or. *Tubinskij* ← nem or. *Tuba*

+ or. *-in*: birtokos melléknévképző

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ij*: melléknévképző.

Tübä h. TB.147.: bask. *Tübä*, or. *T'uba* Nuriman., falu neve.

< bask. *Tübä* ← bask. *tübä* 'halom, domb',

or. *T'uba* ← bask. *Tübä*.

A *Tok* folyónév olyan ősi szómondatot vagy mondatszót, azaz a mondat őset képviseli, amely eredetileg komplex jelentéstartalommal rendelkezett. Ennek a komplex jelentéstartalomnak az építőkövei, a részei fennmaradtak a nyelvekben, így az eredeti komplex jelentésből részjelentéseket ismerhetünk meg rajtuk keresztül. A névszói jelentés maradt meg a következő szavakban, pl.: tat. *tuk* 'jőllakott, tele, teljes', *tuk-tuk* 'hangutánzó szó', oszm. *tak*, *dag*⁴⁵ 'hegy', *tek* 'egyelemű, páratlan', magy. *tok*⁴⁶ 'hüvely', *tok*⁴⁷ 'halféle'. Igei tulajdonságot őriznek, pl.: csuv. *tux-* 'kimenni, elindulni', *tu-*, *täv-* 'születni, szülni, teremteni, létrehozni, vinni, tojást helyezni', ÓT. *tog* 'szülni, születni', oszm. *dog*, azerb., türkm. *dog*... nog. *tuv*, tat. *tu* 'születni', mong. *togurbi*⁴⁸ 'szülni' (JEGOROV 1964), or. *tok* 'áramlani', magy. *dug* 'belehelyez', stb.

Mivel a vízhez, folyóhoz hasonlóan nemcsak a növény, az állat, hanem az ember is teremtmény, a víz megnevezése alkalmas volt arra, hogy rátapadjon az emberre, embercsoportra, népre, így válhatott személynévvé, népnévvé, stb. Minthogy a *tok* tartalmazta a víz, mint folyadék jelentést is, a víz lakó, illetve közlekedési helyét a gödröt, árkot, azaz a medret, továbbá a folyó keletkezési formáját, körülményeit valamint a víz mozgását, cselekvéseit, annak irányát, módját, mértékét is, stb., névszói és igei tulajdonságokkal egyaránt rendelkezhetett. Következésképp szómondat vagy mondatszó kategóriába tartozik. Ha tágabb körű kutatásokat végzünk, s figyelembe vesszük az olyan irányú kutatásokat, amelyek a nyelvünk, az emberi nyelv szókincsének a kiinduló alapját képezik, s azt kutatjuk, hogy milyen természeti jelenség, körülmény indukálhatta a nyelv születését, akkor azt látjuk, hogy ez a víz lehetett.

A fenti *Tok* folyónév, illetőleg a közsók töve szorosan összetartozik, közös gyökerű. Ezen a ponton azonban nem állhatunk meg akkor, amikor keressük a *Tok* folyónévnek alapul szolgáló szót. Az a tény, hogy a folyónév ma az orosz nyelv használatában ismert az adataim szerint, korántsem jelenti azt, hogy a folyót az orosz nyelvet beszélők nevezték el, s a szót a saját maguk teremtette saját nyelvükből vették. Ahhoz, hogy minél közelebb jussunk az igazsághoz, számolni kell azzal, hogy az ősszláv nyelv az i. sz. 400-as években alakult ki valahol Kelet-Európában, a jelen tudományos álláspont értelmében a mai ukrán területen. Az ismereteink szerint északnyugati irányból jött ide egy nép, népcsoport – bizonyos vélemények szerint a nevük *varég* lehetett – amelyik ezen a szubsztrátum területen vált szlávúvá. Ez azt is jelenti, hogy a szlávok kultúrájukban, nyelvükben egy Nyugat-Európa felől északra vonuló, majd onnan déli, dél-keleti irányba vándorló nép a kultúrájában, nyelvében az egyik szálat hozta, a másik szálat pedig a helyi lakosoktól vette át, tehát ez utóbbi szál szubsztrátum eredetű. A kérdésekre a válasz megtalálását nehezíti az a tény, hogy a két szál olykor láthatóan közös gyökerű. Ez azt is jelenti, hogy a szláv nyelvek kulcsfontosságú, ha úgy tetszik, közvetítő, egyben megőrző szerepet töltenek be sok esetben. Mindenesetre a szláv nyelveknek az egyik keleti csoportja az orosz, amely az Urál nyugati oldalához közel eső részekre viszonylag igen későn jutott el.

Ugyanakkor a fenti neveknek vannak földrajzi névi párhuzamai, amelyek hangtanilag a *Tok*, *Tükä* alakváltozatai, közsói jelentésükben összetartoznak, közös gyökerűek. Ahhoz, hogy a névadó nép nyelvét megállapítsuk, azaz, a név nyelvi eredetét megfejtjük, mind a tulajdonnévi, mind a közsói párhuzamokat számba kell venni. Ez a munka pedig azért is

⁴⁵ Őrzi a dagadás jelentést és azt, hogy a folyónak a felső, forrás felőli szakasza hegyes, keskeny a torkolatihoz képest.

⁴⁶ A víznek a medrére vonatkozó jelentést őrzi.

⁴⁷ Mozgása, viselkedése, alakja akárcsak a kis folyóé.

⁴⁸ A mong. *togurbi* (< *togu* + *-r* + *-bi*: főnévi igenévképző, a magyar *-ni*-vel tartozik össze) töve a *togu* rokon a *Tok* víznévvvel, a *togur* pedig azonos a magyar *terem* 'keletkezik' szóval.

fontos, mert olyan szótóvel, tőszóval, gyökszóval van dolgunk, amely igen régen, a nyelv születése idején, a nyelv kialakulásának korai szakaszában keletkezhetett. A tulajdonnevek közül néhány a magyarból vett családnevet mutat be.

2.1.1.1. Családnevek, amelyek összetartoznak az egytagú földrajzi nevekkel

Magyar (KÁZMÉR 1993):

- Tákai** csn. ← magy. *Tákó* hn. Győr m. + -i: melléknévképző.
Tege, Teke csn. ← magy. *Tege, Teke* világi személynév.
Tekei csn. ← magy. *Teke* hn. Kolozs m. + -i: melléknévképző.
Teki csn. ← magy. *Tek* hn. Bács m. + -i: melléknévképző.
Tik ld. **Tyúk** csn. ← magy. *tyúk, tik* 'egy fajta háziszárnyas'... régen 'tyúk' is, 'kakas' is.
Tok csn. ← magy. *tok* 'porcos vázú, ívaskor a folyókba vándorló tengeri hal'.
Toka csn. ← magy. *Toka, Tuka* világi személynév.
Tök csn. ← magy. *Tök* világi személynév.
Tőke csn. ← magy. *tőke* 'fatörzs, tuskó, szőlőtőke'.
Töki csn. ← magy. *Tök* hn. Pest m. + -i: melléknévképző.
Tőki csn. ← magy. *Tök* hn. Doboka m. + -i: melléknévképző.
Tökő csn. ← magy. *Tökő* világi szn.
Duka csn. ← magy. *Duka* világi szn.
Dukai csn. ← magy. *Duka* hn. Pest, Vas m. + -i: melléknévképző.
Takács csn. ← magy. *takács* 'szövással foglalkozó iparos'. < *Taká*⁴⁹ + -cs: foglalkozásnévképző.

A családnevek érdekessége, hogy egyik részüket tulajdonnévi (világi személynévi vagy helynévi), másik részüket közsói eredetűnek tartják. Az alapul szolgáló nevek, szavak megválasztása nem minden esetben helyeselhető, amelyet a széleskörű vizsgálataim támasztanak alá. A választék jóval bővebb, mint amennyit a cikkírók figyelembe vettek. Az idetartozó közsók közül a megfelelő sokrétű, sok szempontú tanulmányozás után választhatjuk ki. Következik néhány közsói példa⁵⁰ az altáji, uráli és indoeurópai családba sorolt nyelvekből, és külön a magyar nyelvből, amelyek kötődnek a víznévhez a víz hangja, alakja, mozgása, munkája, tevékenysége, funkciója, minősége, stb. alapján.

2.1.1.2. Közsók, amelyek összetartoznak az egytagú (*Tok, Tun*) földrajzi nevekkel

Magyar (TESz.):

- téka** 'az a hely, ahol tartanak valamit; az, amiben tartanak valamit, láda, fiók, szekrény, stb.'
Latin eredetű, vö.: lat. *theca* 'borító, tok, hüvely', ol. *teca* 'tok'.
teke 'gömb, golyó'... Bizonytalan eredetű.
tikkad 'ember, állat szomjúságtól ellankad, elfárad, csillapul, alábbhagy, (növény) szárazságtól, hőségtől kipusztul, kiég, fullad'. Hangutánzó eredetű.
tikog 'fuldokolva köhög, (kutya) csahol, vihog, zokog'. Hangutánzó eredetű.
tik-tak 'az óra ketyegése'. Német eredetű, vö.: ném. *Ticktack*, 'az óra ketyegése', hangutánzó szó... or. *tik-ták* 'ketyegés'.

⁴⁹ Csak a szótó (*Taká*) tartozik össze a fenti tulajdonnevekkel.

⁵⁰ Valamennyi idetartozó szót nem sorolok fel, hiszen a három nyelvcsalád nyelveiben történő előfordulást jelzik az alábbiak, ugyanakkor alkalmasak annak az igazolására is, hogy a nyelvi kapcsolatokat kutatni az eddigiekhez képest másképp érdemes és célszerű.

tok 1. 'burok, tartó', 2. 'porcos vázú, ívásakor a folyókba vándorló tengeri hal, stb.' Ismeretlen eredetű... Vö.: ószerb *tokъ*, szb-hv *tok*, szln. *tok*, rom. *toc* 'hüvely, tartó, tok'.

toka 'az álla alatt kidomborodó vagy lelógó zsírpárna, tyúkfélék áll alatt levő bürredője, alsó taréj'. Szláv eredetű, vö.: óe. szláv *tukъ* 'háj', blg. *tuk* 'zsír', zsírcsepp (a levesen)... cseh, szlk., or. *tuk* 'zsír, háj'.

tök 'kúszó indájú, tölcséres virágú növény, illetve ennek termése; herezacskó herével együtt; ostoba, tökkelütött ember; a magyar és a német kártya egyik színe'... Szláv, közelebbről déli szláv eredetű, vö.: blg. *tikva* 'tök, mint növény, tökfej, tökfilkó, buta ember'... szln. *tíkva* 'tök, mint növény', cseh *tykev* 'ua.'... or. *tykva* 'tök, mint növény'.

tök- vö.: *tökrészeg*, *tökjózan*, *tökmindegy*. < Vö.: *tökéletes*. A *tök* jelentése 'teljes, egész' lehetett.

töke 'kivágott fa törzse, különféle munkafolyamatok végzéséhez használatos tuskó, szőlőtöke, növényeknek a föld alatti része, tő, méhkas, faragatlan, durva ember, szótő, pénzalap, kamatozó pénzösszeg, vagyon, (kisebb) állatcsoport, tömeg, kapitalizmus, tőkésréce'. Származékszó.

töked 'akad, ütközik valamibe, fúródik valamibe, beleköt valamibe, tűz, süt (a nap)', *tökeszt* 'fúr, szúr, akaszt, valamibe'. A szócsalád tagjai származékszavak. Alapszavuk a *tövik* igével azonos.

tökél 'megtesz, végrehajt, megerősít, teljessé, egészsé, éppé tesz, meggyógyít, (időbe) telik, elmúlik, elhatároz, készlet, buzdít, kínozt'... A szócsalád tagjai származékszavak.

tövik 'belesüpped, beletapad, belerögződik, beleszúródik, belefúródik, behatol, rögzít, bevés, szúr'. Ősi örökség a finnugor korból, vö.: vog. *täy*-... *tay*- 'szúr, lök, nyom', *tayi* 'töm, dug'... votj. *tuj*-, *tüj*- 'dug, bedug, betol'.

takács⁵¹ 'szövással foglalkozó iparos szövőmunkás'. Szláv eredetű, vö.: blg. *ṭakáč*, *takač*, szln. *tkáč*, szlk. *tkáč*, or. *tkač* 'szövőmunkás, takács'.

tönk 'fatörzs egy darabja, fatuskó, a gomba szára, növény szár, törzs, csőd, anyagi összeomlás, bukás, alap', *tönkö*, *tünke*, *tönke*, *tenkö*, *tüinkö*, *tőke*, *tuskó*. A szócsalád tagjai fejlemények.

dug 'valamibe, valaminek a belsejébe tesz, titokban ad, (állatot) töm'... Ősi örökség a finnugor korból. Vö.: ...finn *tunkea* 'nyom, benyom, nyomul, hatol', észt *tungima* 'ua.'.

dákó 'a biliárdgolyó lökésére használt rúd, hímvessző'. Ausztriai német eredetű.

dikó 'kezdetleges ágyféle'. Ismeretlen eredetű.

dóka 'rövid, dolmányyszerű meleg kabát, egybeszabott kislány- vagy meleg ruha'. Ismeretlen eredetű szócsalád. Vö.: lat. *toga* 'lepelszerű, vállravetett lepelszerű ruha'.

Hangtani oldalról igazolhatóan összetartoznak a fenti szavak (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006), jelentéstani oldalról is rokonok, hiszen külön-külön a víz komplex jelentéstartalmának egy vagy több részjelentését őrzik és viselik. Így idetartozik: az elnevezéseknek az alapja a víz folyásával, csepegésével, stb. együtt járó hang (vö.: *tik-tak*, *tikog*), a víz, a tó, a folyó medre (vö.: *téka*, *tok*, *dikó*), a forrás, a folyó alakja (vö.: *teke*, *tök*, *dákó*). A forrás alakjával együtt járt a funkció, azaz, hogy a forrás a születés helye, s mint ilyen, teljes és tökéletes. Távolabbi rálátásból a folyó felső szakasza hegyes, mint a *tű*, a vele való műveletet szövésnek is nevezik, s a szót tartalmazza az ilyen foglalkozást végző (vö.: *takács*), de hasonlít a megtermékenyítő szervre (vö.: *dákó*) és a megtermékenyítés műveletére (vö.: *dug*, *töked*), ugyanakkor a forrás mindennek a kiinduló helye, alapja, töve, stb. (vö.: *tönk*).

⁵¹ Vö.: magy. *tű*, *tűv*-.

Uráli nyelvek:

Finn (SZINNYEI 1884):

taka 'mög, hátulsó rész v. tér, valami mögött való tér, hátulsó'.

teke- 'tenni, csinálni, készíteni'.

teko 'csinálás, készítés, tevé, tett, tétemény'.

tikka 'karó, rúd, pózna'.

tikkaa-, tikata 'kötni (harisnyát), hímezni, hímet varrni, kivarni'.

tokka 'csomó, nyaláb, köteg, csomag'.

tukka 'üstök, haj'.

tukkee-, tuketa 'bedugni, betömni'.

tukko 'nyaláb, köteg, csomó'.

tukko-, tukota, tukki- 'bedugni, betömni'.

tykki-, tykkä- 'kopogni, dobogni'.

tökkää-, tökätä- 'lökni, taszítani, döfni, tömni'.

Az uráli nyelvek közül a finn őriz olyan szavakat, amelyeknek az alapja kapcsolatos a víz hangjával (vö.: *tykki-, tykkä-*), a teremtéssel (vö.: *teke-*), a víz, a forrás, a tó, a folyó alakjával, formájával (vö.: *tikka, tokka, tukka, tukko*), utal a teremtés és a megtermékenyítés műveletére (vö.: *teko, tukkee-, tuketa*,⁵² *tukko-, tukota, tukki-*).

Komi (LYTKIN-GULJAJEV 1999):

tak 'erős', man. *tāk* 'erős'.

tug 'ecset, fűrt, bojt, rojt, vége, teteje, felsőrésze, vége valaminek', vö.: finn *tüinkä* 'vég, gyökérke', szamojéd *dagge*, man. *tonga* 'pata', magy. *tag* 'testrész'.

Udmurt (MUNKÁCSI 1990):

taka, taga 'kos'.

tug 'bojt, rojt'.

A komiban és az udmurtban megőrzött szavak alapja az alak, forma (vö.: ko, udm. *tug*, az udm. *taka, taga*⁵³), a komi és a mansi szavak pedig utalnak arra, hogy a szülés, a teremtés, a kifakadás, a szétszakadás, a robbanás előtti állapot velejárója az erő (ko. *tak*, man. *tāk*).

Altáji nyelvek:

Csuvas (JEGOROV 1964):

taka⁵⁴ 'kos, ürü'... MK., *tākä*, kirg., kazah, k.kalp., nog., kum. *teke* 'bakkecske', ojr. *teke* 'kő bak(kecske)', tuv. *dege* 'vad bakkecske...', mong. *tex* 'vad, hegyi kecske', burj.mong. *texe*, kalm. *tek* 'bakkecske'.

tāk 'önteni, kiönteni', MK., ujj., kirg., kazah, azerb., alt., hakasz, tuv., kum., k.kalp., *tök*, üzb. *tuk*, tat., bask. *tük*, oszm., türkm. *dök*, jak. *tox* 'önteni, kiönteni'.

tēk 'madártoll, háziállatok szőre, szőr a testen'... ojr., hakasz *tūk* 'szőr', kirg., kazah *tūk* 'szőr a testen', ujj. *tūk* 'szőr, pehely'⁵⁵, üzb. *tuk* 'haj, pehely', jak. *tūū* 'pehely', tuv. *dūk* 'szőr', tuv., hakasz *čūg* 'madártoll'.

⁵² Elemeire bontva: *tuke* + *-ta*: főnévi igenévképző.

⁵³ A szarvának az alakja miatt kapta a megnevezést, ez a forma a férfiaság jelképe is, ezért a hímnemű állatot illették vele.

⁵⁴ Vö.: magy. *bak* 'kos, bizonyos állatok híme, kecskebak, egy fajta állvány, gúzs, hurok, egy fajta tornaszer'. (TESz.).

⁵⁵ A szó (*pehe* + *-ly*) töve a *pehe* összetartozik a magyar *pihe*, or. *pux* 'pehely', stb. szóval.

tēk 'csendesen, zajtalanul, nyugodtan, békésen', MK *dik*... XII-XIII. sz. *täk*, MNX, kirg., oszm. *tek*, üzb. *tuk*, *tok* 'csendesen, nyugodtan, békésen', türkm. *dek* 'csendes, békés, csendesen, békésen', tat. *tik*: *tik tor!* 'hallgass!', *tik utyr* 'ülj békésen', bask. *tik* 'nyugodtan', MNX *tek* 'mozdulatlanul'.

tēk 'érinteni, megfogni, hozzányúlani, zavarni, nyugtalanítani, megindítani, megragadni, lökdösni, bökdösni, taszítani, biztatni, serkenteni, bujtatni, bujtogatni, felöklelni, bökní, döfni', vö.: ujj. *teg*, türkm., oszm. *deg*, üzb. *teg*, alt., kazah *tij*, MNX *tek*, bask. *tej* 'érinteni, megérinteni', bask. *töke* 'felöklelni, bökní, döfni', vö.: mar. *tűk(aş)* 'érinteni, megindítani, felöklelni...', *tűkö* 'szarv'.

A csuvasban vannak szavak, ahol a *-k* hangnak a már tovább változott valamely fejleménye

$k > \gamma > w >$ 1. *v*,
2. 0,

$k > x$

található meg, ám vannak török nyelvek, amelyekben a *-k* zöngés változata (*g*) használatos, pl.:

tu, täv 'hegy, halom, kiemelkedés', ÓT., ujj., hakasz **tag**, oszm., azerb. *dag*, türkm., tuv. *dag*, üzb. *tog*, kirg. *too* (dial. *tov*), nog., kumük, karaim *tav*, ojr. *tuu*, kazah, k.kalp., karacs., tat., bask. *tau* 'hegy'... mong. *tabagan*, *dabaa* 'hegy, (hegy)soros, hágó'.

tu, täv 'szülni, születni, csinálni, létrehozni, alkotni, hozni, tojást elhelyezni', ÓT. **tog** 'szülni, születni'... oszm. *dog*, azerb., türkm. *dog*... nog. tuv, tat. *tu* 'születni'... azerb. *dog*, ujj., üzb. *tug*, k.kalp., alt. *tu*, kirg., kazah *tuu* 'szülni', hakasz *tug* 'megborjazni'... néhány nyelvben 'tojást rakni', 'felkelni (nap)' jelentése ismert, vö.: mong. *togurbi* 'szülni'.

tux 'kimenni, feljönni (nap)'... ÓT. **tog** 'felemelkedni, feljönni (nap)', azerb., oszm. *dog*, türkm. *dog* 'felemelkedni, feljönni'... ujj. *čik*, oszm., tat. *čyk*, azerb. *čyx*, kazah, nog. *tyk*, bask. *syk* 'ua.'

Az udmurt és a csuvas *taka* 'kos' kapcsán meg kell jegyezni, hogy a török és a finnugor nyelvek kapcsolatát az eddigieknél körültekintőbben kell tanulmányozni. Ahhoz ugyanis, hogy az eredeti, ősi szavakat és az átvételeket a helyükre tegyük, a szubsztrátum nyelvi adatokat nem nélkülözhetjük. A csuvas *tāk-* 'kiönteni', *tux-* 'kimenni', *tu-, täv-* 'születni' igék szorosan összetartoznak, jelentésük alapja a forrásvíz kifakadása, kifolyása. Ehhez hasonlóan a kifakadás eredményére utal a csuv. *tēk*⁵⁶ 'madártoll, szőr' is. A csuvas *tēk* 'csendesen, békésen, nyugodtan' és a többi török nyelvi megfelelők jelentése onnan ered, hogy a forrás, mint az áldott állapotban lévő egyik tulajdonsága a *béke*⁵⁷, amelynek velejárója a csend és a nyugalom. A csuvas *tēk-* 'érinteni, bökní' összetartozik a mari *tűkö* 'szarv', az udmurt és a csuvas *taka* 'kos', az orosz *rog* 'szarv', magyar *bök, lök, döf*, stb. szavakkal. Az igei és a névszói jelentés gyökere igenévszó volt. A csuvas *tu, täv*, ÓT., ujj., hakasz *tag* 'hegy, halom, kiemelkedés' jelentése a 'teremtés' jelentésszálon tartozik össze a 'szülni, születni, csinálni, létrehozni, alkotni, hozni, tojást elhelyezni' és a 'kimenni, feljönni (nap)' jelentéstartalmú szavakkal. A hegy olyan, mint az áldott állapotban lévő, s mint ilyen a forrás, a víz tulajdonságaival azonos.

⁵⁶ Vele rokon a magyar *fakad* ige *faka-*, illetve a *szakad* ige *szaka-* töve, de idetartozik a magyar *fog* szó is.

⁵⁷ A magyar *béke* szó ezen az úton fejthető meg.

Baskír (B-r):

tübä 1. 'tető', 2. 'felső rész', 3. 'fejtető, hegycsúcs', 4. 'nemzetség, faj, születés'.

A baskír **tübä** négy csoportba gyűjtött jelentései az eredeti komplex jelentéstartalom legalább négy részjelentését őrzik, a szókezdő *t*- eredeti, a szóbelseji *-b-* fejlemény.

Indoeurópai nyelvek:

Orosz:

tečŷ, tekú < *tek* + *-ti*: főnévi igenévképző. Vö.: litv. *tekėti* 'folyni, futni', óind. *takati*... (SIS).

tykat' 'beleszúr, -bök, -döf,' < *tyka* + *-t'*: főnévi igenév képző (SIS).

Az orosz *tek-*, litván *tekē-*, óind *taka-* 'folyni', *tyka-* 'bökni' igei tövek nyelvi kapcsolatait csak a magyar, az uráli és az altáji nyelvek idevonatkozó szavaival együtt érthetjük és fejthetjük meg, mert a gyökerük közös. Azt azonban, hogy a közös tőhöz milyen irányból vezet a szál – talán a varégokon át északi irányból Nyugat-Európán keresztül déli irányba egészen Ázsiáig, vagy az ősszláv nyelv kialakulási helyének tartott mai Ukrajna területének szubsztrátum nyelvén keresztül – további vizsgálatok dönthetik el. Mindenesetre a nyelvi kapcsolatokat másként láttatják velem a földrajzi névi és a velük kapcsolatos egyéb tulajdonnévi, valamint közszói adatok.

A *Tok*, *Täkä*, *Tübä* földrajzi nevek nemcsak egymásnak alakváltozatai, közéjük tartoznak további víznevek is, mint pl. a magy. *Duna*, csuv. *Tun*, or. *Don*, stb. Az indoeurópai eredet nem megalapozott. Ezeknek a neveknek az etimológiáját elfogadhatóan csak azután írhatjuk meg, ha tisztáztuk, hogy szerkezetileg a *Tok*, *Täkä*, *Tübä* nevekkel azonosak, de összetartoznak az or. *Dvina* (*Dvi* + *na*) és a csuv. *Těvenek* (*Těve* + *nek*) nevekkel is. Ennek ellenére a *Duna* és a *Don* olyan tőnek, gyökszónak tekinthető, amely szómondat, mondatzóval volt azonos a névadás idején.

A szó legelső jelentése egyaránt lehetett szilárd vagy cseppfolyós halmazállapotú víz. Mint ilyen, a forrás, a folyó nevének már sok ezer évvel ezelőtt alapul szolgálhatott. Vö.:

Duna 'Európa második legnagyobb folyója. Az ókorban a folyó felső szakaszának, amely egyes írók szerint a Vaskapu szorosig terjedt... Az alsó szakaszt... *Hister*⁵⁸ jelölte, vö.: ie. **danu-* 'folyó', osz. *don* 'víz, folyó'... (KISS 1980).

Tun f. Ašm.XIV.132: csuv. *Tun*, or. **Don**, folyó neve, NAP:-, Ar.:-, KISS 1980.: *Don* 'folyó a Szovjetúnióban'... Az or. *Don* átvétele. Ez iráni eredetű, vö.: av. *dānu-* 'folyó, áradat', osz. *don* 'víz, folyó'.

< csuv. *Tun* < *tuvan*,

or. *Don*.

D'vina f. SW.165b.: ko. *D'vina* or. *Dvina*, folyó, KISS 1980.: *Dvina* 'a Rigai-öbölbe torkolló folyó... ősi indoeurópai folyónév, s az ie. **dheu*⁵⁹ 'fut, folyik' tő származéka.

< ko. *D'vina* ← or. *Dvina* ← nem orosz **Divine*.

⁵⁸ Vö.: CZEGLÉDI 2002.

⁵⁹ Vö.: magy. *jó* 'folyó' és más nyelvi megfelelői.

Těvenek *šučě* d. Ašm.XV.14.: csuv. *Těvenek šučě*, patak hajlatának a neve csuv. Malti Āntavāš'' település mellett, NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Těvenek*: folyó neve *Těve* ← vö.: csuv. *těve* 'csomó, bog'
+ *-nek*: *'Valamihez tartozó, valamivel ellátott'⁶⁰
+ *šučě* ← csuv. *šut* 'halom, hajlat'
+ csuv. *-ě*: birtokos személyjel.

A csuv. *Těvenek* név azért is értékes, mert igazolja, hogy az *-n* valamikor nem szóvégi helyzetű volt, valójában a név második elemének a kezdő mássalhangzója.

Taŋ h. TB.138.: bask. *Taŋ* or. *Tan* Blagovar., Šaran. falu neve.

< bask. *Taŋ* ← bask. *taŋ* 'hajnal',
or. *Tan* ← bask. *Taŋ*.

A bask. *Taŋ* végső mássalhangzójának (*ŋ*) előzménye olyan *-nk* mássalhangzó kapcsolat volt, amely két hang korábban nem állt egymás mellett, magánhangzó volt közöttük. Vö.: csuv. *Těvenek*.

Kezdetben a víz komplex jelentéstartalmában benne volt a víznek az a tulajdonsága, hogy mozgás közben árkot ás, medret váj, kialakítja az útját. Ugyanezt teszi akkor is, amikor kilép a medréből, és a folyó mentén az árterületen mossa, mélyíti a földet, de már kisebb mélységű lapályt hoz létre. Ez a második lépésben kialakult terület a folyóhoz tartozik, analógiás úton megkapta a víz, a folyó nevét. Mint rét, mező a növények termőterülete, az állatok, emberek lakhelye lett. A harmadik lépésben ennek a területnek az elnevezése a gyakori használatban tovább alakulva grammatikai lexémává fejlődött, azaz képző, jel, rag lett belőle. A három szinthez tartozó elemeket kell felismernünk és elkülönítenünk a földrajzi nevekben és az ismert nyelvekben. Ugyanakkor a köztük lévő kapcsolatokat, összefüggéseket hangtani, mondattani, alaktani és jelentéstani oldalon is fel kell tárni ahhoz, hogy a kialakulásukat, történetüket megismerjük, és az etimológiájukat megírassuk.

A szóteremtésben, a szóalkotásban és a grammatikai morféma kialakulásában nagy szerepe volt és van az analógiának,⁶¹ amely érinti a monogenezis és a poligenezis kérdését is, az egyből minden, mindenből egy elv vizsgálatának szükségességét. Nemcsak a nyelvérzék jellemző működéséről van szó, az már következmény, hanem a természet rendjének, a részek összekapcsolódásának az emberi felismeréséről, amelyet az ember a nyelv által a nyelven keresztül közvetít. A nyelv felépítése, rendszere tehát ugyanolyan, illetve hasonló, mint a természeté. S ha ezt a megismerést, tanulmányozást a vízből kiindulva tesszük, látjuk, hogy működik az egyből minden, a mindenből egy elve, vagyis a monogenezis és a poligenezis egy sajátos formája. A három (uráli, altáji és indoeurópai) nyelvcsaládba sorolt nyelvekre, s rajtuk kívül számos élő és holt nyelvre Eurázsiaiban érvényes lehet az analógia és a monogenezis törvénye. Pl. alaki és funkcióbeli hasonlóságon alapulnak az alábbi egyezések:

⁶⁰ Vö.: magy. *-nak*, *-nek* rag.

⁶¹ Analógia: Hasonlóság, hasonlóságon alapuló egyezés. A nyelvérzéknek az a működése, hogy már meglévő alakulatok mintájára új hasonlót hoz létre (BAKOS 1966).

- O⁶²: 1. vízforrás, elágazás,
 2. mag (növényi),
 3. mony, tojás (állaté),
 4. mony, here (emberé).

A fenti földrajzi neveknek számos családnévi párhuzama ismert a magyarban (KÁZMÉR 1993):

- Dani** csn. ← magy. *Dani, Danyi, Dáni, Dányi* 1. becézőnév, 2. *Dány, Dán* hn. Pest, Küküllő m. + -i: melléknévképző.
Dene csn. ← magy. *Dene* becézőnév.
Don csn. ← magy. *Don* becézőnév.
Dona csn. ← magy. *Dona* becézőnév.
Döngő csn. ← magy. *döngő, dengő* 'tompá, mély hangon beszélő'.
Duna csn. ← magy. *Duna* víznév.
Dunai csn. ← magy. *Duna* víznév + -i: melléknévképző.
Tana csn. ← magy. *Tana* világi személynév.
Tanai csn. ← magy. *Tana* hn. Vas m. + -i: melléknévképző.
Tanka csn. ← magy. *Tanka, Tonka* becézőnév.
Tankó csn. ← magy. *Tankó* becézőnév.
Tanyi csn. ← magy. *Tany* hn. Komárom m. + -i: melléknévképző.
Tene csn. ← magy. *Tene* világi személynév.
Tenke csn. ← magy. *Tenke* világi személynév.
Tinka, Timka ← magy. *Tinka, Timka* becézőnév.
Tonya, Tunya ← magy. *tonya, tunya* 'lusta, lomha, esetlen, tétlen, gyáva'.

A neveknek alapul szolgáló szavaknak tulajdonnevet – helynevet, személynévet – ritkábban közszókat tartanak. A nevek további vizsgálataiban segítenek a földrajzi névi párhuzamok mellett a velük összetartozó közszók, amelyek jelentésükben a (folyó) víz egy-egy rész-tulajdonságát (hang, zaj, alak, forma, meder, tanya, nőiség, hajtás, sarj, eredet, víz, növény, ember, cselekvés) őrzik a mai napig.

Közszók:

Magyar (TESz.):

- dáma** 'úrnő, hölgy'. Német eredetű, vö.: ném. *dama* 'úrnő, szajha, szerető... hölgy'... ol. *dama* 'úrnő'.
dana 'dallam' ld. *dalol* címszónál.
dán 'dán ember'... Latin eredetű, vö.: *danus* 'dán ember, (tkp. erdőlakók), vö. ném. *Tanne* 'fenyő'.
domó 'púp, dudor, gyürke'. Ismeretlen eredetű.
dong 'tompá, mély hangon szól, zümmög, valaki vagy valami körül sürgölődik, sugdos, mormog, zúgó hangot adó rovar'. Hangutánzó eredetű.
donga 'deszka, mely több hasonlóval együtt hordó stb. oldalát alkotja, hordó'. Szláv eredetű... vö.: blg. *dęga* 'ív, körív, donga', mac. *daga* 'donga, (talaj)réteg', szb-hv. *duga*

⁶² A születés helyét jelölöm körrel.

'donga', *dúga* 'szivárvány', cseh *duha* 'szivárvány, donga', szlk. *dúha* 'ua.', or. *dugá* 'ív, körív, ív alakú hámiga, áramszedő'.

döng 'tomp, mély hangon szól, zümmög, valaki vagy valami körül sürgölődik, zümmög'. Hangutánzó eredetű.

duma 'tanácskozó testület a cári Oroszországban'. Nemzetközi szó, vö.: ang. *duma*, ném. *Duma*, fr. *douma*, ol. *duma* 'orosz tanácskozó testület', or. *dúma* 'gondolat, töprengés, tanácskozó szerv', vö.: blg. *dúma* 'szó, beszéd, fecsegés, szöveg', szlk. *duma* 'tűnődés, merengés', le. *duma* 'büszkélkedés, büszkeség, ábrándozás, gót *dōm*, *dōms* 'értelem, ítélet, hírnév'.

duma (ld. *dumál*) 'beszéd, fecsegés, hazugság'. A *duma* cigány eredetű, vö.: ...cigány **duma** 'hang, beszéd', blg. *dúma* 'szó, beszéd, fecsegés, szöveg'.

dunna, dunyha 'tollal töltött meleg takaró, babapólya'. Szláv eredetű, vö.: szb-hv. *dunja...* *duhna*, szln. *dunja*, cseh *duchna*, szlk. *duchna* 'dunyha', le. *duchna* 'párna, pehellyel bélelt hálósapka'.

dunna 'finom pehelytollú, északon honos lúdféle madár'. Nyelvújítási összetett szó.

dűne 'szél hatására keletkezett, változó homokdomb (különösen tengerparton)'. Nemzetközi szó, vö.: ang. *dune*, ném. *Düne*, fr. *dune*, ol. *duna*, or. *d'úna* 'dűne'.

domb, dőmb 'természetes földkiemelkedés, kupac, földhányás, daganat'. Ősi örökség az ugor korból. Vö.: vog. *tōmp* 'domb', *tump* 'sziget', *tomp* 'állatok orrhegye'.

dűnnyög 'morog, morgolódik, halkán szól, motyog'... Hangutánzó eredetű.

tanya 'halászat, halászhely, mély víz, örvény, tartózkodás, tartózkodási hely, állóvíz, tó, tócsa, a határban levő kisebb gazdasági település, lakóház, halászkunyhó, társaság, baráti társaság, prэшáz'. Szláv eredetű, vö.: szln. *tōnja* 'mélyvíz, víztócsa, mocsár', cseh *tůň*, *tůň*, *touňe* 'nem nagy, de mély tó, mély víz', szlk. *toňa* 'csendes és mély víz a folyóban', ukr. *toňa* 'az a hely, ahol a halászhálót kivetik, veszélyes, mély hely a vízben', or. *toňa* 'az a hely, ahol a halászhálót kivetik'.

tanakodik 'tanácskozik valamiről, összebeszélve elhatároznak valamit, magában latolgat valamit, töpreng, gyanakszik'. Valószínűleg származékszó. Alapszava azonos a *tanul*, *tanít*, stb. szavak ősi eredetű igetövével.

tanít ...A szócsalád *tan-* alapszava ősi örökség az uráli korból, vö.: zürj. *tun* 'jövendőmondó, jós, látnok'... votj. *tuno* 'varázsló, jós, tálto'.

tanú 'bizonyosság, bizonyíték'... Őtörök eredetű, vö.: csag. *tanuq*, oszm. *tanik*, tat. *tand'k*, kar. *tand'x*, csuv. *tynā* 'tanú'... a 'megismer, tud' származékai.

teng 'szűkös viszonyok között él, tengődik'. Ismeretlen eredetű.

tunika 'ingszerű alsó ruha'. Latin eredetű, vö.: lat. *tunica* 'ingszerű alsó ruha'.

tunya 'lusta, lomha, esetlen, tétlen, ostoba, eszetlen, kövérek'. Bizonytalan eredetű.

tehén 'szarvasmarha, a szarvasmarhának, ritkábban más páros ujjú kérődző állatnak a nőténye, elhízott, nehézkes mozgású nő'. Iráni eredetű, vö.: óind *dhēnā* 'nőtényállat, tehén, anyamell', *dhenúh* 'fejőstehén', aveszt *daēnu-* 'nőtény, szoptató', *daēnav-* 'négy lábú állat nőténye', prákrit *dhēnu-* 'most borjadzott tehén', dard *dēn* 'tehén'.

tinó 'bikaborjú, ökörborjú, üsző'. Csuvasos jellegű őtörök jövevényszó, vö.: csuv. *tyna* 'kétéves tehén, tinó'... A cser. *tuna* 'fiatal tehén' a csuvasból való. A török szavak indoiráni összefüggése... lehetséges.

topán, topánka 'egy fajta lábbeli, cipő, rövid szárú csizma, bakancs'. A szócsalád tagjai származékszavak... vö.: még *topánka* 'bor, pálinka'.

gyökér 'nemzetség, törzs, a növénynek a földben szétágazó része, belső rész, forrás, eredet, gyökérszó, gyök (matematikában)'... A szócsalád alapja, a *gyökér* ősi örökség az ugor korból, vö.: vog. *jēkur* 'kidőlt fagyökér földestül'... az *-r* mind a magyarban, mind a vogul szóban ugorkori denominális képző... A *gyök* egyrészt nyelvújítási elvonás a *gyökér*-ből,

másrészt azonban az elvonás élő nyelvi, nyelvjárási szinten is megtörténhetett, mert a *gyüke* 'gyökere' palócban nagy területen használatos...

tenger, tőngör, tengely 'nagy kiterjedésű, sós állóvíz, rengeteg, tömérdek, nagy mennyiség'. Csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö.: KB., csag. CC. *tängiz*, oszm. *deniz*, türkm. *deniz*, tat. bask. *diŋgez*, üzb. *dengiz* 'tenger'. A mai csuv. *tinēs* 'tenger' a tatárból való... mong. *taluj*, A cser. *tengež* 'tenger' feltehetőleg nem a csuvasból, hanem a tatárból való.

A víz hangjára vezethetők vissza a hangutánzó alapú szavak, mint a *dana* 'dallam', *dong*, *döng* 'tompá, mély hangon szól', *duma* (ld. *dumál*) 'beszéd', *dünnög* 'morog'. A *dáma* 'úrnő' azon a szálon kötődik a vízhez (vö.: *don*), hogy ugyanúgy női természetű, utódok létrehozására alkalmas. A *dán* 'dán ember' és a ném. *Tanne* 'fenyő' arra utal, hogy az ember és a fenyő (mint növény) a vízhez hasonlóan teremtmények. Az alakja révén kapcsolódik a vízhez a *domó* 'púp', *donga* 'deszka', *dűne* 'homokdomb', *domb*, *dömb* 'természetes földkiemelkedés, kupac, földhányás, daganat'. A *tanya*, mint a pihenés helye funkciójában és alakjában végső soron az állóvízhez hasonlít, amely egyben a megtermékenyítés helye, a forrás is. Összetartozik vele a *tunya* 'lusta', de a *tenger* (*tenge*⁶³ + *r*), *tengely* (*tenge* + *ly*) 'nagy kiterjedésű, sós állóvíz, rengeteg, tömérdek, nagy mennyiség' *tenge* eleme, sőt a *teng* 'szűkös viszonyok között él' szó is. A *tehen* 'szarvasmarha', a *tinó* 'üsző' nőisége révén kapcsolódik a vízhez. A *gyökér* (*gyöke* + *r*) szó valamennyi jelentése kapcsolódik az első elemével – a *gyöke* tövel – szerkezetileg és hangtanilag is összetartozó magyar *tőke*, *tönkő*, a komi *tug* 'ecset, fűrt, bojt, rojt, vége, teteje, felsőrésze, vége valaminek' és a finn *tünkä* 'vég, gyökérke' szavakhoz.

Uráli nyelvek:

Finn (SZINNYEI 1884):

tana 'kész állapot, készen levés valamire'.

tanko 'rúd'.

tonki 'túrni'.

tunke-, tunkea-, tungeta 'benyomni, dugni, kényszeríteni'.

tunkka 'hordócska, tonnácska'.

A finn *tana* 'kész állapot, készen levés valamire' örzi a forrásvíznek a kifakadás előtti állapotát. Alakja révén tartozik ide a *tunkka* 'hordócska', mely rokon a magyar *donga* szóval is. A finn *tanko* úgy tartozik össze a magyar *dákó* szóval, hogy örzi nazális formájában azt a korábban megvolt -*k*- előtti mássalhangzót, amelynek valamikori megléte a magyar hosszú magánhangzóban rejtőzik. A finn *tonki* 'túrni' *tunke-*, *tunkea-*, *tungeta*⁶⁴ 'dugni' pedig a *dákó*val végezhető művelet őrzője, amely művelet első végzője a folyóvíz volt.

Komi (LYTKIN-GULJAJEV 1999):

tom 'fiatal'... mar. *tom* 'mag (dióé), (növény)mag'.

tuny 'megérkezni, növekedni (víz), kiönteni (folyó)... udm. *tud-*, *tudvu* (*dud* + *vu* 'víz') 'magas vízállás, áradás'.

din 'hely, amely valamihez tartozik', névutók alapja: *dinö* '-hoz, mellett', udm. *dín* 'ua.', mari *tüŋ* 'alap, tő', mdM. *tej*, finn *tüvi*, magy. *tő*, *töve*... mong. *tyinke* 'alsó rész, fa töve'.

don 'érték', udm. *dun* 'ua.', man. *tin*, han. *tin* 'érték'.

⁶³ Vö.: magy. *teng-leng*, *tengődik*.

⁶⁴ A magyar *tunkol* 'mártogat' (ÉKsz.) pontosabb jelentése 'nyomogatva mártogat', amelynek a töve a *tunko* tartozik ide.

*don*⁶⁵ 'tisza, átlátszó, áttetsző'... udm. *dun* 'tisza', *dun-dun* 'tisza, áttetsző'.
dun 'dundi, dagadt'.

Udmurt (MUNKÁCSI 1990):

dan 'dicsőség, dícséret, jó hírnév'.

den 'vallás, hit'.

diń 1. 'tő, a fatörzsök alsó része, egyes növényeknek húsos, vastag, törzsökös része'... 2. 'folyótorkolat'.

düin 'tisza, szeplőtlen, mocsoktalan'.

dun, don 'ár, érték, becs'.

duńhe, düńja, düńhá düńhe 'világ, mindenség, földrészek, vidékek, emberiség, a földi lét'.

Minthogy az élet kezdete, alapja a víz, a növényé, mint élőlényé a mag, s a sarjadó élet egyben fiatal is, ilyen gondolkodást őriz a komi *tom*⁶⁶ szó. A *tuny* (*tu* + *-ny*: főnévi igenévképző⁶⁷) 'megérkezni, növekedni (víz), kiönteni (folyó)' szónak a töve a csuvas *tāk-*, *tux-* 'önteni, kiönteni' szóval és párhuzamaival tartozik össze.

A ko. *din* 'hely, amely valamihez tartozik' összefügg a *diń* 1. 'tő' szóval, amely rokon a magyar *tönkő*, *tőke*, *tő*, *töv-* változatokkal.

A 'folyótorkolat', mint a folyó alsó része, töve tartozik ide. Ugyanakkor a folyótorkolatnak kettős szerepe van, mert egyszerre jelenti a beleömlő folyó végét és egy új folyó kezdetét. Tehát a pusztulás és a születés helye a torkolat.

Mint az új élet kezdetének a helye érték, őrzi ezt a ko. *don* 'érték' szó, de mint forrás tiszta is, így kötődnek ide a ko. *don, düin* 'tisza' és *dun, don* 'ár, érték, becs' szavak.

A forrás nemcsak kerek és teljes, hanem mint ilyen, magát az életet foglalja magába, innen őrződött meg *duńhe, düńja, düńhá düńhe* 'világ, mindenség, földrészek, vidékek, emberiség, a földi lét', amelynek a töve a *dun-*, *düń-* kapcsolatos a vízforrás, mint az élet kezdete, helye kerek tulajdonságával, vö.: ko. *dun*⁶⁸ 'felpuffadt, felfúvódott'.

⁶⁵ Vö.: magy. *szín* 'tisza'. (TESz.)

⁶⁶ A komi *tom* 'mag (dióé)' szó segít helyretenni számos szó etimológiáját, miközben a nyelvi kapcsolatokat másként láttatja velünk. Összetartoznak vele a magyar *Tomka* tulajdonnév, a *dió* szavunk, amelynek 'mag' jelentését figyelembe kell venni. A magyar nyelvjárási *gyíjjó* kettőzött *-jj-* mássalhangzója a szó belsejében őrzi az eredeti *-tk-* mássalhangzó-kapcsolatát, amely még korábban *-tVkV-* lehetett. A török megfelelőiben ez a hangkapcsolat *-ng-* formában megőrződött, vö.: ujj. *yangak*, de tovább fejlődve egyetlen mássalhangzóvá alakult (vö.: ÓT. *yayaq*), majd fokozatosan el is tűnhetett, vö.: mong. *dzsi'aq*, magy. *tök*. A kutatók hiányolják a szó csuvas megfelelőjét, pedig megvan a csuv. *mājār* (*mājā* + *-r*) 'mogyoró' szó első elemében, amellyel a magyar *mogyoró* (*mogyo* + *-ró*), *monyoró* szónak *mogyo*, illetve *monyo* töve és a magy. *mony* 'tojás' szó, továbbá a baskír *mujyl* (*mujy* + *-l*) 'dió' első eleme a *mujy*, a csuvas *mākāl* (*mākā* + *-l*), *mākār* (*mājā* + *-r*) 'mag, toboz', magy. *toboz* (*tobo* + *-z*) 'néhány növény magtokja' tartozik össze. Az orosz *orex* 'dió' (vö.: lat. *origo* 'eredet, születés, stb.') a szókezdő mássalhangzót már nem őrzi, a szóbelseji *-t-*ből *-r-* lett a törökben megmaradt *-n-*nel szemben, az angol *nut* 'dió' pedig szóbelsejében megőrizte a *-t-*-t, szó elején pedig *n-* lett. A *mag*, *dió* szavak szinonimák, eredeti formában *tVtVkV*, majd *tVtkV*. A mássalhangzó változások rendszerbe illők (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006) A komi *tom* szóval genetikailag összetartozik az oszm. *tam* 'pontosan, pont' szó.

⁶⁷ Vö.: magy. *-ni*: 'ua.'

⁶⁸ A szóval rokon a magyar *dundi* (*dun* + *di*) első eleme, a *dagadni* (*daga* + *-d* + *ni*: főnévi igenévképző) *daga* töve, a komi *dundyny* (*dun* + *dy* + *ny*: főnévi igenévképző) *dun* töve, továbbá az orosz *vzdutyj* (vz-: prefixum + *du-*: vö.: or. *dut* 'fújni' + *-t-*: múlt idejű melléknévi igenévképző + *-yj*) 'felpuffadt, felfújt' *du-* töve és az or. *dux* 'lehellet', stb.

Altáji:

Csuvas (JEGOROV 1964):

tan 'kiöntés, a jég alól kijövő víz', jak. *taan* 'a jégre folyt víz', avesztá *danu* 'folyó', összet. *don* 'folyó, víz', kínai *d'an* 'folyó'.

tan 'egyenletes, egyforma', ÓT., kirg., kazah, ojr. *teŋ*, ujj. *teŋ*, üzb., csag. *teng*, azerb. *ten*, jak. *teŋ*, bask., hakasz *tiŋ*, tuv., türkm. *deŋ* 'egyenletes, egyforma'.

tān 'értelem, ész, emlékezet', ÓT., bask., tat. *tyn* 'lélegzet', polovec *tyn* 'ész, értelem', alt., ojr., hakasz *tyn* 'lélegzet, lélek, élet', tuv. *tyn* 'élet', jak. *tyyn* 'lélegzet (élet)', ujj. *dem*, k.kalp., oszm. *dem*, kirg. *tyn* 'lélegzet', vö.: perzsa *dām* 'lélegzet'.

tān-tān 'erős', kazah, kirg. *tyŋ* 'erős', ojr., hakasz *tyŋ* 'erős'.

tenkē 'ezüst pénzérme, rubel', ujj. *tenge*, üzb. *tanga*, tat., bask. *tenke*, kazah, türkm., k.kalp. *tenge*, alt. *tenkä* 'érme (ezüst és arany érmék), rubel', kirg. *tenge* (Észak-Kirgiziában 1. 'rubel', 2. 'ezüst pénzérmék 1 rubeles és 50 kopejkás, Dél-Kirgiziában 20 kopejkás)... perzsa *tan-hah*... óperzsa *danake*.

tēn 'hit, vallás', ujj., üzb., azerb., oszm., türkm., kirg., kazah, k.kalp., nog., bask., tat. *din*... vö.: perzsa *din* 'hit, vallás', a szó nagyon régi, megvan a szogd és a babiloni emlékekben is.

tēnče 'világ', ÓT., oszm. *dunja*, azerb. *duŋa*, türkm. *dünje*, ujj. *dunija*, üzb. *duně*, kirg. *dünjō*, kazah *dünije*, k.kalp., nog., karacs. *dunja*, kumük *d'unja*, tat. *dönja*, bask. *donja* 'világ, világegyetem, föld, világmindenség'... arab *donja* 'ua.', perzsa *donja* 'világ, világmindenség'.

tinke 'belső erő, energia, hatalom', bask., tat. *teŋke*, ÓT. (jenisz.) *teŋ* 'erő', oszm. *dinč* 'egészséges, erős, élettel teli', *dinčlik* 'egészség, erő', k.kalp., kazah *dinke* 'energia, hatalom, erő', üzb. *tinka* 'erő'.

tum, tumtir 'öltözkék, ruha'... ÓT. (orxon-jenyisz.) *ton* 'öltözkék, ruha, suba', üzb. *tun*, türkm. *don* 'köpeny, köntös'... alt. *ton* 'felső ruha, suba, kaftán', tuvai, hakasz, kirg., kazah, k.kalp., nog., ojr. *ton*, tat., bask. *tun* 'suba'.

tun 'tagadni'... üzb. *ton*, ujj., kirg., kazah, k.kalp. *tan*, tat., bask., polovec *taŋ*, azerb. *dan*, türkm. *deŋ*, oszm. *dön*.

tuna '(növényi) szár, nyél, fatörzs, fémmag, rúd, pálca, szár, nyél, tengely, valaminek a veleje, belseje, központi része, lábszár, szárcsont', ujj. *tenē* 'test, törzs, fatörzs, fegyver csöve', üzb. *tana* 'törzs, fatörzs'... perzsa *tāne* 'test, törzs, fatörzs, valaminek a belseje, lényege'.

tēm, tēme 'halom, domb, bokor, kiemelkedés', ujj., kirg. *dön*, kazah *dön*... 'halom, kiemelkedés'... üzb. *dung*, *dun*, alt., ojr., hakasz *tōŋ*... tuv. *dōŋ* 'halom'.

tymar 'gyökér, rost, ér, vérér'... MK., ...*tamur*... özb. *tamar*, azerb., oszm. *damar*, jak. *tymyr* 'rost, ér, véna', ujj. *tomur*, üzb. *tomir*, türkm. *damar*, kirg., kazah, k.kalp., ojr., hakasz, tat., bask. *tamyr*, kumük *tamur* 'gyökér, vérér, pulzus'... perzsa *dāmar* 'gyökér (növényé), kiírtás, kitépés, pusztítás, rombolás'.

tyna 'üsző, fiatal tehén, nőtény (tehén, szarvas, őz)', tat., kirg., üzb. *tana* 'második évében járó fiatal tehén', azerb. *dana* '6 hónap és egy év közötti fiatal tehén', oszm. *dana*, türkm. *tana* 'borjú', tuv. *dönen* 'fiatal tehén'... óind *dhena* 'tejet adó tehén'.

tyñä, tyn 'tanú'... csag., üzb. *tanuk*, oszm., tat. *tanyk* 'tanú'. Régi igéből származik, vö.: azerb., oszm., tuv. *tany*, tat., bask., kazah *tan* 'megtudni, megismerni', bask., tat., türkm., tuv. *tanyš*, ujj. *tonuš*, kazah *tanys* 'megismerkedni'... perzsa *dan* 'tudni'... *dana* 'tudó'... mong. *tanix* 'megtudni, megismerni'...

tinēs 'tenger', KB. *tāŋiz*, tat., bask. *dingez*, ujj., kirg., türkm. *deŋiz*, üzb. *dengiz*, azerb. *deŋiz*, oszm. *deniz*, nog. *tenjiz* 'tenger'... vö.: evenki *tönger*.

A víz komplex tulajdonságát alkotó részekhez kapcsolódnak az alak, a forma révén a csuvas *tēm, tēme*... 'halom, domb, bokor, kiemelkedés', *tum, tumtir* 'öltözkék, ruha', *tuna* '(növényi)

szár', *tymar* 'gyökér, rost, ér, vérér' szónak a *tyma* töve, *tan* 'egyenletes, egyforma' szavak, s a nőiség révén a *tyna* 'üsző'.

A tudás legelső formájára, a tapasztalati tudásra utal a *tynǎ*, *tyn* 'tanú', azonban a forráshoz, mint a lényeghez kötődik a *tǎn* 'értelem, ész, emlékezet'⁶⁹, míg a 'lélegzet' jelentésű megfelelők már egy másik szálon kötődnek a forráshoz, pl. ÓT., bask., tat. *tyn* 'lélegzet'.

A török nyelvek is őriznek olyan szavakat, amelyek a kifakadás előtti feszült, a magra jellemző erős tulajdonságot tartalmazzák, azt, amelyik meghatározza az utód további létét, következésképp hatalma is van, pl. *tinke* 'belső erő, energia, hatalom'.

Minthogy az élet csirája, forrása a víz, hinni kell benne, tisztelni kell és szentnek tartani, stb. Ilyen gondolkodás emlékei a csuv. *těn* 'hit, vallás' és a fent jelölt nyelvi párhuzamok.

A csuvas *tinēs* (*tině* + *s*) első eleme, valamint az altáji nyelvi párhuzamok -z, illetve -r nélküli részei azonosak a magyar *tenger* (*tenge*) tövével és a víz komplex tulajdonságának a víz, mint anyag rész tulajdonságát őrzik. Eredetileg a *tenger* 'víz' jelentésű volt, összetartozik vele az ang. *tear* 'könnycsepp, folyadék(csepp)', *water* 'víz', ném. *die Vasser* 'víz', sőt az ang. *during* 'folyamán, stb.

Baskír:

taŋ 'hajnal' (B-r).

A hajnal hasadása, a fény születése olyan, mint a forrásból való vízkiszakadás, a mag fakadása az új élet születésekor. Ezt a pillanatot őrzi a bask. *taŋ*⁷⁰ 'hajnal' szó.

Indoeurópai:

Orosz:

d'engi 'pénz'. A törökből való (SIS).

dno 'fenék' (HADROVICS-GÁLDI 1951).

duma 'gondolat, értelem'... vö.: gót *dōms* 'vélemény' (SIS).

dumat 'gondolni', *dumat'sa* 'gondolkodni' (HADROVICS-GÁLDI 1951).

A *dumat'sa* elemeire bontva: *duma*⁷¹ 'gondolat, értelem' + *-t*: főnévi igenévképző + *-sa*⁷²: visszaható igeképző.

Angol (ORSZÁGH 1998):

down 'lent'.

think 'gondolni, hinni'.

Az angol *think*, az orosz *duma* közelebbről tarozik össze egyrészt a csuvas *tǎn* 'értelem, ész, emlékezet', másrészt a *těn* 'hit, vallás' szavakkal. Az alak, forma és a lent lévő tulajdonság révén kapcsolódnak a vízhez. Eszerint a vízforrás kerek, és lent a mederben van a helye.

⁶⁹ Innen fejthető meg a magyar *emlék*, *emlékezik* szavak *em* töve, amelyhez szorosan kapcsolódik az orosz *um* 'ész, értelem' szó.

⁷⁰ Összetartoznak vele pl. a magy. *szakad* (*szaka* + *d*), *fakad* (*faka* + *d*) töve, továbbá a *fok*, stb. szavak, amelyekben a szókezdő *t*-nek már a fejleményei használatosak, de hangtanilag egy korábbi állapotról tanúskodik az ang. *tier* 1. 'szakadás, repedés, hasadás', 2. 'szakít, felsebez, szakad, stb.', amely a 'szoros' jelentésű *dömör*(kapu) szóval rokon. (vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006)

⁷¹ Összetartozik vele az or. *um* 'ész'.

⁷² Olyan önálló szóból keletkezett, amely az or. *sam* 'maga' visszaható névmással, a török *sen* 'te' személyes névmással, a magyar *maga* visszaható névmással függnek össze, amelyeknek az alapja a 'mag' jelentésű *szem* szó.

Ha megnézzük a fenti példák hovatarozását, láthatjuk, hogy a legtöbb esetben akár egyetlen nagycsaládba is tartozhatnának. Nem indokolt a magyar szavakat illetően a szótárak „vándorszó” megnevezése, de felülvizsgálatra szorulnak a szavaknak az „ismeretlen”, a „bizonytalan” kategóriákba sorolása, sőt az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvből való származtatása ugyanúgy nem állja meg a helyét, mint a szlávól vagy a törökből való eredeztetés. Gyakori, hogy a biztos etimológiák sem biztosak, felülvizsgálatra szorulnak. Ez utóbbi esetben mindig ki kell emelni a helyesnek ítéltető megállapításokat. Ugyanakkor a bizonytalanokat vagy meg kell erősíteni vagy helyükre kell tenni, a téveseket pedig javítani kell. Ha figyelmesen körütekintünk a fenti adatok között, láthatjuk, hogy a nem magyar nyelvekből példaként hozott szavaknak az adott nyelvben is rendszerint gond van az etimológiájukkal. Ez azt is jelenti, hogy a hagyományos módon etimológiák nem írhatók tudományos alapossággal, de nyelvtenok sem. Minden jel arra mutat, hogy az általános és alkalmazott nyelvészetre jellemző széles látóközű megközelítéstől, vizsgálatoktól várhatók tudományosan megalapozott eredmények.

A fenti példák közül bármelyiket nézzük, azok egyszerre tartalmazhattak eredetileg névszói és igei tulajdonságot, pl.: víz és folyik, stb., amelyeket megőriztek a nyelvek közszavai.

A *Tok*, mint tulajdonnév, az adataink között ma egyetlen folyónak a neve, azonban valamikor olyan szómondat vagy mondatszó lehetett, amely egyaránt rendelkezett igei és névszói tulajdonsággal. Ezek a jelentéstartalmak kezdetben a víz, a folyó összes tulajdonságát magukban hordozták, ezeket képviselve volt alkalmas a *Tok* a folyó megnevezésére. Idővel a jelentéstartalmak külön-külön útra terelődtek. Az egyik esetben hangutánzó szóként ismert, pl. or. *tok-tok*, tat. *tuk-tuk*, már csak 'áramlani' (vö.: or. *tok*) igei, a másik esetben főnévi (vö.: magy. *tok* 'hüvely'), továbbá melléknévi (vö.: tat. *tuk* 'jóllakott, tele, teljes'), stb. jelentésű lett. A szófajták, szófajok a részjelentések önállósodásával alakultak ki, amelyek egyben alapot nyújtottak az ősmondathoz, vagyis a szómondathoz képest egy bonyolultabb szerkezeti forma, a kétpólusú mondat létrejöttéhez.

Figyelemre méltó, hogy a *Duna*, *Don*, *Tun* névváltozatok szó belseji magánhangzójának lehetett hosszú változata is, hiszen azt őrzik a közszók (vö.: av. *dānu*), s ez arra utal, hogy mind a rövid, mind a hosszú magánhangzó fejlemény, vagyis az előzmény diftongus, még korábban trifongus lehetett, amelyre a földrajzi nevekben is találunk példát. (vö.: CZEGLÉDI 2004, 2005)

2.1.1.3. Tanulságok az egytagú egyszerű szóból álló földrajzi nevek vizsgálatai kapcsán

A legelső kommunikációs egység tehát a **szómondat** vagy **mondatszó** volt a komplex jelentéstartalommal (névszói és igei tulajdonságokkal), amelynek a ma ismert utódai azok a tőszavak vagy gyökszavak, amelyeket alaktani oldalról megközelítve abszolút szótőnek, gyöknek nevezünk.

A mondatszó egyszerre tartalmazta a későbbi mondat alanyát, állítmányát és a bővítményeket. Ennek a következménye, hogy ugyanaz a szó jelentheti pl. a vizet, a víz által végrehajtott cselekvést, pl.: folyik (megy, mozog, hengerül stb.), a víz színét, ízét, stb. (egy sor tulajdonságát), amely ma a mondatban jelzői mondatrész, sőt mennyiségre is utalhat.

Az egytagú, egyszerű szóból álló földrajzi neveknek egy másik csoportja – főleg a nem víznevek és a későbbi keletkezésűek – már nem tartalmazzák a későbbi mondat csiráit, ezért azok nem lehetnek mondatszó értékűek. Következésképp, tanulmányozásuk az alaktan körébe tartozik.

A fentiekből az is következik, hogy a mondattani vizsgálatok a földrajzi nevekben vagy bármely nyelvben csak alapos hangtani, alaktani és jelentéstani ismeretek birtokában lehetséges. Nem lehet ismeretlen, bizonytalan és téves etimológiájú szavakra, illetve

grammatikai lexémákra építeni. Éppen ezért a hangtani, alaktani és a jelentéstani ellenőrzés sohasem nélkülözhető a mondattani tanulmányozások folyamán.

2.1.2. Egytagú, összetett szóból álló folyónevek

Az összetett szóból álló folyónevek egy részének idevonása azért tanulságos, mert tartalmazzák azokat az elemeket, amelyek mondatszó értékűek lehetnek akkor, ha önállóan neveztek meg vizet. Ezekkel azonos az alábbi földrajzi neveknek a tV-k típusú előtagja.

Ha az első szavaink – valójában a szómondatok – keletkezését, teremtését nézzük, akkor látható, hogy azok minden bizonnyal ikerítéssel keletkeztek. Közéjük tartozhatnak olyan hangutánzó szavak, mint pl. a magyarban a *tik-tak*, *dong-kong*, *kong-dong*, *kip-kop*, stb. Ez azt is jelenti, hogy nyelvünk első szavai mellérendelő szószerkezetűek, a szószerkezet tagjai egyenrangúak, saját szófaji értékükben szerepelnek, bár együttesen egy nagyobb jelentésszeget fejeznek ki.

A mellérendelő szószerkezetnek a tagjai általában azonos szófajúak kell legyenek, a szószerkezet egésze a mondatban bármelyik tagjával helyettesíthető legyen, más szóval bármelyik tag elhagyható legyen belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék. Ilyen szószerkezetet azonban nem találunk a földrajzi nevek sorában. Ez azért sem lehet meglepő, mert már a mondatszók is magukban hordozzák az alany-állítmány viszony csiráját, amely viszony nem lehet mellérendelő, csak alárendelő. Bár az összetett szóból álló földrajzi nevek részletes bemutatására az Alaktan c. könyvben kerül sor, már most szólni kell arról, hogy a tanulmányozásuk abból a szempontból is elengedhetetlen lesz, hogy építő elemei gyakran azok a mondatszók, amelyekről a fentiekben szóltam. Pl.:

Takjylga f. TB.136.: bask. *Takjylga*, or. *Tak-jelga* Alš., az or. Dema jobboldali mellékfolyója.
< bask. *Takjylga* < *Tak* + *jylga* ← bask. *jylga* 'folyó',
or. *Tak* + *jelga* ← tat. *jelga* 'folyó'.

Takjylga f. TB.136.: bask. *Takjylga*, or. *Tak-jelga* Davl., az or. Uršak baloldali mellékfolyója.
< bask. *Takjylga* < *Tak* + *jylga* ← bask. *jylga* 'folyó',
or. *Tak* + *jelga* ← tat. *jelga* 'folyó'.

A fenti két folyónév egyrészt arra is példa, hogy ugyanazon a néven több folyót, földrajzi helyet is megneveztek, másrészt vannak párhuzamai a Kárpát-medencében is, vö.: magy. *Takta* (*Tak* + *ta* < *tak*), stb.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Beleb., az or. Useń baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak* (< bask. *Tuk* + *mak*) ← vö.: 1. csuv. *tukmak* 'súlykoló, mozsártörő, fakalapács', ujb., oszm., gag., türkm. *tokmak*, alt.V. *tokpak*, ojr. *tokpok*, tuv. *dokpak*, üzb. *tukmok*, bask., tat. *tukmak*, kirg. *tokmok*, kazah, k.kalp. *tokpak* 'súlykoló, mozsártörő, fakalapács', 2. bask. *tukmak* 'kicsi, rövid',

or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak* Burz., az or. Malyj Šaik baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Zianč., az or. Asel' baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Zianč., az or. Kuruil baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Išim., az or. Zigan baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Išim., az or. Tejruk baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Išim., az or. Kukbej mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Kug., az or. Ínak mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Kug., az or. Ik jobboldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Mel., az or. Uza baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tukmak f. TB.146.: bask. *Tukmak*, or. *Tukmak* Mel., az or. Nuguš baloldali mellékfolyója.
< bask. *Tukmak*,
or. *Tukmak* ← bask. *Tukmak*.

Tokmakšiđe f. TB.83.: bask. *Tokmakšiđe* Ask., patak.

< bask. *Tokmakšiđe* < *Tokmak* + *šiđe* ← bask. *šiđe* 'folyó, patak'.

Tukmagüüdäk f. TB.146.: bask. *Tukmagüüdäk* Ster., szakadék, patak.

< bask. *Tukmagüüdäk* < *Tukmak* + *üüdäk* ← bask. *üüdäk* 'völgy, folyómeder'.

Ha abból indulunk ki, hogy a folyóelágazáshoz hasonlít a faág, vagyis az elágazásnál dudor, bunkó keletkezik, innen folyik el a mellékfolyó, a fának pedig a mellékága, az oldalszára innen hajt ki, akkor láthatjuk a kettő hasonlóságát. A telítődés, a dudor, az elágazás helye egyben a születés helye is. A *tukmak* 'forrás' jelentésben is használatos (vö.: MOLCSANOVA 1979), a bask. *tamak* 'torok, torkolat (folyóé) szó előzménye is *takmak* volt. Ez utóbbi olyan logika szerint született, hogy az egyik vízfolyásba – pl. *Tak* – belefolyt egy másik – pl. *Mak* – s a találkozási pont neve *Takmak* lett. Ez a hely olyan, mint a torok, száj, másképpen a torkolat helye, ugyanakkor egy újabb folyó születési helye is.

A súlykoló, a fakalapács nem más, mint az ilyen mellékágból készült bunkós végű fa. Ezt őrzik a török nyelvek, de természetesen a folyónévnek nem szolgált alapul, mert elsőbbsége a víznévnek van. A folyónév összetett szóból áll, az előtag *Tuk* közszói jelentése 'víz, folyás, születés, dudor, stb.', lehet, s az utótag a *mak* nem más, mint az előtagnak alakváltozata, vö.: magy. *mag*, amelynek a 'gyökér' jelentése ugyanaz, mint az előtagnak (vö.: *Tuk*). A név igen elterjedt, a baskír és a csuvas nyelvhasználatban több folyó neveként, illetve nevében megtalálható.

A *Tok*, *Tuk* előtag a *Tak* forma fejleménye. Az utótag a *mak* szókezdő *m*-je *t*- eredetre vezethető vissza,⁷³ tehát genetikailag ugyanaz, mint a *tak*. Minthogy a *Tukmak* összetett szó, az előtagnak a más formában való megismétlése a második, az utótag. Összetett szóval van dolgunk, ezért nem nevezhető gyökszónak, tőszónak, következésképp nem lehet a korábbiak értelmében mondatzó, azaz szómondat. A fentiek közül csak a legelső, az egyszerű szóból álló *Tok* folyónév tanulmányozható mondattani megközelítésből. A többiek, mint összetett szóból álló nevek, az alaktan körébe tartoznak.

Az egytagú földrajzi nevek közül is tehát csak az egyszerű szóból állók lehetnek a mondattani tanulmányozás tárgyai.

Ez esetben a földrajzi név azonosnak tűnik a földrajzi tulajdonnévvel vagy földrajzi közszóval és a neki alapul szolgált valamely nyelvben ismert vagy valamikor ismert volt közszóval. Rendszerint azok a legősibb nevek tartoznak ide, amelyeknek az alapul szolgált szó komplex jelentéstartalommal bírt a névadáskor, ennél fogva alkalmas volt arra, hogy a mondatzó szerepét töltsse be.

Minthogy az ősmondatok („mondatzó”) a mai szavakhoz, helyesebben a tőszavakhoz hasonlítottak abban, hogy grammatikailag elemezhetetlenek voltak, hiszen nem bomlottak szét morféimákra, ugyanis a hangsor mint egységes jel kapcsolódott össze egy jelentéskomplexummal. Következésképp kötődnie kell nemcsak a tőszavakhoz vagy gyökszavakhoz, hanem az egyszerű szóból álló földrajzi nevekhez is. Természetesen elsősorban a víznevek tartoznak ide, ezért több ismerv szól amellett, hogy a víz neveinek a megfejtése jelenti a kulcsot a földrajzi nevek és a nyelvek jobb megismeréséhez, az ismeretlenek megfejtéséhez⁷⁴. Miután a víz – mint a valóság egy darabja – egyszerre tartalmazza a jelentés- és a hangkomplexumot, ebből az is következik, hogy a jel és a valóság kapcsolata reális. A jelentéskomplexum felismerésére pedig a már némi tudattal rendelkező

⁷³ Vö.: CZEGLÉDI 2004b-2006

⁷⁴ Ezzel pedig együtt jár nemcsak a nyelvi kultúránk jobb megismerése, hanem a magyarság és a velük kapcsolatban lehetett népek nyelvének és kultúrájának a megismerése is.

ember lehetett képes, s az ösztönös hangreakciók örökségének a birtokában képes volt tudatosan lemásolni, azaz ismételni a víz hangját, s ezzel reális kapcsolatú jeleket teremtett hangutánzással és hangfestéssel. Ily módon a jelentés-komplexumhoz, azaz a vízhez egy viszonylag állandó hangsor, egységes jelcsoport tartozott, amelyet megismételni, és tudatosan használni az ember volt képes. A hangsor módosulásával az első mondatszóknak olyan változatai jöhettek létre, amelyek mint újabb mondatszók funkcionáltak. Ma a nyelvünkben használt valódi töszók, másképpen szógyökök ezekkel a mondatszókkal azonosak. Tanulmányozásuk tehát elkerülhetetlenül fontos.

2.1.3. Mondatszók, szómondatok

Minthogy a mondatszók a legelső emberi megnyilvánulások lehettek, szólnunk kell az emberi nyelv születésének és kifejlődésének lehetséges kronológiájáról. „A nyelvi rendszer kifejlődésének legelső szakasza igen régen, talán több százezer évvel ezelőtt zajlott le, a későbbi szakaszok is legalább több tízezer évvel ezelőtt” (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967:191).

Igen figyelemre méltó az egyetemi tankönyv fenti megállapítása, mert időben mindezt – a nyelvi rendszer kifejlődésének legelső szakaszát – meg kellett, hogy előzze az ösztönös hangreakciók tudatossá válásának időszaka. Ez azt is jelenti, hogy a nyelv születésének kezdeti időszaka szükségszerűen megelőzte a nyelvi rendszer kifejlődésének még a legelső szakaszát is, ezért a feltehető több százezer évvel ezelőtti időszaknál még korábbi keletű lehet az emberi nyelv születése. A kifejlődésével pedig együtt kellett járni a hallás finomodásának is, hiszen arra nagy szükség volt egyrészt a hangok utánzásánál, másrészt az adásvételnél, azaz a másik, a közlő által mondottak fogadásához, megértéséhez. A közölt mondanivaló pedig néhány hang kapcsolatából állhatott, s igen sok mindent magába sűrítetett. Tartalmazta, pl.: a viszonyító eszközök csíráit, a későbbi alanyi-állítmányi, a mellérendelő és az alárendelő szerkezetek magvát, mai tudásunk szerint tehát mondat értékű lehetett. Erről azonban a mondat történet nem szól, vö.:

A beszéd természetes egysége a mondat. A szavak mondatra szerkesztődve vesznek részt a közlésben... A mondat történet három fő részre osztható: Az első rész a *v i - s z o n y í t ó e s z k ö z ö k t ö r t é n e t e*. Itt megismerkedünk azokkal az önálló szókkal, morfémákkal és egyéb eszközökkel, amelyek a szavak szintagmává vagy mondatra kapcsolódásában részt vesznek... A második rész a *s z i n t a g m á k t ö r t é n e t e*. Itt beszélünk a mondatokat alkotó szerkezet típusok történetéről: az alanyi-állítmányi, az alárendelő és a mellérendelő szerkezetekről. – A harmadik rész a *m o n d a t t í p u s o k t ö r t é n e t e*. Itt tárgyaljuk a modalitások szerint különböző mondatfajtákat, továbbá a mellérendelő és alárendelő mondatkapcsolatok történetét (BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR 1967:389).

Ezek a megállapítások kiegészítésre szorulnak azért, mert a beszéd legelső egysége a szómondat alapvetően határozta meg a nyelv további alakulását, a szavak és a viszonyító eszközök létrejöttét, a szóalkotás módjait (szóteremtés, szóösszetétel, szóképzés), a szó szerkezetek és az új típusú mondat megszületését. Tehát **a mondat történetét hangsúlyosabban a mondatszók vagy szómondatok tanulmányozásával kell kezdeni**, hiszen csak így nyílik lehetőségünk egyrészt a viszonyító eszközök és a mondatokat alkotó szerkezet típusok, valamint azok jelentéstani szempontú jobb megismerésére, másrészt a mondat leíró szempontú helyes értelmezésére.

A Volga-Ural vidéke földrajzi neveinek a sokirányú feldolgozása nyomán és a neveknek a Kárpát-medence földrajzi neveivel, az érintett nyelvek közszavaival, valamint a grammatikájával való összehasonlítása eredményeképpen úgy látom tehát, hogy az ösztönös

hangreakciók öröksége az élet legelső és legfontosabb feltételének, a víz hangjának a tudatos ismétlése, utánzása volt. Hangutánzással, hangfestéssel reális kapcsolatú jeleket lehetett teremteni, s ezek a jelkombinációk azonosak lehettek azzal, amellyel a víz hangját utánozták. Ez azt is jelenti, hogy egy ilyen hangcsoport magában hordozta a víz komplex jelentéstartalmát, vagyis a víz összes tulajdonságát. Éppen ezért a víz alkalmas volt arra, hogy igazolja a monogenezis azon törvényét, hogy a nyelvünk szó- és grammatikai készlete egyetlen kifejezésre, kutatásaim eredményeképpen a víz megnevezésére épül, amelyet mondattörténeti megközelítésből mondatszónak vagy szómondatnak nevezünk.

A legelső megnevezésnek pedig – amelyet ma hangutánzó-hangfestő szónak nevezünk – egyszerre volt névszói és igei tulajdonsága. Éppen ezért lehetett mondat értéke. A beszélő a hangjával úgy festette alá a mondanivalóját, hogy egyszerre állított, közölte azt, hogy miről állított, miről, milyenről, mennyiről, hol lévőről beszélt. Következésképp a mondatszók alkalmasak voltak a kijelentés, kérdés, felkiáltás és tagadás kifejezésére is, amelyek a kijelentő, kérdő, felkiáltó és tagadó mondatok ősei voltak.

Mint jeleztem, több tényező támogatja azt, hogy a földrajzi nevek mondattanát a mondatszókkal kell kezdeni. A víz komplex jelentésének összetevőit, elemeit vizsgálva több szálon is ahhoz a mondatszóhoz kerülünk közelebb, amelyből kiterettségesebb a nyelvünk. Ezzel a monogenezis elve, az egyből minden, mindenből egy elv is igazolható. A kiinduló *egy* tehát a szómondat, másképpen a mondatszó volt, amelynek a megismeréséhez a földrajzi névi kutatásaim segítségével közelebb jutottam. Úgy látom, hogy a **nyelv születésével egyidős a mondat születése és a földrajzi nevek őseinek a kialakulása.**

Az ember és a természet kapcsolatában a születő tudattartalom nyelvi kivételének, megformálásának, a legelső gondolatközlésnek mondat értéke volt, mert a közlendőnek, az átadandó ismeretnek számos tulajdonságát kezdetben egyszerre tartalmazta. Megszületett tehát az egytagú mondat a maga komplex jelentéstartalmával. A gondolatközlés legelső megnyilvánulása szükségszerűen az élet alapfeltételét jelentő víz – akár szilárd, mint a jég, akár folyékony halmazállapotban – lehetett. Következésképp, a legelső mondat értékű közlés nem a *nyom*, *reccs*, stb. volt, hanem a víz megnevezése, mert víz előzmény nélkül nem lehetett se *nyom*⁷⁵, se *reccs*.

Az emberi nyelv megszületésének fő indítéka az lehetett, hogy a fejlődés során az embert a valósághoz való viszonyában az életösztön arra sarkallta, hogy a társainak tudomására hozzon bizonyos felismeréseket. Mivel a víz jelentette az ember számára az ennivalót, az innivalót, a melegedő helyet, a nélkülözhetetlent, szükségszerű, hogy a víz elnevezésének kellett megszületnie elsőként. Az ösztönös hangreakciók öröksége a víz hangjának tudatos ismétlésévé fejlődött. Hangutánzással így megszületett az első elnevezés, amely ekkor még a(z adott) víznek az összes tulajdonságát tartalmazta, köztük pl. a víz anyagát, halmazállapotát, hőmérsékletét, alakját, színét, mozgását, létezését, hogy evésre, ivásra való, stb. Az ember tehát kezdetben sok mindent közölt a társaival a víz hangjának utánzásával, azaz a víz megnevezésével, egyetlen szóval a társai tudomására tudta hozni, hogy pl. 'Víz van.', 'Víz van?'. 'Víz van!'. 'Víz nincs.'. A közlésnek mondat értéke volt. Idővel a használat során ennek az egytagú mondatnak variációi jöttek létre, s amikor a víznek már csak egy-egy tulajdonságára akarták felhívni a figyelmet, a variációkat kombinálhatták úgy, hogy azokat egymás mellé rakták. Ezzel szűkítették az eredeti komplex jelentést. Tehát az egyik változat megszilárdult az egyik jelentés mellett, a másik változat a másik jelentés mellett, de ezzel egy időben lehetőség nyílt egyrészt a kéttagú, majd az egyre bonyolultabb szerkezetű mondatok

⁷⁵ A legelső *nyom* is a víz nyoma, azaz a gödre, medre, árka, a mélyedés volt. A jég zajlása és a víz áramlása idézett elő elsőként szakadást, recsegést, ropogást a földön, amelyet az ember észlelt, felismert és utánzott.

kialakulására, másrészt a mondatok építő elemeinek az elkülönülésére, a szavaknak, mint kisebb egységeknek a létrejöttére. Tehát először volt a mondat, utána lettek szavak, majd toldalékok, amelyek építőköveivé váltak az új típusú, a tagolt mondatnak.

Ez azt is jelenti, hogy a beszédünk legelső eleme, egysége a mondat volt, amelyet ma szómondatnak, mondatszónak is nevezünk. Ezeket az elemeket tartalmazzák a földrajzi nevek, azaz a vizek, vizes helyek legősibb nevei, amelyeknek a mondat értéke már nem ismerhető fel a későbbi, főleg a mai ember számára, de a nyomai megvannak.

Az összetett szavakból álló víznevek között egyaránt megtalálhatók azok, amelyeknek az első eleme a *Tak* és a *Don*. Míg a szómondatok teremtés útján keletkeztek, addig az összetett szavakat megalkották. Így lett a nyelvben a szóösszetétel a szóalkotás egyik fajtája. A földrajzi nevekben a mellérendelő összetett szavakból álló nevek már nem lehetnek szómondat értékűek, de gyakori, hogy valamelyik tagja, rendszerint az előtagja előfordul önállóan is, amely valamikor mondat értékű lehetett. Az idetartozó nevek, bár az alaktani vizsgálatok körébe tartoznak, közvetve segítik a szómondatok vizsgálatát. *Don* előtagú neveink is bőven akadnak, pl.:

Donty t. TSK.30.: or. *Donty* ← *Donskoje ozero* / *Donskoje* U.Kul., tó, amely az or. Kulom folyó baloldalán található 7 km-re dél-keletre az or. Don falutól, amely az or. Donúr nevű mocsárral van körülveve. Szélessége 1-3 km., mélysége 1,5-2 m.

< or. *Donty* < *Don* ← — vö.: magy. *tanya* 'lassú folyású víz, vagy sekély víz, amelyik bizonyos időszakokban leül, tanyázik'
+ *ty* ← — ko. *ty* 'tó'.

A névnek az egyik érdekessége, hogy az előtag és az utótag etimológiailag összetartozik ugyanúgy, mint a *Tukmak* elő- és utótagja. A ko. *ty* forma a tóra vonatkozó részjelentést őrzi, amely arra is példa, hogy az első szómondat(ok)nak idővel alakváltozatai jöttek létre, s a nyelvben az egyik változat alanyi funkcióban, a másik változat pedig állítmányi funkcióban vált használatossá. Ettől kezdve az alanyi és az állítmányi jelentés már két külön, de közös gyökerű szóval is kifejezhető lett. A nyelvben az eredeti komplex tartalmú szómondat kétpólusú mondatná alakult, miközben megmaradt és továbbra is használatos volt a szómondat. Idővel az új mondanivaló érdekében az ember kiegészítette a legelső kétpólusú mondatokat is (vö.: *Víz mozog* (folyik, forog stb.)), tehát szerkezetileg bonyolultabb, jelentéstartalmában pedig speciálisabb alakulatok jöttek létre. A nyelvben ettől kezdve az alany-állítmány viszony már nem a szómondaton belül fejeződött ki, hanem a kétpólusú mondat formájában.

A földrajzi nevekben némileg más a helyzet, mert azokban nem alany-állítmányi viszony fejeződik ki a két szóból álló szerkezetekben. Ettől eltekintve innentől kezdve ezeket a földrajzi neveket is már csak mint szószerkezeteket tanulmányozhatjuk. Jellemzőjük tehát, hogy nem funkcionálnak kétpólusú (alany állítmány tartalmú) mondatként, a komplexitásuk miatt azonban magukba rejtve mindig hordoznak egy fajta állítmányi jelentést is. Felmerül egy lényeges, még nem egyértelműen eldöntött kérdés, hogy a nyelv korai szakaszában⁷⁶ és a földrajzi nevekben a legelső szószerkezetek a mellérendelő vagy alárendelő összetételek voltak-e. Vagyis az első tag változatlan vagy a módosult alakjának az ismétlésével keletkeztek-e, jelentésük pedig ugyanaz vagy hasonló volt-e.⁷⁷

⁷⁶ Az igei jelentést szóismétléssel vagy ikerítéssel fejezték ki, így jelezték annak a legfőbb jellemzőjét, a mozgást. Ez a mozgás pedig azzal lehetett kapcsolatos, hogy a víz forogva, hengerülve halad, folyik, megy, fut, folyik a fent-lent folytonos váltakozás révén.

⁷⁷ Nem is lehetett más, ha a víz víz maradt, a hegy hegy maradt, stb.

A *Donty* tónév esetében a *don* és a *ty* valójában egymás szinonímái. A *don* kezdetben a víz összes tulajdonságával volt víz jelentésű, tehát magában foglalta a 'mocsaras', a 'tó' az 'állóvíz' és a 'mozgó', az 'élővíz', azaz a 'patak', 'folyó', stb. jelentést is. A *Donty* tónév mind az előtagnak, mind az utótagnak az eredeti komplex jelentéséből résztulajdonságokat őriz a földrajzi névben. Ugyanakkor a *Donty* kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt úgy, hogy a *Don* egyaránt vonatkozik a tóra és az azt körülvevő mocsárra mint forráshelyre, a *ty* pedig csak a tavat jelöli. Másrészt úgy, hogy a *Don* és a *ty* egymásnak szinonímái. Ha az első az igaz, akkor a nevet a 'Donhoz tartozó *ty*' szerkezetűnek kell felfogni, s a név alárendelő. Ha azonban a második a helyes, akkor egyszerűen az elsőnek a más formában való ismétléséről van szó, s a tagok önmagukban is azt jelentik külön-külön, mint együttesen, ezért mellérendelő szó szerkezetről kellene beszélni.

A névnek alapul szolgált szó megállapításakor körültekintően kell eljárni éppen azért, mert mind a földrajzi nevekben, mind a közszókban más résztulajdonságok is megőrződtek, pl. 'víz, folyó, áradat, felfűjt, dagadt, tiszta, átlátszó, stb.', vö.: osszét: *don* 'víz, folyó' (vö.: magy. *Duna* KISS 1980), avesztá *dānu-* 'folyó, áradat' (vö.: magy. *Don* KISS 1980), komi *don* 'tiszta, átlátszó', udm. *dun* 'tiszta, átlátszó'⁷⁸, komi: *dun* 'felfűjt, dagadt' (LYTKIN-GULJAJEV 1999), magyar: *dundi* 'kövér, főleg gyermek' (TESz.).

A *Donty* elemei külön-külön is utalnak arra, hogy olyan helyről van szó, ahol nem mozog, hanem tanyázik a víz, s ez a születés helye egyben. Itt duzzad, telítődik, olykor mélyül is a meder, örvény (belső mozgás) alakulhat ki, stb.

Az egytagú földrajzi nevek mondattani szempontú megközelítése több tanulsággal is járt. Módszertani szempontból fontos, hogy csak az egyszerű szóból álló víznevek tartoznak ide. Az általános és alkalmazott nyelvészet körébe tartozik, hogy Saussure megállapításával, és követőivel – miszerint a nyelvi jel önkényes – nem érthetők egyet. Úgy látom, hogy a nyelvi jelek születése a természet függvénye. A természet készen nyújtotta az emberi nyelv megszületéséhez az alapokat, az egész jelkészletet, a hangot a beszédhez, énekhez és a hangszeres zenéhez, az alakot, a formát az íráshoz, s a mozgást a tánchoz. Kezdetben a hangutánzó mondatszókkaival vagy szómondatokkal azt utánozták, amit hallottak, tehát a már meglévő természet hangját. Az ember reprodukálta a természet egy darabját. Ennek a visszaadott jelsornak az lett a sorsa az egyre több használat és a tudattartalom, a hallás és a beszélő szervek fejlődésével, hogy elágazott, bokrosodott a hasonlóság alapján miközben a visszaadás módja is változott. Idővel a szómondatból szavak, viszonyító eszközök alakultak, megjelent a kétpólusú mondat s létrejöttek az egyre bonyolultabb szintagmák a nyelvben, míg a földrajzi nevekben – sajátos funkciójuknál fogva – a szómondatokat az összetett, majd a toldalékolt szavak, végül a több tagú szó szerkezetek, szintagmák követték. A földrajzi nevek nem tartalmaznak kétpólusú mondatokat. Ez azt jelenti, hogy a földrajzi neveket a mondattani szempontú kutatáskor csak a szómondat és a szó szerkezetek, azaz a szintagmák felől közelíthetjük meg.

Általános nyelvészeti szemszögből figyelembe kell venni, hogy a nyelv és a valóság viszonyában a nyelv születését meghatározta az akkori (korabeli) természeti környezet, a valóság. A nyelv további alakulását is befolyásolta a természeti környezet, de a nyelv megszületését követően kialakult társadalmi környezet is, amely szintén részt vett a nyelv fejlődésében.

A természeti környezetnek az elsődleges és a további jelentések megismerésében alapvető szerepe volt és van a mai napig, s ehhez a megismeréshez hozzásegítenek a földrajzi nevek mondattani szempontú kutatásai is.

⁷⁸ Vö.: magy. *csön-csön* gyűrű, arany gyűrű... mondóka, magy. *szín* (tiszta) 'teljesen tiszta, nagyon tiszta'.

A valóság és a jelek viszonyában a víz hangja fontos az emberi beszédnél, éneknél és a hangszeres zenénél, az alakja az írásnál és a mozgásformája a táncnál. A szómondat pedig a jelentéstartalom, a szavak és a viszonzások majd a szószerkezetek és a kétpólusú mondat kialakulásában játszik meghatározó szerepet.

A szintaxis és a szemantika együttes vizsgálata segíti a nyelvünk, az emberi nyelv születésének, kialakulásának és továbbfejlődésének a megismerését, a földrajzi nevekben pedig nemcsak a földrajzi nevek megfejtését, hanem az érintett nyelvek, a nyelvünk szókészletének, nyelvtanának helyesebb magyarázatát is lehetővé teszi. Ez azt is jelenti, hogy a jelentéstani vizsgálatokkal együtt jóval biztosabb eredményekre jutunk.

A fenti vizsgálatok hozzájárulnak ahhoz is, hogy a földrajzi neveken kívül jobban megismerjük nyelvünk, kultúránk születésének és kifejlődésének logikáját is. E kulcs segítségével nyelvünk és kultúránk eredete, története könnyebben megfejtendő. Az eredmények azonban csak akkor lehetnek figyelemre méltóak, ha azoknak a társadalomtudományok más ágai sem mondanak ellent, sőt azok kölcsönösen támogatják egymást.

2.2. Kéttagú földrajzi nevek

A kéttagú földrajzi nevek kutatásakor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az egytagú összetett szóból álló földrajzi neveket formailag gyakran csak az egybeírás választja el a kéttagúaktól. Számos esetben fordul elő ingadozás az egybeírás és a különírás tekintetében. Ez azt is jelenti, hogy az összetett szavakból álló neveket és a toldalékolatlan kéttagúakat egymással összehasonlítva is vizsgálni kell. A tagok közti viszonyt pedig nagy körültekintéssel kell rendezni.

Takmak *xärtni* d. Ašm.XIV.109: csuv. *Takmak xärtni*, erdő neve. NAP:-, Ar.:-.

< csuv. *Takmak* + csuv. *xärtni* ← csuv. *xärtnä* 'tisztás' + csuv. *-i*: birtokos személyjel.

Tokmak *var* d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Tokmak var* Č.

< csuv. *Tokmak* + *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

Tukmak *jylgahy* f. TB.146.: bask. *Tukmak jylgahy* Abz., Bajm., Belor., Biž., Zil., Uč., patak.

< bask. *Tukmak* + *jylgahy* ← bask. *jylga* 'folyó' + bask. *-hy*: birtokos személyjel.

A fentiekben arra hoztam elsőnek példát, amikor csak az egyik tag a *Tok*, *Tuk* szerepel a névben. Látható, hogy több folyó nevéként vagy nevében szerepel ugyanaz a megnevezés. Ismertsége, elterjedtsége nagy. A név későbbi alakváltozatai közül jó néhány ma több nyelvben ismert, vö.: altaji török, tuvai, hakasz, sor *sug* 'víz', ősspermi **jug* 'folyó', vö.: ko. *ju* 'folyó', orosz *tok* 'folyás, áramlás', magyar *tok* 'burok, tartó' eredetileg a víz tartója, medre volt. A meder pedig a teremtdés, s a születés helye is. Ezt örzi az orosz *tok* 'dörgés, párázás helye', s a magyar. *tok* 'porcos vázú, íváskor a folyókba vándorló tengeri hal'. A víz, az élet adása, a megtermékenyítés helye, a szülés, születés pedig mind a nővel, az anyával kapcsolatos. A *Tok* változatai közé tartoznak a fent említett *Don* földrajzi név és a *don* 'víz, stb.' közszők is.

A *Tokmak*, *Tukmak* nevek szerkezetileg egytagúak, amelyeket összetett szó (*Tok* + *mak*) alkot, ezért az alaktan körébe tartoznak, az alkotó elemek pedig az egykori mondatszókkaal azonosak.

A kéttagú – mint szószerkezetekből, szintagmákból álló – földrajzi nevek vizsgálata már a mondatban körébe tartozik, amelyek közé soroltam a kötőjelesen vagy külön írtakat. Pl.:

Ajalti *čul* f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Ajalti čul* U.

< csuv. *Ajalti* ← *ajalti* 'alsó'

+ *čul* ← 1. *čul* 'kő'
2. vö.: csuv. *šāl* 'forrás'.

Aslā ut f. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Aslā ut* U., patak.

< csuv. *Aslā* ← csuv. *aslā* 'öreg, régi' + *ut* ← csuv. *ut* 'áradat'.

A legelső egytagú földrajzi neveket tömondatoknak kell felfognunk. Idővel a megnevezéseket szintaktikai szerkezetek, szintagmák illetőleg ezek kombinációi váltották fel vagy egészítették ki. A köznyelvhez hasonlóan a földrajzi neveket alkotó „gyakoribb alkalmi és a ritkább állandó kapcsolatú szószerkezetek között nincs éles határ. A legállandóbbak viszont gyakran elvesztik szószerkezeti jellegüket, összetett szóvá válnak.” (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:257).

A földrajzi nevek legtöbbször két fogalom viszonyán keresztül jelölnek egy fogalmat. Ezek vagy összetett szavak vagy szószerkezetek. Kapcsolatukat kifejezik: mellérendelő – nyelvtani eszközök nélkül – és alárendelő – nyelvtani eszközökkel és anélkül – formában.

A szószerkezetek a földrajzi nevekben nem nevezhetők alkalmi kapcsolatoknak. Legalább olyan statikus alakulatok, mint az egy szóval megnevezett földrajzi nevek.

Szólni kell az alárendelő szószerkezetekről a köznyelvben. „Az alárendelő szószerkezeteket két szempontból is osztályozhatjuk: egyrészt a két tagjuk között lévő nyelvtani és tartalmi logikai viszony pontosabb elemzése alapján, másrészt az alaptag szófaja szerint” (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:258).

Az alaptag és a meghatározó tag viszonya szerint lehet: alanyos: pl. árvíz okozta; tárgyas: pl. nagyot akarás; határozós: pl.: nagyon szép; jelzős: pl.: holt víz. Megjelöli az alaptagban kifejezett dolgoknak minőségét, mennyiségét, birtokosát, illetőleg utólag értelmezi azokat az alaptagban kifejezett minőségi vagy mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak megnevezésével. Ehhez képest a földrajzi nevekben csak alanyos és jelzős alárendelő szószerkezetek fordulnak elő.

Mellérendelő összetett szóból álló földrajzi nevet igen, mellérendelő szószerkezetből álló földrajzi nevet azonban nem találtam. Mindez pedig a földrajzi nevek természetéből, lényegéből adódik.

Minthogy „A szószerkezeteket – a tagjaik között fennálló viszony alapján – mindenekelőtt két csoportra oszthatjuk: alárendelő (subordinációs) és mellérendelő (coordinációs) szószerkezetekre” (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:257), a földrajzi nevekben ennek megfelelően a mellérendelő és az alárendelő szószerkezeteket tanulmányozzuk. Bár a köznyelvben létezik egy harmadik csoport is, „Ha az alany-állítmányi viszonyt is szószerkezetnek tekintjük...” (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:258), a földrajzi nevekben erre nincs példa.

2.3. Háromtagú földrajzi nevek

A háromtagúak között mellérendelő nem, csak alárendelő szerkezetek találhatók. Az egyik tag gyakran képzett szó és jelzői minőségben szerepel, ugyanakkor a szerkezet alaptagja a harmadik szó, a *var*, pl.:

Tăn ilne var d. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Tăn ilne var* Ja.

< csuv. *Tăn* < **Tun*, **Tyn*

+ *ilne* ← csuv. *il-* 'fogni, venni',⁷⁹

+ csuv. *-ne*: képző

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

A földrajzi névnek '*Tăn* (mint folyó, vagy egyszerűen víz) fogta, kezdte árok' a jelentése. A víznek ez esetben forrás jelentése is lehet, hiszen az első tag a *Tăn* olyan vizet nevez meg, amely el kezdett csinálni egy árkot. Az ilyen víz pedig nem más, mint a forrásvíz, azaz, a folyó kezdete, kiindulása, a legfelső, a legfontosabb, a legértékesebb, a legmagvasabb része, amelynek a mennyiségétől és a minőségétől egyaránt függ a belőle kialakuló folyó, azaz a sarj, az utód. A fenti földrajzi név jelentése tehát '*Tăn* kezdte árok'.

A következő földrajzi név – hasonlóan az előzőhöz – jelentése '*Tăn* vágta árok', pl.:

Tăn pusnă var d. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Tăn pusnă var* Ja.

< csuv. *Tăn* < **Tun*, **Tyn*,

+ *pusnă* ← csuv. *pus-* 'vágni',

+ csuv. *-nă*: képző,

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

A több szóból álló földrajzi nevek a vízhez, a folyóhoz tartozó további területeket jelölnek, neveznek meg úgy, hogy azoknak a keletkezési körülményeire, a hovatartozásukra is utalnak egyben. Az újabb hely megnevezésekor a már ismertből (*Tăn*) indulnak ki, és az ahhoz való viszonyában jelenítik meg a helyet megnevezéssel. Ez pedig már csak akkor volt lehetséges, amikor az egytagú névnek a vizet jelölő **komplex jelentéstartalma részeire bomlott**. Másképpen megoszlott a jelentés, miközben a legelső alaknak is változatai jöttek létre. Ily módon az egyik jelentés az egyik alaknál, a másik jelentés a másiknál kötelezte el magát. Tehát a legelső komplex jelentésű formából, azaz kommunikációs egységből kettő majd több keletkezett. A nyelvfejlődésnek egy olyan folyamata indult el, amikor a névszói és az igei tulajdonsággal egyaránt rendelkező legelső kommunikációs egység külön is vált, de meg is őrződött a mai napig. Ezek a megőrződött kommunikációs egységek az ún. nómen-verbumok, másképpen ige-névszók. Lényeges, hogy az új forma mellett mindig megmaradt a régi is. A csuv. *Tăn pusnă var* név esetében a *Tăn* első tagként őriz egy régibb formát, a *pus-* mint igei abszolút szótóként az eredetinek egy másik változatát, s a *var* mint névszó egy harmadikat. A *Tăn*, *pus-* és a *var* rokonságát, genetikai összetartozását nemcsak a jelentésük (az eredeti komplex-ből egy-egy részjelentést őriznek), hanem a hangalakjuk is igazolja.

2.4. Négytagú földrajzi nevek

Ta(r)n varta Pitta šălě f. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Ta(r)n varta Pitta šălě* U.

< *Ta(r)n* ← csuv. *Tarăn*: folyónév ← vö.: csuv. *tarăn* 'mély'

+ *varta* ← csuv. *var* 'árok, patak'

+ *-ta*: múlt idejű melléknévi igenévképző

+ *Pitta*: víznév

+ *šălě* ← csuv. *šăl* 'forrás'

+ csuv. *-ě*: birtokos személyjel.

⁷⁹ Itt 'kezdeni' jelentésben kell felfogni. Vele rokon a magy. *el-* igekötő.

A földrajzi név jelentése: '*Ta(r)n* ásta *Pitta* (víz) forrása'.

Az alaptag a *Pitta*: tulajdonnév, közszói eredete 'víz' jelentésű szó lehet. Ennek a *Ta(r)n varta* a minőségjelzője, amely olyan alanyos alárendelő szerkezetből áll, ahol a cselekvő, azaz az alany a *Tarn*: folyónév lehet, a *varta* pedig képzett szó: csuv. *var-* 'túr, ás' + *-ta*: múlt idejű melléknévi igenévképző, a birtokos jelzője pedig a csuv. *šālě*.

3. Szintaktikai szerkezetek a földrajzi nevekben

A tagok közötti viszony alapján további csoportosítás a mellérendelő és az alárendelő csoporton belül lehetséges. Az ilyen irányú vizsgálatok láttatják velünk, hogyan gondolkodtak eleink a névadás idején. Ebből pedig következtethetünk a gondolkodásnak az ezt megelőző szakaszára is.

A földrajzi neveknek a szintaktikai szerkezetek felőli megközelítése előtt röviden szólni kell arról, milyen a jelen tudományos álláspont a szintaktikai szerkezetekről általában.

3.1. Mellérendelő szó szerkezetek

A nyelvünkben előforduló szó szerkezetekről tudjuk, hogy

A mellérendelő szó szerkezet tagjai egyenrangúak, saját szófaji értékükben szerepelnek, bár együttesen egy nagyobb jelentésszeget fejeznek ki. A mellérendelő szó szerkezet tagjai általában azonos szófajúak, a szó szerkezet egésze a mondatban bármelyik tagjával helyettesíthető, más szóval bármelyik tag elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék... A mellérendelő szó szerkezet tagokat a -val, a mellérendelő viszonyt pedig $+$ jellel ábrázolva, a mellérendelő szó szerkezetekre ez a képlet érvényes: $(a+a)=a$. A tagok közti viszonyt gyakran egyes vagy páros kötőszó is jelöli. E viszonyt tekintetbe véve mindenekelőtt két csoportra különíthetjük el őket: tisztán mellérendelő és a nem tisztán mellérendelő szó szerkezetekre... A mellérendelő szó szerkezeteket másképpen *h a l m o z o t t m o n d a t r é s z e k n e k* is hívják (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:260-261).

A halmazott mondatrészekről pedig feltétlenül tudni kell, hogy azok

egymással mellérendelő szó szerkezetet, szó szerkezetcsoporthoz (mégpedig szó szerkezetcsoporthoz) alkotnak. A mondat bármelyik része lehet halmazott, azaz bármelyik mondatrész szerepét betöltheti mellérendelő szó szerkezet (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:360).

A mellérendelő szó szerkezeteket illetően a földrajzi nevek sajátos helyzetben vannak. Csak azok lehetnek mellérendelő szerkezetűek, ahol az első és a második tag külön-külön és együttesen is ugyanazt jelenti, hiszen egy megnevezett földrajzi hely nem viselhet különböző jelentésű megnevezéseket. Ezt úgy kell érteni, hogy a folyó csak folyó lehet, a hegy csak hegy, a település csak település, stb. Következésképp, mellérendelő szó szerkezet csak úgy születhetett, ha az első tag pl. 'víz' jelentésű szó, de amennyiben a nevet ma használó nép ezt nem ismerte fel, számára értelmetlen, lexikális jelentéssel nem bíró név volt, ezt átvette, de kiegészítette a nyelvében ismert és használt – esetünkben – szintén 'víz' jelentésű szóval. Ez elvileg feltehető, de a népek együttléte során gyakoribb, hogy ismerték a már meglévő megnevezés jelentéstartalmát. Ez egyúttal azt is meghatározta, hogy a mellérendelő szó szerkezetek a földrajzi nevekben csak kapcsolatos viszonyban lehetnek egymással. A gond az, hogy a földrajzi nevekből egyértelműen ilyen kapcsolatot kiolvasni nehéz. Vizsgáljuk meg a következő nevet, pl.:

Tăn sí d. Ašm.XIV.272: csuv. *Tăn sí*, mező neve, NAP:-, Ar:-.

< csuv. *Tăn* < **Tun*, **Tyn*: vö.: 1. folyó neve,
2. 'tó',
3. 'tanya',
4. 'agyag', stb.

+ *sí* ← vö.: csuv. *šyv* 'víz'.

A név mindkét tagja jelenthet vizet, mégis kétféle megoldással kell számolnunk. Az egyik szerint adott (*Tăn*) folyónak a vize, a kiáradt vize, amely időnként ott maradt a folyó mentén, mint állóvíz, időnként kiszáradt és a helyén dús növényzet, mező keletkezett. Ez esetben alárendelő a szó szerkezet.

A földrajzi névi kutatásaim fényében a lehetséges másik magyarázat szerint a mező nem más, mint a víz, folyó melletti terület, amelyet a folyó vize áradáskor elönt, meghatározza a terület alakulását. A folyó mentén a víz gyakran leül, tanyázik, állóvíz keletkezik, amely vagy megmarad tó formájában, vagy visszahúzódik, kiszárad, és a helyén dús növényzet nő, olykor meg is művelik. Nemcsak folyó és tó mellett, hanem bárhol, lapályos területen, lapos kis mélyedésben időszakosan megállhat, tanyázhat a víz. Ez esetben akár 'tanyázó víz'-nek, tehát jelzős szerkezetnek is felfoghatnánk a nevet. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a *Tăn sí* kapcsolatban az első tag lehet az alaptag és víz jelentésű, a második tag pedig a hozzá tartozó part menti áradásos vizet jelöli, amely területet a *Tăn*-hoz tartozónak kell felfogni, ezért ebben az esetben már birtokviszonyként kell értelmezni a két tag közötti kapcsolatot. A kérdést eldönthetik egyrészt a helyi vizsgálatok, másrészt levéltárakban őrzött leírások, harmadrészt a földrajzi nevek teljes körű feldolgozása. A legvalószínűbb azonban, hogy mindezek együttes alkalmazása és figyelembe vétele után várhatunk eredményt.

A szó szerkezetek tagjainak a jelentése alapján pedig természeti és társadalmi környezetre utaló jelentéscsoportokba sorolhatók a nevek.

3.2. Alárendelő szó szerkezetek

A köznyelvben az

alárendelő (subordinációs) szó szerkezet két tagja nem egyenlő értékű, az egyiknek, az alaptagnak logikailag és nyelvtanilag alá van rendelve a másik tag. Ez megszorítja az alaptag jelentéskörét, pontosabbá teszi jelentését, ezért meghatározó tagnak, determinánsnak nevezzük. A két tag viszonyát raggal vagy névutóval elsősorban a determináns jelöljük meg, de olykor az alaptagon is (pl.: a birtokos jelzős szó szerkezetekben). A szó szerkezet egészére az alaptag jellemző, ennek szófaji értékében szerepel, ezen át kapcsolódik a mondatba, illetve más szó szerkezetbe. Ezért alaptagját kapcsoló tagnak, determinánsát pedig kapcsoló tagnak is mondjuk... Az alárendelő szó szerkezetekre az jellemző, hogy a mondatban a szó szerkezet egésze az alaptaggal helyettesíthető, más szóval a determináns elhagyható belőle anélkül, hogy a mondat struktúrája megváltoznék... Az alaptagot *a*-val, a determináns *b*-vel, a determinálás irányát pedig nyíllal jelölve, az alárendelt szó szerkezetek képlete a következő: (*b* > *a* = *a*). Az alárendelő szó szerkezeteket két szempontból is osztályozhatjuk: egyrészt a két tagjuk között lévő nyelvtani és tartalmi-logikai viszony pontosabb elemzése alapján, másrészt az alaptag szófaja szerint.

Az alaptag szófaja szerint az alárendelő szó szerkezetek háromfélék lehetnek: névszói (adnominális), igei (adverbális) és igenévi szerkezetek. a, A névszó (adnominális) szó szerkezet alaptagja névszó (illetőleg határozószó). Ide tartoznak a jelzős szó szerkezetek s részben a határozósak is... b, Az igei (adverbális) szó szerkezet alaptagja ige. E csoportba tárgyas és... határozós szó szerkezetek tartoznak. c, Az igenévi szó szerkezet alaptagja igenév... Az alárendelő

szó szerkezetek szófaji elemzésében az alaptagon kívül a determináns szófaját is tekintetbe lehet venni... (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:258).

Az alaptag és a meghatározó tag (determináns) viszonya szerint... a, Alanyos (subiectalis) szó szerkezetek: *árvíz okozta* (kár)... b, Tárgyas (obiectalis) szó szerkezetek: *nyulat lő*... c, Határozós (determinatív) szó szerkezetek: *Pesten és, most érkező*... d, Jelzős (attributív) szó szerkezetek: *vörös zászló, több heti, kovácsék háza*...

Az alárendelő szó szerkezetek szófaji elemzésében az alaptagon kívül a determináns szófaját is tekintetbe lehet venni. Minthogy azonban szófaji szempontból az alaptag a jellemző a szó szerkezet egészére, a determináns csak másodlagosan, egy további, részletező csoportosításban jöhetne számításba (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:260).

Ahhoz képest, hogy egyes vélemények (vö.: Cemil Öztürk) szerint az emberi faj őse már két lábon járt 3.5 millió évvel ezelőtt, a pattintott kavics már szerszámként lehetett használatos a pekingi kultúrában és a Kárpát medencében is kb. i.e. 500 ezer körül, az emberi nyelvnek a születését tudományosan még nem sikerült kikövetkeztetni. Annyit azonban e fejezetben elmondhatunk, hogy az alárendelő szerkezetek megjelenése párhuzamos az ember és a természet kapcsolatának a kibővülésével, az emberi tudat fejlődésével, a hallás további finomulásával, a beszélő szervek működésének csiszolódásával, tovább fejlődésével, a megismerés és a gondolkodás magasabb szintű megjelenésével, mindenekelőtt a birtoklás kifejezésének változásával, amely a földrajzi nevekben is tükröződik, pl.:

Těvenek *šučě* d. Ašm.XV.14.: csuv. *Těvenek šučě*, patak hajlatának a neve csuv. Malti Āntavāš település mellett, NAP:-, Ar.:-.

< csuv. *Těvenek* < **Tüvenek*

+ *šučě* ← csuv. *šut* 'halom, hajlat'

+ csuv. -*ě*: birtokos személyjel.

Az első tag a csuv. *Těvenek* magas hangú változata a csuv. *Tāvan* mély hangrendű formának. A név értelmezhető úgy, hogy *Těvenek-nek* a hajlata, ahol a birtokos (*Těvenek*: feltehetően folyó neve) jelöletlen, a birtok (*šučě*) pedig jelölt, birtokos személyjeles.

A következő név mezőnek a neve.

Tăn *possi* d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Tăn possi* Kra.

< csuv. *Tăn* < **Tun*, **Tyn*

+ *possi* ← csuv. *pusă* 'mező'

+ csuv. -*i*: birtokos személyjel.

Történeti szempontból fontos, hogy kezdetben azt a helyet nevezhették mezőnek, ahonnan a kiáradt víz visszavonult, és ott eleinte minden bizonnyal csak a magától termett javakat fogyasztották eleink, majd idővel azon a helyen tudatos gazdálkodást folytattak. Nemcsak a névben fejeződik ki, hanem a valóságban is a víz birtoka a mező, azaz a mező tartozik a vízhez.

Ellentmondásnak tűnik, hogy a második tag gyakran vizet jelent, mégis mezőnek a neve. Elvileg az első taggal megnevezett folyóhoz, vízhez tartozó, vagy a mellette levő mezőt kellene jeleznie. Valójában ezt is jelenti, de olyan logika szerint, hogy a *Tăn* mint víz, folyó a mentén lévő területet is gyakran elárasztotta, azonban az itt lévő víz visszahúzódása idején már mezőként funkcionált.

A földrajzi névi kutatások vezettek el odáig, hogy lássam, eleink kertnek kezdetben a folyó, a víz által közrevett területet nevezhették,⁸⁰ vö.:

Tăn karti ? Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Tăn karti* Kra.

< csuv. *Tăn* < **Tun*, **Tyn*

+ *karti* ← csuv. *karta* 'kert'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Tunaj var f. Ašm.XIV.133: csuv. *Tunaj var* C., árok, patak neve az or. Jelaši faluban, NAP.: -, Ar.: -. < csuv. *Tunaj* + *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

Valójában a *Tunaj*⁸¹-hoz tartozó *árok*-ról van szó. Ami a névnek az első tagját illeti, hangtanilag arra is van számos példa, hogy a triftongusból, majd diftongusból keletkezett hosszú magánhangzó rövidült, aztán tovább rövidülve redukálódott (vö.: csuv. *Tăvan*, or. *Dvina*, aveszta *dānu*- 'folyó, áradat', csuv. *Tun*, *Tăn*).

A második tag – közszoói jelentését tekintve – valójában ugyanazt jelenti, mint az első, pl.:

Pešter šur f. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: -, Vax.: ud. *Pešter šur* Selt., a Kil'mez' folyó jobboldali mellékfolyója.

A mondatokban a mondat alanyi és állítmányi része együttesen jelenik meg csíra formájában. Ma a nyelvünkben

a mondat alanyi és állítmányi része csupán a tömondatban áll pusztán alanyból, illetőleg pusztán állítmányból. A bővített mondatban az alanyi vagy az állítmányi rész, sőt gyakrabban mind a kettő szószerkezetekből (más néven szintaktikai szerkezetekből, szintagmákból), illetőleg ezek kombinációból, szószerkezet-csoportokból épül fel. A szószerkezetek tehát a nyelvnek a mondatnál alacsonyabb rendű egységei, a mondat két fő részének alkotóelemei. A szónál viszont magasabb rendűek... A szószerkezetek általában a fogalmak alkalmi kapcsolatát fejezik ki... De a szószerkezetek közé tartoznak az állandó szókapcsolatok, frazeológiai egységek is... (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:257).

A szószerkezeteket alkotó földrajzi nevek sem lehetnek alkalmi kapcsolatok, hanem állandóak, azaz egyfajta frazeológiai egységek. A földrajzi nevekben nincs belőlük sokféle, hiszen a természeti környezet – azaz a valóság, amely a megnevezés alapja és indukálója – darabjai, részei nincsenek, nem lehetnek egymással olyan sokféle viszonyban, ezért a megnevezésük is ennek megfelelően kevesebb fajta alárendelő szószerkezetből áll.

⁸⁰ Idővel az ember ásta árokkal, majd valamilyen építménnyel – vesszőből font vagy kövel, fából épített – kerítéssel körülvett területet neveztek kertnek. A víz ásta árkot először az ember ásta árokkal, majd árok helyett – vagy mindkettő – valamilyen emberi kéz készítette építménnyel helyettesítették, pótolták. Ez arra is enged következtetni, hogy az eredetileg természetes árokkal, folyóval körülvett otthont, lakóterületet felváltotta az olyan hely, ahol nem volt ilyen természetes árokkal, folyóval körülvett terület.

⁸¹ Vö.: or. *Dunaj*: a magy. *Duna* orosz neve.

3.2.1. Alárendelő szószerkezetek az alaptag szófaja szerint

Főnévi:

Măn Avăr f. Ašm.I.51.: *Măn Avăr*, meredek part, az Aniša folyó kanyarulata, NAP:-, Ar.:-.
< *Măn* ← csuv. *măn* 'nagy' + *Avăr* ← csuv. *avăr* 'örvény, víz sodra, mély gödör a folyó és a tó fenekén'.

3.2.2. Alárendelő szószerkezetek az alaptag jelentése szerint

Az alaptag jelentése szerint nem olyan szerteágazó és gazdag, mint a meghatározó tag. Jó részét a természeti környezetre utaló szavak teszik ki. A társadalmi környezetre utalók közül jelentős számú a települést jelentő, amelynek a végső eredetét a természeti környezetet jelentők között kell keresni.

3.2.2.1. Természeti környezetre utaló szavak

Víz, folyó, tó, mocsár, vizes hely, vízzel kapcsolatos:

Kiďäk hyuy f. TB.72.: bask. *Kiďäk hyuy* Čišm., az or. Uršak baloldali mellékfolyója.

< bask. *Kiďäk*: víznév

+ *hyuy* ← bask. *hyu* 'víz'

+ -y: birtokos személyjel.

Domborzat:

Anat uj d. Ašm.I.215.: csuv. *Anat uj* Kurm.u., mező neve az or. Myslec falu mellett, NAP:-, Ar.:-. < csuv. *Anat* ← csuv. *anat* 'alsó' + *uj* ← csuv. *uj* 'mező, rét'.

Növényzet:

Pěččen xyr h. Ašm.X.262.: csuv. *Pěččen xyr* or. *Jaščerino* M-P., falu neve, NAP: -, Ar.:-.
< csuv. *Pěččen* ← csuv. *pěččen* 'magányos, egyedülálló'

+ *xyr* ← csuv. *xyr* 'fenyő'.

3.2.2.2. Társadalmi környezetre utaló szavak

Település:

Korak kassi u. Ašm.: -, NAP:-, Ar.: csuv. *Korak kassi* Ja., utca.

< csuv. *Korak*

+ csuv. *kassi* ← csuv. *kasă* 'utca'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Assa kassi h. Ašm.: -, NAP:-, Ar.: csuv. *Assa kassi* A.

< csuv. *Assa*

+ csuv. *kassi* ← csuv. *kasă* 'faluk'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Vallás, hit:

Avār kül kiremečē v. Ašm.I.51.: csuv. *Avār kül kiremečē*, valamilyen kiremet neve, NAP:-, Ar.: -.

< csuv. *Avār* ← csuv. *avār* 'örvény, víz sodra, mély gödör a folyó és a tó fenekén'

+ *kül* ← csuv. *kül* 'tó'

+ *kiremečē* ← csuv. *kiremet* 'sáros, rossz szellem neve'

+ -ē: birtokos személyjel.

3.2.3. Alárendelő szószerkezetek a tagok egymáshoz való viszonya szerint

3.2.3.1. Alanyos szerkezetek

Tān ilne var d. Ašm.: -, NAP:-, Ar.: csuv. *Tān ilne var* Ja.

< csuv. *Tān* < **Tun*, **Tyn*

+ *ilne* ← csuv. *il-* 'fogni, venni'⁸²

+ csuv. -*ne*: képző

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

A földrajzi névnek '*Tān* (mint folyó, vagy egyszerűen víz) fogta, kezdte árok' a jelentése. A víznek ez esetben forrás jelentése is lehet, hiszen az első tag a *Tān* olyan vizet nevez meg, amely el kezdett csinálni egy árkot. Az ilyen víz pedig nem más, mint a forrásvíz, azaz, a folyó kezdete, kiindulása, a legfelső, a legfontosabb, a legértékesebb, a legmagvasabb része, amelynek a mennyiségétől és a minőségétől egyaránt függ a belőle kialakuló folyó. A fenti földrajzi név jelentése tehát '*Tān* kezdte árok'.

A következő földrajzi név – hasonlóan az előzőhöz – jelentése '*Tān* vágta árok', pl.:

Tān pusnā var d. Ašm.: -, NAP:-, Ar.: csuv. *Tān pusnā var* Ja.

< csuv. *Tān* < **Tun*, **Tyn*

+ *pusnā* ← csuv. *pus-* 'vágni'

+ csuv. -*nā*: képző

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

A köznyelvben ismert tárgyas és határozós szerkezetekre nincs példa a földrajzi nevekben.

3.2.3.2. Jelzős szerkezetek

A földrajzi neveket nagyon gyakran nem egy szó, hanem kettő vagy több alkotja. A tagok között pedig különböző, de véges számú viszony létezhet. E viszony tanulmányozásának része a jelentős számban megtalálható jelzős szószerkezetek vizsgálata a földrajzi nevekben. A tanulmányozásuk során több szempontot kellett figyelembe venni. Így pl. a jelző szerint tanulmányoztam a minőségjelzős, a mennyiségjelzős, a birtokos jelzős és értelmező jelzős földrajzi neveket.

A vizsgált földrajzi nevek több nyelv (orosz, csuvas, tatár, baskír, mari, udmurt, komi, hanti, mansi, szamojéd) használatából valók. Minthogy a nyelvi használat nem mindig azonos a nyelvi eredettel, ezt a szempontot is figyelembe kell venni. Három különböző nyelvcsaládhoz (indoeurópai, altáji és uráli) tartozó nyelv használatában lévő földrajzi neveket vizsgáltam, s a különbség nemcsak a szókészletben, hanem a szerkezetekben is jelentkezett.

⁸² Itt 'kezdeni' jelentésben kell felfogni. Vele rokon a magy. *el-* igekötő.

Vitathatatlan, hogy a Volga-Urál vidéki földrajzi nevekben a jelzős szerkezetek előfordulása nem lehet ősi jelenség. A legrégebbi réteghez tartozó földrajzi nevek szubsztrátum nyelvi eredetűek. Időben a legkésőbbi jelenségnek tartom a melléknévi jelzős alárendelő szó szerkezetek megjelenését a földrajzi nevekben.

A törökhöz és a finnugorhoz sorolt nyelvek használatában melléknévi és sorszámnévi jelzős valamint birtokos személyjeles alárendelő szerkezetek mutathatók ki.

Ezzel szemben az orosz használatú alárendelő jelzős szó szerkezetek igen gazdag és változatos képet mutatnak. Lehetnek kettős, és több tagúak. Az alaptag szófaja szerint mindig névszói, ezen belül lehet főnévi, melléknévi és számnévi. A főnévi alaptag eredete szerint lehet orosz, török, finnugor nyelvi, amelyhez jelzőként járulhat előljárószós főnév, melléknév és sorszámnév. Az orosz nyelvi használatú földrajzi nevekben nemben, számban, esetben a jelző és a jelzett szó megegyezik.

A jelzős szó szerkezeteket célszerű nyelvhasználat szerint csoportosítva tanulmányozni. Ezek vizsgálatát az orosz nyelvi használatú nevekből kiindulva végeztem, majd a török és a finnugor nyelvi használatúakkal folytattam. E sorrendnek az a magyarázata, hogy az orosz nyelvi használatban lévő földrajzi nevek kezelése, értelmezése jelentette a kevesebb gondot a három nyelvcsaládhoz tartozó nevek közül. Több szempont alapján vizsgáltam őket, így szerkezetük szerint, az alaptag szófaja és eredete szerint, valamint megnéztem, hogy ezekhez milyen szófajú meghatározó tag járul.

3.2.3.2.1. Orosz használatú nevekben

Lehetnek egyszerű szerkezetek, köztük főnévi alaptagú főnévvel előljárószó nélkül, melléknévvvel, s a melléknév lehet egyes számú hímnemű főnevet jelző (teljes és rövid alak), nőnemű főnevet jelző (teljes és rövid alak), semleges nemű főnevet jelző (teljes és rövid alak), többes számú főnevet jelző (teljes és rövid alak), lehet sorszámnévvvel. Az alaptagot tekintve a főnévi mellett lehet melléknévi alaptagú és számnévi alaptagú. Előfordul, hogy az orosz változatlanul átvette az idegen formát. Az összetett szerkezetek lehetnek három-, négy- és öttagúak.

A sort az egyszerű, főnévi alaptagú, főnévvel előljárószó nélküli formával kezdem, ahol az alaptag orosz eredetű, s a meghatározó tag birtokos esetben lévő orosz eredetű szó, pl.:

Jedinstvo h. Ašm.:-, NAP: or. *Edinstvo* ← ***Fabrika sportinventar'a*** U., csuvas és orosz gyári település, Ar.:-

< or. *Edinstvo* ← or. *jedinstvo* 'egység',

or. *Fabrika* ← or. *fabrika* 'gyár'

+ *sportinventar'a* ← or. *sportinventar'* 'sportfelszerelés, sporteszköz-készítő'

+ or. -a: birtokos eset ragja.

Okt'abr h. Ašm.:-, NAP: or. *Okt'abr* ← or. ***Vyselki Okt'abrá*** ← *Xutor* Jan., csuvas település, Ar.:-

< or. *Okt'abr* ← or. *okt'abr* 'október',

or. *Vyselki* ← or. *vyselok* 'település'

+ or. -i: többes szám jele

+ *Okt'abrá* ← or. *okt'abr* 'október'

+ or. -a: birtokos eset ragja,

or. *Xutor* ← or. *xutor* 'tanya'.

Zavety Iljiča h. TB.:51. or. *Zavety Iljiča* Igl., település neve, amely a kolhoz nevéből lett.

< or. *Zavety* ← or. *zavet* 'hagyaték, végakarat'

+ or. -y: többes szám jele

+ *Iljiča* ← or. *Iljič*: személynév, vö.: *Vlagyimir Iljič Lenin*.

Melléknévvel, ahol az alaptag birtokos esetben lévő főnév:

Kanašskogo lesxoza h. Ašm.:-, NAP: or. *Kanašskogo lesxoza* ← *Lespromxoza* ← *Toburdanovskovo lesničestva* Ka., csuvas település, Ar.:-.
or. *Kanašskogo* ← csuv. 1. *Kanaš*: járás neve,

2. csuv. *kanaš* 'tanács'

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ogo: birtokos eset ragja

+ *lesxoza* ← or. *les* 'erdő'

+ or. *xoz* (vö.: or. *xožajstvo* 'gazdaság')

+ or. -a: birtokos eset ragja,

or. *Toburdanovskogo* ← nem or. *Toburdan*: tulajdonnév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. *lesničestva* ← or. *lesničestvo* 'erdészeti terület'

+ or. -a: birtokos eset ragja.

Šixranskogo lesničestva h. Ašm.:-, NAP: or. *Šixranskogo lesničestva* ← *lesopunkta* ← *lesoučastka* Ka., csuvas település, Ar.: -.

< or. *Šixranskogo* ← *Šixran*: nem or. tulajdonnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ogo: birtokos eset ragja

+ *lesničestva* ← or. *lesničestvo* 'erdészeti terület'

+ or. -a: birtokos eset ragja,

or. *lesopunkta* ← or. *lesopunkt* 'erdőtelep, fatelep'

+ or. -a: birtokos eset ragja,

lesoučastka ← or. *lesoučastok* 'erdőkerület'

+ or. -a: birtokos eset ragja.

Budennogo Kommuna h. Ašm.:-, NAP: or. *Budennogo Kommuna* C., csuvas település, Ar.:-.
< or. *Budennogo* ← nem or. *Buden*: tulajdonnév

+ or. -n-: melléknévképző

+ or. -ogo: birtokos eset ragja

+ *Kommuna* ← *kommun* (vö.: or. *kommuna* 'közösség').

A név érdekessége, hogy a földrajzi névben a *Kommuna* szabályosan a hímnemű főnév (**Kommun*) birtokos esetben lévő alakja szerepel, azonban az orosz nyelvben a *kommuna* mint nőnemű főnév ismert.

E települések úgy keletkezhetek, hogy először létrejött az üzem, gazdaság, stb, s az ott dolgozók letelepedtek, és a hely pl. (*Selo*) *Kanašskogo Lesxoza* 'Kanasi Erdőgazdaság faluja' nevet kapta, melyből a 'falu, település' jelentésű szó elmaradt a használatból. Valamikori meglétét a birtokos esetrag feltételezi.

Az alaptag orosz eredetű hímnemű főnév vagy mássalhangzóra végződő nem orosz eredetű főnév, orosz egyeztetett -ij (15⁸³), -yj (28) -oj (7) végű melléknévi jelzővel.

Orosz eredetű szó az alaptag, jelentése pedig a természeti környezetre utal:

Gremučij Kl'uč h. BT.:45. or. *Gremučij Kl'uč*.

< or. *Gremučij* ← or. *gremučij* 'csörgő' + *Kl'uč* ← or. *kl'uč* 'forrás'.

Studenyj Kl'uč h. Ašm.:-, NAP: or. *Studenyj K'luč* MAOR., cseremisiz falu, Ar.:-.
< or. *Studenyj* ← or. *stud'onij* 'fagyos, jéghideg' + *K'luč* ← or. *kl'uč* 'forrás'.

T'oplyj Kl'uč h. TB.:142. bask. *T'oplyj Kl'uč* or. *T'oplyj Kl'uč* település neve.

< bask. *T'oplyj* ← or. *T'oplyj*

+ *Kl'uč*,

or. *T'oplyj* ← or. *t'oplyj* 'meleg'

+ *Kl'uč* ← or. *kl'uč* 'forrás'.

Krasnyj Kl'uč h. TB.:77. bask. *Krasnyj Kl'uč* or. *Krasnyj Kl'uč* település neve, Igl., Mišk., Nuriman.

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*

+ *Kl'uč* ← or. *Kl'uč*,

or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'

+ *Kl'uč* ← or. *kl'uč* 'forrás'.

Krivoj Kl'uč h. TB.: 78. bask. *Krivoj Kl'uč*, or. *Krivoj Kl'uč* település neve, Kušn.

< bask. *Krivoj* ← or. *Krivoj*

+ *Kl'uč* ← or. *Kl'uč*,

or. *Krivoj* ← or. *krivoj* 'ferde, hajlott'

+ *Kl'uč* or. ← or. *kl'uč* 'forrás'.

Sol'anoj Kl'uč h. Ašm.:-, NAP: or. *Sol'anoj Kl'uč* P., orosz falu, Ar.:-.
< or. *Sol'anoj* ← or. *sol'anoj* 'sós'

+ *Kl'uč* ← or. *kl'uč* 'forrás'.

Burnyj Potok h. TB.:39. bask. *Burnyj Potok* or. *Burnyj Potok* D'urt.,

< bask. *Burnyj* ← or. *Burnyj*

+ *Potok* ← or. *Potok*,

or. *Burnyj* ← or. *burnyj* 'gyors, viharos'

+ *Potok* ← or. *potok* 'folyás, folyam'.

Pileš var h. Ašm.IX.210.: csuv. *Pileš-var*, or. **R'abinovij ovrag** Čist.u., település neve, NAP:-
, Ar.:-.
< csuv. *Pileš* ← csuv. *pileš* 'vörös berkenye' + *var* ← csuv. *var* 'árok, patak',

or. *R'abinovij* ← or. *řabina* 'vörös berkenye'

+ -v- melléknévképző

+ -yj.

⁸³ Előfordulási szám az adataim között.

+ *ovrag* 'árok.'

Jělmel h. Ašm.V.122.: csuv. *Jělmel* or. *Il'movyj kust* Buu., falu neve, NAP:-, Ar.::-.

< csuv. *Jělmel* ← csuv. *jělme* 'szilfa'

+ csuv. *-l* < *-lě*: 'valamivel való ellátottság'-ot jelölő képző,

or. *Il'movyj* ← or. *il'm* 'szilfa'

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-yj*

+ or. *kust* 'bokor'.

Az alaptag jelentése a társadalmi környezetre utal, pl.: települést jelölő szó:

Petrovskij utary h. BT.:119. bask. *Petrovskij utary*, or. ***Petrovskij xutor*** település neve.

< bask. *Petrovskij* ← or. *Petrovskij*

+ *utary* ← csuv. *utar* 'tanya'

+ bask. *-y*: birtokos személyjel,

or. *Petrovskij* ← or. *Petr*: személynév

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ij*

+ *xutor* ← or. *xutor* 'tanya'.

Semidvorje h. Ašm.:-, NAP: or. *Semidvorje* ← *Semidvornyj* ← ***Semidvornyj xutor*** ← ***Semidvornyj poselok*** Al., orosz település, Ar.::-.

< or. *Semidvornyj* ← or. *semidvornyj* 'hétudvari'

+ *xutor* ← or. *xutor* 'tanya',

or. *Semidvornyj*

+ *poselok* ← or. *pošolok* 'telep, kolónia'.

Leninkassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Leninkassi*, or. *Lenino* ← ***Leninskij poselok*** I., csuvas település, Ar.::-.

< csuv. *Leninkassi* ← or. *Lenin*: személynév

+ csuv. *kassi* ← csuv. *kasă* 'falu'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,

or. *Lenino* ← or. *Lenin*: személynév

+ or. *-o*,

or. *Leninskij* ← or. *Lenin*: személynév

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ij*

+ *Poselok* ← or. *pošolok* 'telep, kolónia'.

Kyððar taşy h. BT.:97. bask. *Kyððar taşy*, or. ***Devičij Kameň*** város neve.

< bask. *Kyððar* ← bask. *kyð* 'lány'

+ bask. *-ðar*: többes szám jele

+ *taşy* ← *taş* 'kő, város'

+ bask. *-y*: birtokos személyjel,

or. *Devičij* ← *devičij* 'leány-'

+ *Kameň* ← or. *kameň* 'kő'.

A kommunista időszak terminológiai közé tartozó szó:

Xurama Tăvar h. Ašm.-, NAP: csuv. *Xurama Tăvar*, or. **Velikij Okt'abr** Bb., csuvas település, Ar.-.

< csuv. *Xurama* ← csuv. *xurama* 'szilfa'
+ *Tăvar*,
or. *Velikij* ← or. *velikij* 'nagy'
+ *Okt'abr* ← or. *okt'abr* 'október'.

Krasnyj Okt'abr h. TB.: 77. bask. *Krasnyj Okt'abr*, or. *Krasnyj Okt'abr* település neve, Gafur', Iliš.

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*
+ *Okt'abr* ← or. *Okt'abr*,
or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'
+ *Okt'abr* ← or. *okt'abr* 'október'.

Krasnyj Vostok h. TB.:77. bask. *Krasnyj Vostok*, or. *Krasnyj Vostok* település neve, Aurg., Kumert.

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*
+ *Vostok* ← or. *Vostok*,
or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'
+ *Vostok* ← or. *vostok* 'kelet'.

Krasnyj Vosxod h. TB.:77. bask. *Krasnyj Vosxod* or. *Krasnyj Vosxod* település, Igl.

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*
+ *Vosxod* ← or. *Vosxod*,
or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'
+ *Vosxod* ← or. *vosxod* 'kelet, feljövétel'.

Krasnyj Luč h. TB.: 77. bask. *Krasnyj Luč* or. *Krasnyj Luč* település, Al'č.,

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*
+ *Luč* ← or. *Luč*,
or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'
+ *Luč* ← or. *luč* 'fény'.

Krasnyj Trud h. TB.:77. bask. *Krasnyj Trud*, or. *Krasnyj Trud* település neve, Janaul.

< bask. *Krasnyj* ← or. *Krasnyj*
+ *Trud* ← or. *Trud*,
or. *Krasnyj* ← or. *krasnyj* 'vörös'
+ *Trud* ← or. *trud* 'munka'.

Novyj Mir h. TB.:113. bask. *Novyj Mir* or. *Novyj Mir* település neve, Mijak., Sterlib.

< bask. *Novyj* ← or. *Novyj*
+ *Mir* ← or. *Mir*,
or. *Novyj* ← or. *novyj* 'új'
+ *Mir* ← or. *mir* 'világ, béke'.

A meghatározó tag, azaz a jelző birtokos melléknévképzős állatnév:

Kuraxvi h. Ašm.VII.4.: csuv. *Kuraxvi*, or. **Voronij kust** Koš., település neve, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Kuraxvi* ← csuv. *kurak* 'varjú'

+ csuv. *xāva* 'fűz, bokor',

or. *Voronij* ← or. *vorona* 'varjú'

+ or. -ij: birtokos melléknévképző

+ *kust* ← or. *kust* 'bokor'.

A jelző a közeli folyó nem orosz eredetű nevére vagy az abból keletkezett **település** nevére utal:

Věrener vārmaně d. Ašm.V.: csuv. *Věrener vārmaně*, or. **Muratskij les**, erdő neve 3 versztára Musirmy falutól, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Věrener*

+ *vārmaně* ← csuv. *vārman* 'erdő'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel,

or. *Muratskij* ← nem or. *Murat*: tulajdonnév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij

+ *les* ← or. *les* 'erdő'.

Ar tašy h. TB.: 25. bask. *Ar tašy* or. **Arskij Kameń** település neve, Belor.,

< bask. *Ar* ← Ar: folyónév

+ *tašy* ← bask. *taš* 'kő'

+ bask. -y: birtokos személyjel,

or. *Arskij* ← nem or. *Ar*: folyónév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij

+ *Kameń* ← or. *kameń* 'kő'.

S'ěrpu pasarě h. Ašm.XIII.109.: csuv. *S'ěrpu pasarě* or. **Civil'skij bazar**, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *S'ěrpu* ← csuv. *S'ěr*

+ *pu*

+ *pasarě* ← csuv. *pasar* 'piac, bazár'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel,

or. *Civil'skij* ← *Civil'*: nem or. folyó neve

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij

+ *bazar* ← or. *bazar* 'piac, vásár, bazár'.

Az alaptag orosz összetett szó:

Sučkovo h. Ašm.:-, NAP: or. *Sučkovo* ← **Pošnarskij Lesopunkt** ← *Lesopunkt Pošnarskovo lesničestva* Ja., csuvas település, Ar.:-

< or. *Sučkovo* ← *Sučk*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o,

or. *Pošnarskij* ← *Pošnar*: nem or. tulajdonnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij

+ *Lesopunkt* ← or. *les* 'erdő'

+ -o-

+ or. *punkt* 'kerület, telep, állomás',

or. *Lesopunkt* ← or. *lesopunkt* 'erdőkerület, fatelep'

+ *Pošnarskovo* ← *Pošnar*: nem or. tulajdonnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ovo: birtokos eset ragja

+ *lesničestva* ← or. *lesničestvo* 'erdészeti kerület'

+ or. -a: birtokos eset ragja.

Az alaptag nem orosz eredetű víznév:

Asyv Čödju f. TSK.128.: ko. *Asyv Čödju*, or. **Vostočnyj Čed**, a z. Čödju jobb oldali mellékfolyója, hossza 10 km.

< ko. *Asyv* ← ko. *asyv* 'keleti'

+ *Čödju* ← *Čöd*: víznév

+ *ju* ← ko. *ju* 'folyó',

or. *Vostočnyj* ← or. *vostočnyj* 'keleti'

+ *Čed*: nem or. víznév.

Az or. *Čed* -e- magánhangzót tartalmaz a ko. *Čöd* -ö- magánhangzójával szemben⁸⁴.

Iške Väräš h. TB.:59. bask. *Iške Väräš*, or. **Sтарыj Ва́рас** település neve, Janaul.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg'

+ *Väräš*: víznév,

or. *Sтарыj* ← or. *staryj* 'öreg'

+ *Váрас* ← bask. *Väräš*.

Ydžyd Subač f. TSK.108.: ko. *Ydžyd Subač*, or. **Бо́л'шой Суба́ч**, az or. Jirva jobboldali mellékfolyója, hossza 61 km.

< ko. *Ydžyd* ← ko. *ydžyd* 'nagy'

+ *Subač*: folyónév,

or. *Бо́л'шой* ← or. *bol'šoj* 'nagy'

+ *Subač*⁸⁵ ← nem or. víznév.

⁸⁴ Ennek az lehet a magyarázata, hogy a komi ezt a hangot illabiálisan ejti, amit az orosz jelez az rásban. Vö.: magy. *e* > *ö* labializáció az *ö-ző* nyelvjárásokban.

⁸⁵ Vele függ össze az or. *čuvas*, csuv. *šupaš* népnév.

< mar. Čurkanjer ← Čurkan
+ jer ← mar. jer 'tó',
or. Bol'šoj ← or. bol'šoj 'nagy'
+ Čurkan ← mar. Čurkan.⁸⁶

< bask. *Tatar* ← bask. *tatar*: népnév
 + *hašyk* ← bask. *hašyk* 'poshadt, posványos'
 + *küle* ← bask. *kül* 'tó'
 + bask. -*e*: birtokos személyjel,
 or. *Tatarskij* ← bask. *tatar*: népnév
 + or. -*sk-*: vonatkozó melléknévképző
 + or. -*ij*
 + *Saskul'* ← tat. *sas* 'agyag, agyagos'
 + *kul'* ← bask., tat. *kül* 'tó'.

< csuv. *Šur* ← csuv. *šur* 'fehér'
 + *xula* ← csuv. *xula* 'város',
 or. *Belyj* ← or. *belyj* 'fehér'
 + *Jar* ← bask. *jar* 'part'.

< csuv. *Modeskin* ← *Modeska*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ *ovrag* ← or. *ovrag* 'árok, patak, szakadék'.

⁸⁷ Végső eredetét nem az oroszban kell keresni. Vö.: or. *ovrag*, magy. *árok*, csuv. *varak*, *var* 'ua.'.

Az or. *-ov* birtokos melléknévképző mássalhangzó végű hímnemű főnévhez járult:

Kalinino h. Ašm.: -, NAP: or. *Kalinino* ← *Krasnogvardejec* ← **Vorotnikov xutor** Al.,
mezőgazdasági közösség önálló orosz településsel, Ar.: -.

< or. *Kalinino* ← or. *kalina* 'kányafa'
+ or. *-in*: birtokos melléknévképző
+ or. *-a*,
or. *Krasnogvardejec* ← or. *krasno* 'vörös'
+ or. *gvardejec* 'gárdista',
or. *Vorotnikov* ← or. *vorotnik* 'perem, karima'
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ or. *xutor* 'tanya'.

Palakassi h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Palakassi* ← *Plakkassi*, or. *Bulakovo* ← **Bulakov vyselok** B.,
csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Palakassi* ← *Pala*
+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falu'
+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,
or. *Bulakov* ← *Bulak* ← bask. *bulak* 'folyó'
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ *vyselok* ← or. *vyselok* 'település'.

Arxipov lug h. Ašm.: -, NAP: or. *Arxipov lug* MAOR., cseremisizs terület, Ar.: -.

< or. *Arxipov* ← *Arxip*: nem or. eredetű szó
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ *lug* ← or. *lug* 'rét, mező'.

Az alaptag nőnemű orosz eredetű, vagy *-a* végű nem orosz eredetű főnév: nőnemű főnév,
orosz eredetű szó teljes alakú melléknévvvel, ahol az alaptag jelentése szerint természeti
környezetre utaló szó, pl.:

Dolgaja Pol'ana h. Ašm.: -, NAP: or. *Dolgaja Pol'ana* P., orosz település, Ar.: -.

< or. *Dolgaja* ← or. *dolgaja* 'hosszú'
+ *Pol'ana* ← or. *pol'ana* 'tisztás'.

Zelenaja Gora h. Ašm.: -, NAP: or. *Zelenaja Gora* Šu., orosz település, Ar.: -.

< or. *Zeenaja* ← or. *zel'onaja* 'zöld'
+ *Gora* ← or. *gora* 'hegy'.

Saltak slobodi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Saltak slobodi* ← *Mikulajski slopota*, or. ***Soldatskaja Sloboda*** ← ***Nikolajevskaja Sloboda*** C., csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Saltak* ← csuv. *saltak* 'katona'

+ *slobodi* ← or. *sloboda* 'nagy falu, külváros'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

csuv. *Mikulajski* ← *Mikulaj*: tulajdonnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ csuv. -i ← or. -ij

+ csuv. *slopota* ← or. *sloboda* 'nagy falu, külváros',

or. *Soldatskaja* ← or. *soldatskaja* 'katonai'

+ *Sloboda*,

or. *Nikolajevskaja* ← *Nikolaj*: tulajdonnév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -aja

+ *Sloboda*.

Az alaptag társadalmi környezetre utaló szó, a kommunista időszak jellemző szavai közé tartozik:

Krasnaja Zaŕa h. Ašm.:-, NAP: or. *Krasnaja Zaŕa* ← *im. 17 partsjezda* I., mezőgazdasági termelőségvetkezet önálló csuvas és orosz településsel, Ar.:-

< or. *Krasnaja* ← or. *krasnaja* 'vörös'

+ *Zaŕa* ← or. *zaŕa* 'hajnal'.

Xěrlě S'ăltăr h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Xěrlě S'ăltăr*, or. ***Krasnaja Zvezda*** Šu., csuvas település, Ar.:-

< csuv. *Xěrlě* ← *xěrlě* 'vörös'

+ *S'ăltăr* ← *śăltăr* 'csillag',

or. *Krasnaja* ← or. *krasnaja* 'vörös'

+ *Zvezda* ← or. *zvezda* 'csillag'.

Janasal xuttărě h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Janasal xuttărě*, or. ***Pol'arnaja Zvezda*** A., csuvas tanya, Ar.:-

< csuv. *Janasal*

+ *xuttărě* ← csuv. *xuttăr* 'tanya'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel,

or. *Pol'arnaja* ← or. *pol'arnaja* 'sarki, sark-'

+ *Zvezda* ← or. *zvezda* 'csillag'.

Utrenňaja Zvezda h. Ašm.:-. NAP: or. *Utrenňaja Zvezda* Č., mezőgazdasági közösség önálló településsel, Ar.:-

< or. *Utrenňaja* ← or. *utrenňaja* 'reggeli, hajnali'

+ *Zvezda* ← or. *zvezda* 'csillag'.

A meghatározó tag szerint: nem orosz eredetű főnévből orosz képzővel alkotott melléknévi jelzőkkel:

Čeremšanskaja krepot' h. Ašm.XII.: or. *Čeremšanskaja krepot'*, külváros, NAP:-, Ar.:.

< or. *Čeremšanskaja* ← *Čeremšan*: nem orosz tulajdonnév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja
+ *krepot'* ← or. *krepot'* 'erőd'.

S'ěrpü jarmäkki h. Ašm.XIII.109.: csuv. *S'ěrpü jarmäkki*, or. **Civil'skaja jarmarka**, NAP:-, Ar.:.

< csuv. *S'ěrpü*: folyónév
+ *jarmäkki* ← csuv. *jarmäkkä* 'piac'
+ csuv. -i: birtokos személyjel,
or. *Civil'skaja* ← *Civil'*: nem orosz eredetű folyónév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja
+ *jarmarka* ← or. *jarmarka* 'piac'.

Az alaptag nem orosz eredetű szó, pl.:

Kirďä f. TB.73.: bask. *Kirďä*, or. **Syraja Kirža** Kara., az or. Ufa baloldali mellékfolyója.

< bask. *Kirďä*: folyónév,
or. *Syraja* ← or. *syraja* 'nedves'
+ *Kirža* ← bask. *Kirďä*.

S'öd Kedva f. TSK.44.: ko. *S'öd Kedva* or. **Čornaja Kedva**, az or. Kedva mellékfolyója.

< ko. *S'öd* ← ko. *šöd* 'fekete'
+ *Kedva* ← *Ked*
+ *va* ← ko. *va* 'víz',
or. *Čornaja* ← or. *čornaja* 'fekete'
+ *Kedva* ← ko. *Kedva*.

Velikaja Oxta f. TSK.84.: or. *Velikaja Oxta*, az or. Vil'ada baloldali mellékfolyója, hossza 113 km.

< or. *Velikaja* ← or. *velikaja* 'nagy'
+ *Oxta*: nem orosz eredetű folyónév.

Vyls Puzla f. TSK.95.: ko. *Vyls Puzla* / *Katyd Puzla*, or. **Verxňaja Puzla** / **Kamennaja Puzla**, az or. Mezeń jobboldali mellékfolyója, hossza 43 km.

< ko. *Vyls* ← ko. *vylys* 'felső'
+ *Puzla*: folyónév,
ko. *Katyd* ← *katyd* 'felső'
+ *Puzla*,
or. *Verxňaja* ← or. *verxňaja* 'felső'
+ *Puzla* ← ko. *Puzla*,
or. *Kamennaja* ← *kamennaja* 'kő'
+ *Puzla* ← ko. *Puzla*.

A meghatározó tag mint jelző nem orosz eredetű folyónévből orosz képzővel alkotott melléknév:

Pinežskaja Ježuga f. TSK.31.: or. *Pinežskaja Ježuga* / *Ježuga*, az or. Pinega jobboldali mellékfolyója, hossza 165 km.

< or. *Pinežskaja* ← *Pinega*: nem or. eredetű folyónév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja
+ *Ježuga* ← **jeg*
+ **juga*.

A jelzős szerkezet azt akarja közölni, hogy a *Pinega* folyóhoz tartozó folyóról, azaz a *Pinega* mellékfolyójáról van szó.

Előfordul, hogy az alaptag nem -a végű, de a jelző nőnemű főnévre utal. Ennek az lehet a magyarázata, hogy folyónévről van szó, s az orosz nyelvhasználat szerint az or. *reka* 'folyó' nőnemű főnév, amelyet -aja végű melléknévvvel jelez, pl.

Olo Hüräm f. TB.116.: bask. *Olo Hüräm*, or. **Bol'szaja S'ureň** Zianč., az or. Bol'(šoj) Ik baloldali mellékfolyója.

< bask. *Olo* ← bask. *olo* 'nagy'
+ *Hüräm*: folyónév,
or. *Bol'szaja* ← or. *bol'szaja* 'nagy'
+ *S'ureň* ← nem or. **Süren*.

A jelző orosz birtokos melléknévképzős szó. Az idetartozó nevekkel igen körültekintően kell eljárni, mert az orosz gyakran szubsztrátum nyelvi eredetű szót lát el birtokos melléknévképzővel, pl.:

Iljina Gora h. Ašm.-, NAP: or. *Iljina Gora* Ja., orosz falu, Ar.-.

< or. *Iljina* ← or. *Ilja* (← nem or. *Ile*)
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -a
+ *Gora* ← or. *gora* 'hegy'.

Jafankina rečka f. TB.196.: or. *Jafankina rečka* Zil., az or. Kana mellékfolyója.

< or. *Jafankina* ← nem or. *Jafanka*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -a
+ *rečka* ← or. *rečka* 'patak'.

Az alaptag orosz eredetű semleges nemű főnév, s a meghatározó tag orosz eredetű szó, pl.:

Čorněj učăr t. Ašm.XV.248.: csuv. *Čorněj učăr*, or. **Čornoje ozero** (Kazányban) NAP:-, Ar.-

< csuv. *Čorněj* ← or. *čornyj* 'fekete'
+ *učăr*,
or. *Čornoje* ← or. *čornoje* 'fekete'

+ *ozero* ← or. *ozero* 'tó'.

Juž kup d. GMA: mar. *Juž kup*, or. ***Južnoje Boloto*** Zv., határrész az or. Krasnyj Jar helységtől dél-keletre.

< mar. *Juž* ← mar. *juž* 'levegő'
+ *kup* ← mar. *kup* 'mocsár',
or. *Južnoje* ← 1. or. *južnoje* 'déli',
2. mar. *juž* 'levegő'
+ or. -n-: melléknévképző
+ *Boloto* ← or. *boloto* 'mocsár'.

Orosz eredetű szó alkotta alaptagú név nincs palatalizált (-*eje*) melléknévi változattal. A következőkben a **meghatározó tag** a jelző nem orosz víznévi eredetű orosz képzős szó, pl.:

Donty t. TSK.30.: or. *Donty* ← ***Donskoje ozero*** / *Donskoje* U.Kul., tó, amely az or. Kulom folyó baloldalán található 7 km-re dél-keletre az or. Don falutól, amely az or. Donń ur nevű mocsárral van körülvéve. Szélessége 1-3 km., mélysége 1,5-2 m.

< or. *Donty* ← nem or. *Don*: víznév
+ *ty* ← ko. *ty* 'tó',
or. *Donskoje* ← nem or. *Don*: víznév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -oje
+ *ozero* ← or. *ozero* 'tó'.

Kadamty t. TSK.42.: ko. *Kadamty*, or. *Kadam* / ***Kadamskoje ozero***, tó az or. Donty tó rendszerében. 7 km-re északra van az or. Sevarnaja Kel'tma folyó torkolatától, 8 km-re északkeletre az or. Kerčemja falutól. Három részből áll: 1. ko. *Džöl'a Kadam*, or. *Malyj Kadam*, 2. ko. *Šör Kadam*, or. *Srednij Kadam*, 3. ko. *Ydžyd Kadam*, or. *Bol šoj Kadam*.

< ko. *Kadamty* ← *Kadam*: folyónév
+ ko. *ty* 'tó',
or. *Kadamskoje* ← *Kadam*: folyónév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -oje
+ *ozero* ← or. *ozero* 'tó'.

Az alaptag nem -o végű, de az oroszban semleges nemű főnév, pl.:

Krasnoje Znamýa h. TB.:77. bask. *Krasnoje Znamýa*, or. ***Krasnoje Znamýa*** település neve, Ask.

< bask. *Krasnoje Znamýa* ← or. *Krasnoje Znamýa*,
or. *Krasnoje* ← or. *krasnoje* 'vörös'
+ *Znamýa* ← or. *znamýa* 'zászló'.

Az alaptag nem orosz eredetű szó:

Bol šoje Irkino h. Ašm.-, NAP: or. *Bol šoje Irkino* MAOR., cseremis falu, Ar.-.

< or. *Bol šoje* ← or. *bol šoje* 'nagy'
+ *Irkino* ← nem or. *Irka*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -o.

Upakassi h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Upakassi* ← *Văta Upakassi*, or. *Almandajevo* ← *Srednej* ← *Sredneje Almandajevo* M-P., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Upakassi* ← csuv. *Upa*

+ *kassi* ← csuv. *kasă* 'falú'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

csuv. *Văta* ← csuv. *văta* 'középső'

+ *Upakassi*,

or. *Almandajevo* ← nem or. *Alman*

+ -*daj*

+ or. -*ev*: birtokos melléknévképző

+ or. -*o*,

or. *Sredneje* ← *sredneje* 'középső'

+ *Almandajevo*.

Az alaptag orosz képzős török, rendszerint tatár eredetű szó:

Üрге hað h. TB.: 160. bask. *Üрге hað*, or. *Verxneje Sazovo*, település neve, *Kugarč*.

< bask. *Üрге* ← bask. *ürge* 'felső'

+ *hað* ← bask. *hað* 'mocsár',

or. *Verxneje* ← or. *verxneje* 'felső'

+ *Sazovo* ← tat. *saz* 'mocsár'

+ or. -*ov*: birtokos melléknévképző

+ or. -*o*. N'

A meghatározó tag a jelző gyakran népnévi:

Jăvaşkel h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Jăvaşkel*, or. *Ivaşkino* ← *Čuvaşskoje Ivaşkino* ← *Ivaşkino čast' čuvaşskaja* ← *Ivaşkino* Ko., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Jăvaşkel* ← csuv. *Jăvaş*

+ *kel* ← vö.: csuv. *kil* 'ház',

or. *Ivaşkino* ← **Jivaşka*: nem or. eredetű név

+ or. -*in*: birtokos melléknévképző

+ or. -*o*,

or. *Čuvaşskoje* ← *čuvas*: népnév

+ or. -*sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. -*oje*

+ *Ivaşkino*.

Tatarskoje Işakovo h. Ašm.: -, NAP: or. *Tatarskoje Işakovo* Ši., tatár falu, Ar.: -.

< or. *Tatarskoje* ← *tatar*: nem or. eredetű népnév

+ or. -*sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. -*oje*

+ *Işakovo* ← *Işak*: nem or. eredetű szó

+ or. -*ov*: birtokos melléknévképző

+ or. -*o*.

Rus Ūrgene h. TB.: 123. bask. *Rus Ūrgene*, or. ***Russkaja Urginka*** település neve Zianč.

< bask. *Rus* ← bask. *rus* 'orosz'

+ *Ūrgene* ← *Ūrgene*: víznév,

or. *Russkaja* ← *Rus* nem or. eredetű szó

+ *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-aja*

+ *Urginka*: nem or. eredetű víznév.

Előfordul, hogy nem *-o* végű és nem orosz eredetű szó az alaptag, de tó nevét alkotja, ezért az orosz nyelvhasználat az orosz *ozero* 'tó' semleges nemű főnév szerint jelezi az alaptagot:

Olo Asyuḍy t. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: -, B-r.: bask. *Olo Asyuḍy*, or. ***Bol'šoje Upaly***, tó neve.

< bask. *Olo* ← *olo* 'nagy'

+ *Asyuḍy* ← *Asyu*: víznév

+ *ḍy* ← vö.: ko. *ty* 'tó',

or. *Bol'šoje* ← or. *bol'šoje* 'nagy'

+ *Upaly* ← *Upa* + *ly*.

Rövid alakú melléknévi jelzővel:

S'ěně Kosnar h. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *S'ěně Kosnar*, or. ***Novo Bajgulovo*** M-P.

< csuv. *S'ěně* ← csuv. *šěně* 'új'

+ *Kosnar*,

or. *Novo* ← or. *ново* 'új'

+ *Bajgulovo* ← *Bajgul*: nem or. eredetű név

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*.

Naum külli m. Ašm.IX.: csuv. *Naum külli* or. ***Naumovo boloto***, NAP.: -, Ar.: -.

< csuv. *Naum*

+ *külli* ← 1. csuv. *külě* 'tó'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,

2. csuv. *kül* 'tó'

+ csuv. *-li*: valamivel való ellátottságot jelölő képző,

or. *Naumovo* ← *Naum*: nem or. eredetű név

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*

+ *boloto* ← or. *boloto* 'mocsár'.

Baltas t. TB.30.: bask. *Baltas*, or. ***Baltasevo ozero*** Uf., tó.

< bask. *Baltas*,

or. *Baltasevo* ← *Baltas*: nem or. eredetű név

+ or. *-ev*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*

+ *ozero* ← or. *ozero* 'tó'.

csuv. *Jălām* h. Ašm.V.58.: or. **Malo-Batyrevo** B.v., település neve, NAP:-, Ar.:.-.

< or. *Malo* ← or. *malo* 'kicsi'

+ *Batyrevo* ← *Batyr*: nem or. eredetű név, vö.: csuv. *pattār*, tat., bask. *batyr* 'bátor'

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Uraj Makaś h. Ašm.VIII.171.: csuv. *Uraj Makaś*, or. **Pervo-Urajevo** M-P., csuvas falu, NAP:-, Ar.:.-.

< csuv. *Uraj* + *Makaś*,

or. *Pervo* ← or. *pervo* 'első'

+ *Urajevo* ← *Uraj*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

S'ěně jal h. Ašm.XIII.: csuv. *S'ěně jal*, or. **Verxne-Kolčurino** N.Alk., település neve, NAP:-, Ar.:.-.

< csuv. *S'ěně* ← csuv. *šěně* 'új'

+ *jal* ← csuv. *jal* 'falu',

or. *Verxne* ← or. *verxne* 'felső'

+ *Kolčurino* ← *Kol*

+ *čura* (← nem or. *čüre*)

+ or. -in: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

S'ěně jal h. Ašm.XIII.: csuv. *S'ěně jal*, or. **Malo Ibrájkino** Xval.u., NAP:-, Ar.:.-.

< csuv. *S'ěně* ← csuv. *šěně* 'új'

+ *jal* ← csuv. *jal* 'falu',

or. *Malo* ← or. *malo* 'kicsi'

+ *Ibrájkino* < or. *Ibrajka* ← **Jiprejke*: nem or. eredetű név

+ or. -in: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

A meghatározó tag sorszámnev:

Himnemű alaptag:

Pervyj Maj h. TB.:119. bask. *Pervyj Maj*, or. **Pervyj Maj** település Učal.

< bask. *Pervyj Maj* ← or. *Pervyj Maj*,

or. *Pervyj* ← or. *pervyj* 'első'

+ *Maj* ← or. *maj* 'május'.

Nőnemű alaptag:

Ikkěměš Vysokovka h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkěměš Vysokovka*, or. *Vysokovka Vtoraja* ← *Vysokovka* ← *Vysokovka Tretja* ← *Vysokovka Vtoraja* + ***Tretja obščestva*** Ka., orosz falu, Ar.:-

< csuv. *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'
+ *Vysokovka* ← or. *Vysokovka*,
or. *Vysokovka* ← or. *vysok* 'magas, magasan fekvő'
+ or. *-ovka*,
+ *Vtoraja* ← or. *vtoraja* 'második',
or. *Tretja* ← or. *tretja* 'harmadik'
+ *obščestva* ← or. *obščestvo* 'társaság, egyesület, parasztközség'.

Az adat azért érdekes, mert valójában semleges nemű alaptaggal van dolgunk. Az *-o* végű orosz eredetű közszót a helynévben ejtés szerint jegyezték le, így *-a* végűnek fogták fel és aszerint jelezték. A köznyelv szabályai szerint **Tret'je obščestvo* lenne.

Semleges nem:

Berense Däülatkol h. TB.: 34. bask. *Berense Däülatkol*, or. ***Pervoje Davletkulovo*** település neve Kugarč.,

< bask. *Berense* ← bask. *berense* 'első'
+ *Däülatkol* ← *Däülat* + *kol*,
or. *Pervoje* ← or. *pervoje* 'első'
+ *Davletkulovo*. ← nem or. *Davlet*
+ *kul*
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ or. *-o*.

Ikkassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkassi*, or. *Ikkovo* ← ***Vtoroje Ikkovo*** Č., csuvas falu, Ar.: csuv. *Ikkassi* Č.

< csuv. *Ikkassi* ← *Ik* ← csuv. *ik, ikkě* 'kettő'
+ *kassi* ← csuv. *kasä* 'falu'
+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,
or. *Vtoroje* ← or. *vtoroje* 'második'
+ *Ikkovo* ← csuv. *Ikk*
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ or. *-o*.

Higeðense Alkino h. TB.:165. bask. *Higeðense Alkino*, or. ***Vošmoje Alkino*** település neve, Blagovar.,

< bask. *Higeðense* ← bask. *higeðense* 'nyolcadik'
+ *Alkino* ← *Alka*
+ or. *-in*: birtokos melléknévképző
+ or. *-o*,
or. *Vošmoje* ← or. *vošmoje* 'nyolcadik'
+ *Alkino* ← *Alka*: nem or. eredetű név
+ or. *-in*: birtokos melléknévképző
+ or. *-o*.

Tret'je Klyčevo h. Ašm.:-, NAP: or. *Tret'je Klyčevo* Č., csuvas falu, Ar.:-.
< or. *Tret'je* ← or. *tret'je* 'harmadik'

+ *Klyčevo* ← *Klyč*: nem or. eredetű név
+ or. -ev: birtokos melléknévképző
+ or. -o.

Többes szám:

Tretji Algaši h. Ašm.:-, NAP: or. *Tretji Algaši* Jau., csuvas falu, Ar.:-.
< or. *Tretji* ← or. *tretji* 'harmadik'

+ *Algaši*: nem or. eredetű név.

Përreměš Jāranar h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Përreměš Jāranar* ← *Përreměš Jeranar*, or. ***Pervyje Erenary*** ← *Pervyje Eranary* A., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Përreměš* ← *përreměš* 'első' + *Jāranar*,

or. *Pervyje* ← *pervyje* 'első'

+ *Erenary* ← *Erenary*: nem or. eredetű név.

Ikkěměš Jāranar h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkěměš Jāranar* ← *Ikkěměš Jeranar*, or. ***Vtoryje Erenary*** ← *Vtoryje Eranary* A., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'

+ *Jāranar*,

or. *Vtoryje* ← or. *vtoryje* 'második'

+ *Erenary* ← *Erenary*: nem or. eredetű név.

Az alaptag nem orosz eredetű szó:

Šāmalāx h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Šāmalāx* or. *Šimalaxovo* ← ***Šimalaxovo-Šixabylovo*** K., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Šāmalāx* < **šymalyx*, **šymalax*,

or. *Šimalaxovo* ← *Šimalax*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o,

+ *Šixabylovo* ← *Šixabyl*: nem or. eredetű név (< *Šixa* + *byl* ← vö.: bask. *bulak* 'folyó')

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Ol'dejevo Janaševo h. Ašm.:-, NAP: or. *Ol'dejevo-Janaševo* Čgs., csuvas falu, Ar.:-.
< or. *Ol'dejevo* ← *Ol'dej*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *Janaševo* ← *Janaš*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

A mássalhangzóra végződő nem orosz eredetű szavakat hímneműnek fogja fel az orosz nyelvhasználat, ezért ezeket hímnemű főnevet jelző melléknévvvel látja el, az -a végűeket

nőneműnek értékeli, az *-o* végűeket semlegesneműnek érzi, az *-i*, *-y* végűeket pedig többes számú főnévnek tartja, s ennek megfelelően látja el melléknévi, illetve sorszámnévi jelzőkkel. Mindennek szubsztrátum nyelvben meglévő tartalmi oka van.⁸⁸

Az alaptag kicsinyítő képzős személynév, és a meghatározó tag nem vele egyezik nemben, hanem a településre vonatkozó közszóval, pl. or. *selo* semleges nemű, or. *gorod* himnemű:

Belorus Aleksandrovka h.TB.: 33. bask. *Belorus Aleksandrovka*, or. ***Belorus Aleksandrovka*** település neve, Arx.,

< bask. *Belorus* ← or. *Belorus* ← or. *belorus* 'fehér orosz'
 + *Aleksandrovka* ← or. *Aleksandr*: személynév
 + or. *-ov*: birtokos melléknévképző
 + or. *-ka*.

Jekaterino Grigorjevka h. TB.:49. bask. *Jekaterino Grigorjevka*, or. *Jekaterino Grigorjevka* település neve, Davl.,

< bask. *Jekaterino* ← or. *Jekaterino* ← or. *Jekaterina* személynév
 + or. *-o*
 + *Grigorjevka* ← or. *Grigirij* személynév
 + or. *-ev*: birtokos melléknévképző
 + or. *-ka*.

Nincs egyezés nemben, számban és esetben az első és a második tag között. Van azonban az első tag és a településre vonatkozó közszó or. *gorod* és *selo* között:

Belovolžsk Kiksary h. Ašm.:-, NAP: or. *Belovolžsk Kiksary* Jal., csuvas falu, Ar.:-

< or. *Belovolžsk* ← *Belo* ← or. *belo* 'fehér'
 + *volž* ← *Volga*: nem or. eredetű folyónév
 + or. *-sk*: vonatkozó melléknévképző
 + *Kiksary* < *Kik* + *sary*.

Uraj Makaš h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Uraj Makaš*, or. ***Urajevo Magaž Č.***, csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Uraj* + *Makaš*,
 or. *Urajevo* ← *Uraj*: nem or. eredetű név
 + or. *-ev*: birtokos melléknévképző
 + or. *-o*
 + *Magaž* ← *Makaš*: nem or. eredetű név.

Atnaševo N'urgeči h. Ašm.:-, NAP: or. *Atnaševo-N'urgeči* Ka., csuvas falu, Ar.:-

< or. *Atnaševo* ← *Atnaš*: nem or. eredetű név
 + or. *-ev*: birtokos melléknévképző
 + or. *-o*
 + *N'urgeči* ← **Nürkeči*: nem or. eredetű név.

⁸⁸ Ezeket az okokat az Alaktan c. könyvben tárgyalom.

Az orosz használatba a csuvas forma előzménye került:

Popălě h. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Popălě* (*Verxne*), or. ***Bobyl'-kasy*** Ja.

< csuv. *Popălě*,

or. *Bobyl'* ← **Popyli*: nem or. eredetű név

+ *kasy* ← csuv. *kasă* 'falu'.

Az alaptag orosz eredetű többes számú főnév, vagy nem orosz, de *-i*, *-y* végű, s az orosz többes számúnak fogja fel. A melléknév lehet teljes és rövid alakú. Pl.:

Znamenka h. Ašm.: -, NAP: or. *Znamenka* ← ***Znamenskije vyselki*** Al., orosz település, Ar.: -.

< or. *Znamenka*,

or. *Znamenskije* ← *Znamen*

+ *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ije*

+ *vyselki* ← *vyselok* 'település'

+ or. *-i*: többes szám jele.

Nizovka h. Ašm.: -, NAP: or. *Nizovka* ← ***Nizovskije vyselki*** Al., orosz település, Ar.: -.

< or. *Nizovskije* ← or. *niz* 'valaminek az alja, alsó része'

+ or. *-ov*: 1. birtokos melléknévképző,

2. melléknévképző

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ije*,

+ *vyselki* ← *vyselok* 'település'

+ or. *-i*: többes szám jele.

Prigorodnyje Vyselki h. Ašm.: -, NAP: or. *Prigorodnyje vyselki* Al., orosz település, Ar.: -.

< or. *Prigorodnyje* ← or. *prigorodnyje* 'külvárosi'

+ *vyselki* ← *vyselok* 'település'

+ or. *-i*: többes szám jele.

Krasnyje Prudy h. Ašm.: -, NAP: or. *Krasnyje Prudy* ← *Pokrovskij* Al., orosz település, Ar.: -.

< or. *Krasnyje* ← or. *krasnyje* 'vörös'

+ *Prudy* ← *prud* 'tó'

+ *-y* 1. többes szám jele,

2. a szótó része.

Népnévi eredetű jelzővel:

Russkije Ozerki h. TB.:123. bask. *Russkije Ozerki*, or. *Russkije Ozerki* település neve Blagovar.,

< bask. *Russkije* ← or. *Russkije* ← or. *russkije* 'orosz'

+ *Ozerki* ← or. *ozero* 'tó'

+ or. *-ka*: kicsinyítő képző

+ or. *-i*: többes szám jele.

Tatar Ozerki h. TB.:139. bask. *Tatar Ozerki*, or. ***Tatarskije Ozerki*** település neve, Blagovar.,
< bask. *Tatar* ← bask. *tatar*: népnév

- + *Ozerki* ← or. *Ozerki*,
- or. *Tatarskije* ← *tatar*: nem or. eredetű népnév
 - + or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
 - + or. *-ije*
- + *Ozerki* ← or. *ozero* 'tó'
 - + or. *-ka*: kicsinyítő képző
 - + or. *-i*: többes szám jele.

A meghatározó tag a jelző alapjául nem orosz nyelvi eredetű víznév szolgált:

Bajevskije vyselki h. Ašm.:-, NAP: or. *Bajevskije Vyselki* Al., mordvin település, Ar.:-.
< or. *Bajevskije* ← *Bajev*: nem or. eredetű név

- + or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
- + or. *-ije*
- + *Vyselki* ← or. *vyselok* 'település, tanya, major'
 - + or. *-i*: többes szám jele.

Borkovskije Vyselki h. Ašm.:-, NAP: or. *Borkovskije vyselki* Al., orosz település, Ar.:-.
< or. *Borkovskije* ← *Borkov*: nem or. eredetű név

- + or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
- + or. *-ije*
- + or. *vyselki* ← or. *vyselok* 'település, tanya, major'
 - + or. *-i*: többes szám jele.

Az alaptag nem orosz eredetű szó. Egy-két esetben nehéz eldönteni, hogy török vagy finnugor nyelvi eredetű szó szolgált-e alapul annak ellenére, hogy első látásra, pl. a *taš* azonosnak tűnik a tör. *taš* 'kő' szóval. Meg kell jegyezni, hogy lehet alaki egybeesés is a nem török eredetű víznevet jelölő szóval. Pl.:

Ūrge Tašly h. TB.:160. bask. *Ūrge Tašly*, or. ***Verxnije Tašly*** település neve Šaran.,

- < bask. *Ūrge* ← bask. *ūrge* 'felső'
- + *Tašly*: víznév,
- or. *Verxnije* ← or. *verxnije* 'felső'
- + *Tašly* ← *Tašly*: nem or. eredetű víznév.

Aslă Čullă h. Ašm.XV.223.: csuv. *Aslă Čullă*, or. ***Bol'sije Čolly*** Kra., falu neve, NAP: csuv. *Aslă Čullă* C., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Aslă* ← *aslă* 'öreg, régi, nagy'

- + *Čullă* ← 1. *Čul*: víznév,
- 2. csuv. *čul* 'kő'
- + csuv. *-lă*: képző,
- or. *Bol'sije* ← or. *bol'sije* 'nagy'
- + *Čolly* ← *Čolly*: nem or. eredetű név.

Az alaptag nem orosz nyelvi víznévi eredetű szó:

Măn Tuptaš h. Ašm.XIV.149: csuv. *Măn Tuptaš*, or. ***Bol'šije Toktaši*** A., falu, NAP:-, Ar:-.

< csuv. *Măn* ← *măn* 'nagy'

+ *Tuptaš*,

or. *Bol'šije* ← or. *bol'šije* 'nagy'

+ *Toktaši*: nem or. eredetű név.

Leškas Mănšyrma h. Ašm.-, NAP: csuv. *Leškas Mănšyrma* or. ***Dal'nije Musirmy*** U., csuvas falu, Ar:-.

< csuv. *Leškas* < *Leš*

+ *kas* ← 1. csuv. *kašā*,

2. *kaš*- 'vágni'

+ *Mănšyrma* < *Măn* ← csuv. *măn* 'nagy'

+ *šyrma* ← csuv. *šyrma* 'árok, patak, szakadék',

or. *Dal'nije* ← or. *dal'nije* 'távoli'

+ *Musirmy* < *Mu* ← nem or. eredetű **Mun*

+ *sirmy* ← 1. csuv. *šyrma* 'patak, szakadék',

2. nem or. eredetű *šyrmy*.

Pajtuš h. Ašm.-, NAP: csuv. *Pajtuš*, or. *Bajduši* ← ***Verxnije Bajduši*** + *Srednije Bajduši* + *Verxnije Kibeksi* + *Kil'čkasy* + *Mestikasy* C., csuvas falu, Ar:-.

< csuv. *Pajtuš* < *Paj* + *tuš*,

or. *Verxnije* ← *verxnije* 'felső'

+ *Bajduši* ← nem or. eredetű **Pajtušy*.

Xirlep Teni ? Ašm.-, NAP:-, Ar: csuv. *Xirlep Teni*, or. ***Zadnije Xirlepy*** A.

< csuv. *Xirlep* + *Teni*,

or. *Zadnije* ← or. *zadnije* 'hátsó'

+ *Xirlepy*: nem or. eredetű név.

Vyrās Ulxašē h. Ašm.-, NAP: csuv. *Vyrās Ulxašē*, or. ***Russkije Algaši*** Šu., orosz falu, Ar:-.

< csuv. *Vyrās* ← csuv. *vyrās* 'orosz'

+ *Ulxašē* < **Alkaši*,

or. *Russkije* ← or. *russkije* 'orosz'

+ *Algasi* ← nem or. eredetű **Alkaši*.

Timentej xāvi v. Ašm.XIV.42: csuv. *Timentej xāvi* Čist.u., kiremet neve az or. ***Čuv(ašskije)*** ***Menči*** falu mellett, NAP:-, Ar:-.

< csuv. *Timentej*

+ *xāvi* ← csuv. *xāva* 'fűz'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,

or. *Čuvašskije* ← *Čuvaš*: nem or. eredetű név

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ije*

+ *Menči* ← *Menči*: nem orosz eredetű név.

Bala Bozajaz f. TB.30.: bask. *Bala Bozajaz*, or. ***Malyje Buzovjazy*** Kar., az or. Buzovjazy jobboldali mellékfolyója.

< bask. *Bala* ← bask. *bala* 'kicsi'

+ *Bozajaz*: víznév (<*Boza* + *jaz*),

or. *Malyje* ← or. *malyje* 'kicsi'

+ *Buzovjazy* ← nem or. eredetű *Buzovjazy* (< *Buzov* + *jazy*).

Xorān Olkaš h. Ašm.XVI.222.: csuv. *Xorān Olkaš*, or. ***Berezovyje Olgaši***, falu neve, -, Ar.: -.

< csuv. *Xorān* ← csuv. *xurān* 'nyírfa'

+ *Olkaš*,

or. *Berezovyje* ← or. *berezovyje* 'nyírfás'

+ *Olgaši* ← *Olkaši*: nem or. eredetű név.

Šāxal' h. Ašm.XVII.359.: csuv. *Šāxal'*, egy sor település neve: or. ***Staryje Šigali*** Cu., or. *Voskresenskije Šigali* Cu., települések Buu., Tet.u., NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *Šāxal'*,

or. *Staryje* ← or. *staryje* 'öreg, régi'

+ *Šigali* ← *Šikali*: nem or. eredetű név.

Xirti Šāxal' h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Xirti Šāxal'*, or. ***Polevyje Šigali*** B., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Xirti* ← csuv. *xirti* 'mezei'

+ *Šāxal'*,

or. *Polevyje* ← or. *polevyje* 'mezei'

+ *Šigali* ← *Šikali*: nem or. eredetű név.

Tāvaj h. Ašm.XIV.235: csuv. *Tāvaj*, or. *Jantikovo* (***Podgornyje Tim'jaši***) Jan., falu neve, NAP: csuv. *Tāvaj*, or. *Jantikovo* Jan., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Tāvaj*,

or. *Jantikovo* ← *Jantik*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o,

or. *Podgornyje* ← or. *podgornyje* 'hegy alatti'

+ *Tim'jaši* ← **Timeši*: nem or. eredetű szó.

Pikšik h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Pikšik*, or. ***Novyje Bikšiki*** ← *Novyje Polevyje Bikšiki* Jal., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Pikšik*,

or. *Novyje* ← or. *novyje* 'új'

+ *Bikšiki* ← *Bikšiki*: nem or. eredetű név.

Vāman Kārška h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Vāman Kārška* or. ***Lesnyje Kryški*** C., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Vāman* ← csuv. *vāman* 'erdei'

+ *Kārška*,

or. *Lesnyje* ← *lesnyje* 'erdei'

+ *Kryški*: nem or. eredetű szó.

Töszámnévvvel:

Višpürt Sali h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Višpürt Sali*, or. ***Tri-Izby*** C., orosz falu, Ar.: -.

< csuv. *Višpürt* ← csuv. *viš* 'három'

+ csuv. *pürt* 'ház'

+ *Sali* ← csuv. *sala* 'orosz település'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Tri* ← or. *tri* 'három'

+ *Izby* ← or. *izba* 'parasztház, kunyhó'

+ or. -y: birtokos eset ragja.

Tävatpürt h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Tävatpürt*, or. ***Tvatpýurt*** ← ***Dvatta Pýurt*** Kra., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Tävatpürt* ← csuv. *tävat*, *tävattä* 'négy'

+ *pürt* ← csuv. *pürt* 'ház',

or. *Tvatpýurt* ← csuv. *Tävatpürt*,

or. *Dvatta* ← csuv. *tävattä*

+ *Pýurt* ← csuv. *pürt* 'ház'.

Melléknévi alaptagú himnemű főnévre utaló orosz jelzővel, pl.:

V'ážmino Ivanovskij h. TB.:43. bask. *V'ážmino Ivanovskij*, or. ***V'ážmino Ivanovskij*** település neve, Al'sh.

< bask. *V'ážmino* ← or. *V'ážmino*

+ *Ivanovskij* ← or. *Ivanovskij*,

or. *V'ážmino* ← **Vezmin*: nem or. eredetű név

+ or. -o

+ *Ivanovskij* ← or. *Ivan*: tulajdonnév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij.

Sorszámnévi jelzővel:

Ikense Troickij h. TB.:55. bask. *Ikense Troickij*, or. ***Vtoroj Troickij*** település neve, Blagovar.

< bask. *Ikense* ← bask. *ikense* 'második'

+ *Troickij* ← *Troickij*,

or. *Vtoroj* ← or. *vtoroj* 'második'

+ *Troickoj* ← or. *Troica* 1. 'Szentháromság',

2. 'pünköszt'.

Nőnemű:

Mozyn Jölva f. TSK.33.: ko. *Mozyn Jölva*, or. ***Jelva-Mezenskaja***, az or. Mezeń baloldali mellékfolyója.

- < ko. *Mozyn* ← *Mozyn*: folyó neve
+ *Jölva* < *Jöl* ← ud. *jöl* 'tej'
+ *va* ← ko. *va* 'víz',
or. *Jelva* < *Jel* ← hanti *jel* 'forrás'
+ *va* ← ko. *va* 'víz',
+ *Mezenskaja* ← *Mezen*: nem or. eredetű víznév
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja.

Slapata h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Slapata*, or. *Sloboda* ← ***Slobodka Belovolžskaja*** K., orosz falu, Ar.:-

- < or. *Slobodka* ← or. *slobodka* 'nagy falu, külváros'
+ *Belovolžskaja* < *Belo* ← or. *belo* 'fehér'
+ *volž* ← *Volga*: nem or. eredetű folyó neve
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja.

Russkaja Lugovaja h. Ašm.:-, NAP: or. ***Russkaja Lugovaja*** MAOR., cseremis falu, Ar.:-

- < or. *Russkaja* ← or. *russkaja* 'orosz'
+ *Lugovaja* ← or. *lugovaja* 'réti, lapályos'.

Malo Paratskaja h. Ašm.:-, NAP: or. *Malo-Paratskaja* MAOR., cseremis falu, Ar.:-

- < or. *Malo* ← or. *malo* 'kicsi, kis'
+ *Paratskaja* ← *Parat*: nem or. eredetű név
+ -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -aja.

Ikkěměš Lipovka h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkěměš Lipovka*, or. *Lipovka Vtoraja* ← ***Lipovaja Vtoraja*** Kr., csuvas falu, Ar.:-

- < csuv. *Ikkěměš* ← *ikkěměš* 'második'
+ *Lipovka* ← or. *lipa* 'hárs(fa)'
+ or. -ovka,
or. *Lipovaja* ← or. *lipovaja* 'hárshárs'
+ *Vtoraja* ← or. *vtoraja* 'második'.

Semleges nemű:

Bol'soje Myl'skoje f. TSK.76.: or. *Bol'soje Myl'skoje*, tó az or. Pečora baloldalán, a folyótól 6-7 km-re.

- < or. *Bol'soje* ← or. *bol'soje* 'nagy'
+ *Myl'skoje* ← *Myl'*: nem or. eredetű név
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -oje.

Berense Pokrovskij h. TB.:34. bask. *Berense Pokrovskij*, or. ***Pervoje Pokrovskoje*** település neve, Kugar.

< bask. *Berense* ← bask. *berense* 'első'
+ *Pokrovskij* ← or. *Pokrovskij*,
or. *Pervoje* ← or. *pervoje* 'első'
+ *Pokrovskoje* ← or. *Pokrov* 'Mária Oltalma'
+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
+ or. -oje.

Az orosz átvette változatlanul a baskír használatból a baskír jelzős szó szerkezeteket:

Jaɖyuly tau h. TB.:182. bask. *Jaɖyuly tau*, or. ***Jazuly tau*** település neve, Belor.

< bask. *Jaɖyuly* ← bask. *jaɖuly* 'írásos'
+ *tau* ← bask. *tau* 'hegy',
or. *Jazuly tau* ← bask. *Jaɖyuly tau*.

Jaɖyuly taš d. TB.: 182. bask. *Jaɖyuly taš*, or. ***Jazuly taš*** domb, kiemelkedés neve, Tujm.

< bask. *Jaɖyuly* ← bask. *jaɖuly* 'írásos'
+ *taš* ← bask. *taš* 'kő',
or. *Jazuly taš* ← bask. *Jaɖyuly taš*.

Jaktykül t. TB.182.: bask. *Jaktykül* / *Bannoje* / *Mauyzy*, or. ***Jakty-kul'*** Abz., Bajm., Bak., Balt., Bur., Davl., Kara., Karm., Mel., Mišk., Mijak., Ster., Uč., tó.

< bask. *Jaktykül* < *Jakty*
+ *kül* ← bask. *kül* 'tó',
or. *Jaktykul'* ← bask. *Jaktykül*.

Jaltyrgyl t. TB.183.: bask. *Jaltyrgyl*, or. ***Jaltyr-kul'*** Abz., Bajm., Kug., Kum., Mel., tavak.

< bask. *Jaltyrgyl* < *Jaltyr* ← bask. *jaltyr* 'csillogó, ragyogó, fényes'
+ *gyl* ← bask. *kül* 'tó',
or. *Jaltyr-kul'* ← bask. *Jaltyr-kül*.

Jangan tau h. TB.:184. bask. *Jangan tau*, or. ***Jangan tau*** város neve, Salavat.

< bask. *Jangan* ← bask. *jangan* 'égő, forró'
+ *tau* ← bask. *tau* 'hegy',
or. *Jangan tau* ← bask. *Jangan tau*.

Kyɖyl Büläk h. TB.:97. bask. *Kyɖyl Büläk* 'erdő', or. ***Kyzyl Bul'ak*** település neve, Bakal., Tujm.

< bask. *Kyɖyl* ← bask. *kyɖyl* 'vörös'
+ *Büläk*,
or. *Kyzyl Bul'ak* ← bask. *Kyɖyl Büläk*.

Kyɖyl Vostok h. TB.: 97. bask. *Kyɖyl Vostok*, or. ***Kyzyl Vostok*** település neve, Balt.

< bask. *Kyɖyl* ← bask. *kyɖyl* 'vörös'
+ *Vostok* ← or. *Vostok*,
or. *Kyzyl* ← bask. *kyɖyl* 'vörös'
+ *Vostok* ← or. *vostok* 'kelet'.

Az idetartozó nevek azért is érdekesek, mert előfordul, hogy az orosz használatú alakok különírtak, tehát a helyesírásuk szerint szószerkezetek, szintagmák. A baskír használatú megfelelőik pedig egybeírtak, ezért összetett szavaknak minősíthetők. Pl. bask. *Jaltyrkül* 'Csillogó tó', tó neve. TB. (vö. bask. *jaltyr* 'csillogó, fényes' + bask. *kül* 'tó')

Nem ritka, hogy a nem orosz használatú név mellérendelő szóösszetételnek tűnik, az orosz pedig azt átvette, képzővel látta el, így alárendelő jelzős összetétellé alakította. Gyakran csak a mélyebb vizsgálatok deríthetik ki, hogy már az átadót is alárendelő szerkezetnek kell tekinteni. Pl.

Bišauyl-Ungar h. TB.: bask. *Bišauyl*⁸⁹-*Ungar*, or. *Bišaul Ungarovo* 'Öt falu Ungar' település.
< bask. *Bišauyl* < *Biš* ← bask. *biš* 'öt'

+ *auyl* ← bask. *auyl* 1. 'ól, ház, falu',
2. 'fiú'

+ *Ungar*: víznévi eredetű szó⁹⁰

or. *Bišaul* ← bask. *Bišauyl*

+ *Ungarovo* ← bask. *Ungar*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

A teljes orosz használatú alak **Bišaul Ungarovo selo* lehetett, vagyis az *Ungar*-hoz tartozó 5 falu települése.

3.2.3.2.1.1. Összetett szószerkezetek

Háromtagú szószerkezetek. Mindhárom tag hátravetett jelzőkkel. Az alaptag és egy jelző orosz eredetű szó, pl.:

Karšlāx h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Karšlāx*, or. *Karšlyxi* ← *Karšlyxskij detskij sanatorij* ← *Monastyř* Su., csuvas és orosz falu, Ar.:-,

< csuv. *Karšlāx* ← *Karš*

+ *lāx* ← csuv. -*lāx*: valamivel való ellátottságot jelölő képző,

or. *Karšlyxskij* ← *Karšlyx*: nem or. eredetű név

+ or. -*sk*:- vonatkozó melléknévképző

+ or. -*ij*

+ *detskij* < *det* ← or. *deti*⁹¹ 'gyerekek'

+ or. -*sk*:- vonatkozó melléknévképző

+ or. -*ij*,

+ *sanatorij* ← or. *sanatorij* 'szanatórium'.

⁸⁹ Ismertek a *Bišul*, *Bišun* alakváltozatok.

⁹⁰ A magyarok *ungar* névvel tartozik össze.

⁹¹ Végző eredetét nem a szlávban kell keresni.

Csak az alaptag orosz eredetű szó:

L'ul'sko Surskoj vetki h. Ašm.:-, NAP: or. *L'ul'sko-Surskoj vetki* Al., orosz település, Ar.:-.
< or. *L'ul'sko* < *L'ul'* ← nem or. **Lül*

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -o,

+ *Surskoj* < *Sur*: nem or. eredetű név

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -oj,

+ *vetki* ← or. *vetka*⁹² 'ág'

+ or. -i: többes szám jele.

L'ul'sko Surskij zavod h. Ašm.:-, NAP: or. *L'ul'sko-Surskij zavod* Al., orosz település, Ar.:-.
< or. *L'ul'sko* < *L'ul'* ← nem or. **Lül*

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -o,

+ *Surskij* < *Sur*: nem or. eredetű név

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij,

+ *zavod* ← or. *zavod* 'üzem'.

Az alaptagként az orosz *derevn'a*, illetve *selo* közszók szolgálnak, melyekre a nőnemű és a semleges nemű formák utalnak, pl.:

Mānpü kassi h. Ašm.VIII.309.: csuv. *Mānpü kassi*, or. ***Bol'soje Kňáz-Teňakovo***, ***Bol'saja Kňáz-Teňakova*** vö. csuv. *S'ěrpü*, NAP: csuv. *Mān Pükassi*, or. *Bol'soje Kňáz-Teňakovo* Č., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Mānpü* ← *Mān* ← csuv. *mān* 'nagy'

+ *pü* 'fő, fej'

+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falu'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Bol'soje* ← or. *bol'soje* 'nagy'

+ *Kňáz* ← or. *kňáz* 'cár, uralkodó'

+ *Teňakovo* ← *Tenek*: nem or. eredetű szó

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

⁹² Végső eredetét nem a szlávban kell keresni.

Nem orosz közszóval egyezik a jelző:

Rus Suxoj Iďäge h. TB.:123. bask. *Rus Suxoj Iďäge*, or. ***Russkij Suxoj Izak*** település neve, Fedor.

< bask. *Rus* ← bask. *rus* 'orosz'

+ *Suxoj* ← or. *suxoj* 'száraz'

+ *Iďäge*,

or. *Russkij* ← or. *russkij* 'orosz' (← *Rus*: nem or. eredetű szó

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ij)

+ *Suxoj* ← or. *suxoj* 'száraz'

+ *Izak* ← nem or. *Iďäk*.

A meghatározó tag, az egyik jelző sorszámnévi, pl.:

Čävaš El'puš h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Čävaš El'puš*, or. *Al'buš-S'urbejevo* ← *Al'buš-S'urbejevo čast' čuvaškaja* ← *Al'buš-S'urbejevo* ← ***Pervoje Al'buš-S'urbejevo*** Ka., csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Čävaš* ← *čävaš*: a csuvas nép neve

+ *El'puš* < *El'*

+ *puš* ← csuv. *puš* 'fő, fej',

or. *Pervoje* ← or. *pervoje* 'első'

+ *Al'buš* ← *El'puš*: nem or. eredetű név

+ *S'urbejevo* ← *S'ürpej*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Ismét az or. *selo* az eredeti alaptag, s így nem három, hanem négytagú a helynév, amelyet **Pervoje Al'buš S'urbejevo selo*-nak kell felfognunk.

A meghatározó tagok birtokos esetben vannak:

Konnyj zavod h. Ašm.:, NAP: or. *Konnyj zavod* ← *Učastki* N. 1. + N., 2. *konezavoda* ← *Čuvaškaja zavodskaja koňušhá* ← *Zasurskij konnyj zavod* ← *Konnyj zavod - učastki* N. 1. + N., 2. ← *Sovxoz* 'Konnyj zavod' ← ***Sovxoz im. Lenina*** Ja., orosz település, Ar.:-

< or. *Konnyj* ← or. *konnyj* 'lovás, ló'

+ *zavod* ← or. *zavod* 'üzem',

or. *Sovxoz* ← or. *sovjetskoje xožajstvo* 'szovjet gazdaság'

+ *im.* < *imeni*: ← or. *im'ya* 'név'

+ -eni: birtokos eset ragja

+ *Lenina* ← or. *Lenin*: személynév

+ or. -a: birtokos eset ragja.

Maksim Goŕkij h. Ašm.:-, NAP: or. *Maksim Gorkij* ← ***Kommuna im. Goŕkovo*** Kra., csuvas település, Ar.:-

< or. *Maksim Goŕkij*: személynév,
or. *Kommuna* ← or. *kommuna* 'közösség'
+ *im.* < *imeni*: ← or. *im'ya* 'név'
+ *-eni*: birtokos eset ragja
+ *Goŕkovo* ← *Goŕkij*: személynév
+ or. *-ovo*: birtokos eset ragja.

Sučkovo h. Ašm.:-, NAP: or. *Sučkovo* ← *Pošnarskij Lesopunkt* ← ***Lesopunkt Pošnarskovo lesničestva*** Ja., csuvas település, Ar.:-

< or. *Lesopunkt* ← or. *lesopunkt* 'erdőtelep, fatelep'
+ *Pošnarskovo* ← *Pošnar*: nem or. eredetű név
+ *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
+ or. *-ovo*: birtokos eset ragja
+ *lesničestva* ← or. *lesničestvo* 'erdőség'
+ or. *-a*: birtokos eset ragja.

Alatyrskoje Obšč. xleborobov h. Ašm.:-, NAP: or. *Alatyrskoje Obščestvo xleborobov* Al., orosz település, Ar.:-

< or. *Alatyrskoje* ← *Alatyr*: település neve
+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
+ or. *-oje*
+ *Obščestvo* ← or. *obščestvo* 'társaság, egyesület, parasztközség'
+ *xleborobov* ← or. *xleborob* 'földműves, paraszt'
+ or. *-ov*: birtokos eset ragja.

Košek Novo Timbajevo h. Ašm.IV.: or. ***Košek Novo Timbajevo***, falu, NAP:-, Ar.:-

< or. *Košek*
+ *Novo* ← or. *novo* 'új'
+ *Timbajevo* ← **Timpaj*: nem or. eredetű név
+ or. *-ev*: birtokos melléknévképző
+ or. *-o*.

Az egyik meghatározó tag előljárószós főnév:

Zvenigovskij zaton na Volge f. Ašm.XI.: *Zvenigovskij zaton na Volge*, település, NAP:-, Ar.:-

< or. *Zvenigovskij* ← *Zvenig*: nem or. eredetű név
+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző
+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
+ or. *-ij*
+ *zaton* ← or. *zaton* 'öreg folyómeder, holtág, öböl'
+ *na* ← or. *na*: előljárószó '-on, -en, -ön'
+ *Volge* ← *Volga*: nem or. eredetű folyónév + or. *-e*: előljárós eset ragja.

< csuv. *S'utküil'* < *S'ut* ← csuv. *šut* 'fényes'
+ *küil'* ← csuv. *küil* 'tó',
or. *Beloje* ← or. *beloje* 'fehér'
+ *Ozero* ← or. *ozero* 'tó',
or. *Janikovo* ← *Janik*: nem or. eredetű név
+ or. -ov: birtokos melléknévképző
+ or. -o
+ *na* ← or. *na*: előljárószó '-on, -en, -ön'
+ *Belom* ← or. *bel(oje)* 'fehér'
+ or. -om: előljárás eset ragja
+ *Ozere* ← or. *ozero* 'tó',
+ or. -e: előljárás eset ragja.

< csuv. *Čelterme* < *Čel* + *terme*,
 or. *Gora* ← or. *gora*
 + *dvux* ← or. *dva* 'kettő' (or. *dvux*: birtokos eset)
 + *brat'ev* ← or. *brat* + *-ev*: birtokos eset ragja.

< or. *Trex* ← or. *t'rox* 'három'
 + *Izb* ← or. *izba* 'ház' (*izb*: birtokos eset)
 + *Šemurša*: nem or. eredetű név.

< or. *Al'buš* ← *El'puš*: nem or. eredetű név
 + *S'urbejevo* ← *S'ürpej*: nem or. eredetű név
 + or. -ev: birtokos melléknévképző
 + or. -o,
 + *čast'* ← or. *časť* 'rész'
 + *čuvašskaja* ← *čuvaš*: nem or. eredetű népnév
 + or. -sk-: vonatkozó melléknévképző
 + or. -aja.

Tutar El'puš h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Tutar El'puš*, or. *Tatarskoje Al'buš S'urbejevo* ← *Al'bus S'urbejevo čast' tatarskaja* ← *Al'buš S'urbejevo* ← *Vtoroje Al'buš S'urbejevo* Ka., tatár falu, Ar.: -.

< csuv. *Tutar* ← csuv. *tutar* 'tatár'

+ *El'puš* < *El'* ← nem or. eredetű folyónév

+ *puš* ← csuv. *puš* 'fő, fej',

or. *Tatarskoje* < *Tatar* ← nem or. *tatar*

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -oje

+ *Al'buš* ← *El'puš*: nem or. eredetű név

+ *S'urbejevo* ← *S'ürpej*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o,

or. *Al'bus* ← *El'puš*: nem or. eredetű név

+ *S'urbejevo* ← *S'ürpej*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *čast'* ← or. *čast'* 'rész'

+ *tatarskaja* ← *tatar*: népnév, nem orosz eredetű szó

+ or. -sk- vonatkozó melléknévképző

+ or. -aja.

Čuv.Sel'skoxoz.Opytn.Stancija h. Ašm.: -, NAP: or. *Čuvaškaja Sel'skoxozajstvennaja Opytnaja Stancija* C., csuvas és orosz szovhoz, Ar.: -.

< or. *Čuvaškaja* ← *čuvaškaja* 'csuvas'

+ *Sel'skoxozajstvennaja* ← or. *sel'skoxozajstvennaja* 'mezőgazdasági'

+ *Opytnaja* ← or. *opytnaja* 'kísérleti'

+ *Stancija* ← or. *stancija* 'állomás, telep'.

3.2.3.2.1.2. Értelmező jelzős szó szerkezetek

Ritkán előfordul, hogy az alaptag van elől, s a meghatározó tag hátul:

Etmen vyššalkki h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Etmen vyššalkki*, or. *Atmeň* ← *Vyselki Atmeni*, *Vyselok Nagornyj* A., csuvas település, Ar.: -.

< csuv. *Etmen*

+ *vyššalkki* ← csuv. *vyššalkkă* 'település'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Atmeň* ← *Vyselki* ← or. *vyselok* 'új település, tanya, major'

+ or. -i: többes szám jele

+ *Atmeni*: nem orosz eredetű szó,

or. *Vyselok*

+ or. *Nagornyj* ← or. *nagornyj* 'hegyi, magas folyópartról való'.

Palan h. Ašm.: -, NAP: or. *Palan* ← *Palan Pervyj* + *Palan Vtoroj* ← *Banana* Šu., csuvas település, Ar.: -.

< or. *Palan* ← csuv. *palan* 'kányafa',

or. *Palan* + *Pervyj* ← or. *pervyj* 'első'

+ *Palan* + *Vtoroj* ← or. *vtoroj* 'második'.

A nem orosz eredetű alaptag mellett hátravetett jelző van:

Čurekkassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Čurekkassi*, or. *Čurekkasy* ← ***Bannova Malaja*** Ču., Ar.:-.
< csuv. *Čurekkassi* < *Čurek*

+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falú'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Čurekkasy* ← csuv. *Čurekkassi*,

or. *Bannova* ← *Bannova*: nem or. eredetű név

+ *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'.

Išlej h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Išlej* ← ***Išlej Pokrovskoje***, or. *Išlei* Č., csuvas és orosz falu, Ar.:-.
< csuv. *Išlej* < *Iš*

+ *lej* ← md. *lej* 'folyó'

+ *Pokrovskoje* < *Pokrov* ← 1. or. *pokrov* 'lepel, takaró, védelem, oltalom',

2. 'Mária Oltalma'

+ or. *sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. -*oje*,

or. *Išlei* ← csuv. *Išlej*.

Semenovko Voznesenskoje h. Ašm.:-, NAP: or. *Semenovko-Voznesenskoje* Po., orosz falu, Ar.:-.
< or. *Semenovko* ← *Semen* személynév

+ or. -*ovko*

+ *Voznesenskoje* ← *Voznesen*

+ or. -*sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. -*oje*.

Rövid alakú melléknév a hátravetett jelző:

Etěrne h. Ašm.:-, NAP: -, Ar.: csuv. *Etěrne* (*Čirk kasy*), or. ***Selo Jadrino*** Ja.
< csuv. *Etěrne*,

or. *Selo* ← or. *selo* 'település'

+ *Jadrino* ← nem or. 1. **Jetěrine*,

2. *Jetěrín*.

Ěsmel h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ěsmel* ← ***Vyselok Togajevo***, or. *Ismeli* M-P., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Ěsmel*,

csuv. *Vyselok* ← or. *vyselok* 'település'

+ *Togajevo* ← *Tokaj*: nem or. eredetű név

+ or. -*ev*: birtokos melléknévképző

+ or. -*o*.

Pü kassi h. Ašm.X.: csuv. *Pü kassi*, or. ***Kháž-Teňakovo*** Č., település neve, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Pü* ← csuv. *pü*⁹³ 'cár'

+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falu'

+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Kháž* ← or. *kháž* 'király'

+ *Teňakovo* < *Teňak* ← **Tenek*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Märsakassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Märsakassi* ← *Märsakassi Janām*, or. *Murzakasy* ← ***Murzakasy Janymovo*** Ja., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Märsakassi* < *Märsa* < *Mursa*

+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falu'

+ csuv. -i: birtokos személyjel

+ *Janām* < *Janym*,

or. *Murzakasy* < *Murza* ← *Mursa*: nem or. eredetű név

+ *kasy* ← csuv. *kassi*

+ *Janymovo* ← *Janym*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Jelxo ozerovo h. Ašm.IX.: or. *Jelxo-ozerovo* Simb.u., falu neve, NAP:-, Ar.:-.
< or. *Jelxo*

+ *ozerovo* ← or. *ozero* 'tó'

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Ikkěměš Vysokovka h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkěměš Vysokovka* or. ***Vysokovka Vtoraja*** ← *Vysokovka* ← ***Vysokovka Tretja*** ← *Vysokovka Vtoraja* + *Tretja obščestva* Ka., orosz falu, Ar.:-.
< csuv. *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'

+ *Vysokovka* ← or. *Vysokovka*,

or. *Vysokovka* ← or. *vysok* 'magas, magasan fekvő'

+ or. -ovka

+ *Vtoraja* ← or. *vtoraja* 'második',

or. *Tretja* ← or. *tretja* 'harmadik'

+ *obščestva* ← or. *obščestvo* 'társaság, egyesület, parasztközség'.

⁹³ vö.: csuv. *ěmpü* az *ěm* 'idősebb' címszónál (Jegorov 1964)

S'ěn jal Xapās h. Ašm.XVI.52.: csuv. *S'ěn jal Xapās* / *S'ěně Jaxxakassi*, or. *Novyje Jaxakasy* / *Abyzovo vtoroje* V., falu neve, NAP: csuv. *S'ěňjal Xapās* ← *S'ěně Jaxxakassi*, or. *Novyje Jaxakasy* V., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *S'ěn* ← csuv. *šěn* 'új'

+ *jal* ← csuv. *jal* 'falu'

+ *Xapās*,

csuv. *S'ěně* ← csuv. *šěn*, *šěně* 'új'

+ *Jaxxakassi* < *Jaxxa*

+ *kassi* ← csuv. *kasā* 'falu'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,

or. *Novyje* ← or. *novyje* 'új'

+ *Jaxakasy* ← csuv. *Jaxxakassi*,

or. *Abyzovo* ← nem orosz **Apys*, **Xapys*

+ *vtoroje* ← or. *vtoroje* 'második'.

Ikkěměš Nikišino h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Ikkěměš Nikišino* ← *Mikišěn Ikkěměš pajě* ← *Mikišěn*, or. ***Nikišino Vtoroje*** ← *Nikišino vtoraja čast'* ← *Nikišino Še.*, orosz falu, Ar.: -.

< csuv. *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'

+ *Nikišino*,

or. *Nikišino*

+ *Vtoroje* ← *vtoroje* 'második'.

Šānkārtan h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Šānkārtan* ← *Šānkār-Šāxārtan*, or. *Šixirdany* ← ***Šixirdany Pervyje*** + ***Šixirdany Vtoryje*** Ši., tatár falu, Ar.: -.

< csuv. *Šānkārtan*,

or. *Šixirdany* + *Pervyje* ← or. *pervyje* 'első'

+ *Šixirdany Vtoryje* ← or. *vtoryje* 'második'.

Mān Etmen h. Ašm.VIII.306.: csuv. *Mān Etmen*, or. *Bol'šije Atmeni* Kr., falu neve, NAP: csuv. *Mān Etmen*, or. *Bol'šije Atmeni* Kr., csuvas falu, Ar.: csuv. *Mān Etmen*, or. ***Atmeni Bol'šije*** A.

< csuv. *Mān* ← csuv. *mān* 'nagy'

+ *Etmen*,

or. *Atmeni* ← *Atmeni*, **Etmeni*: nem or. eredetű név

+ *Bol'šije* ← or. *bol'šije* 'nagy'.

Ikense Nikol'skij h. TB.:55. bask. *Ikense Nikolskij*, or. ***Nicol'skij Vtoroj*** település neve, Blagovešč.,

< bask. *Ikense* ← bask. *ikense* 'második'

+ *Nikolskij* ← or. *Nicol'skij*,

or. *Nicol'skij* ← *Nicol'*: nem or. eredetű név

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-ij*

+ *Vtoroj* ← or. *vtoroj* 'második'.

Értelmező jelzős összetett szószerkezetek: háromtagúak.

Mindhárom tag hátravetett jelzőkkel:

Kladbišči h. Ašm.: -, NAP: or. *Kladbišči* ← ***Kladbišči južnaja část*** + ***Kladbišči severnaja část*** Al., orosz falu, Ar.: -.

< or. *Kladbišči* ← *kladbišče* 'temető'
+ or. -i: többes szám jele
+ *južnaja* ← or. *južnaja* 'déli'
+ *část* ← or. *část* 'rész',
or. *Kladbišči* ← *kladbišče* 'temető'
+ or. -i: többes szám jele
+ *severnaja* ← or. *severnaja*
+ *část* ← or. *část* 'rész'.

Përreměš Nikišino h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Përreměš Nikišino* ← *Mikišěn Përreměš pajě* ← *Mikišěn* or. *Nikišino Pervoje* ← ***Nikišino pervaja část*** ← *Nikišino* Še., orosz falu, Ar.: -.

< csuv. *Përreměš* ← csuv. *përreměš* 'első'
+ *Nikišino* ← *Nikita*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -o,
csuv. *Mikišěn* < *Mikišin*
+ *Përreměš* ← csuv. *përreměš* 'első'
+ *pajě* ← csuv. *paj* 'rész'
+ csuv. -ě: birtokos személyjel,
or. *Nikišino* ← *Nikita*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -o
+ *pervaja* ← or. *pervaja* 'első'
+ *část* ← or. *část* 'rész'.

Ikkěměš Nikišino h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Ikkěměš Nikišino* ← *Mikišěn Ikkěměš pajě* ← *Mikišěn* or. *Nikišino Vtoroje* ← ***Nikišino vtoraja část*** ← *Nikišino* Še., orosz falu, Ar.: -.

< csuv. *Mikišěn* < *Mikišin*
+ *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'
+ *pajě* ← csuv. *paj* 'rész'
+ csuv. -ě: birtokos személyjel,
or. *Nikišino* ← *Nikita*
+ or. -in: birtokos melléknévképző
+ or. -o
+ *vtoraja* ← or. *vtoraja* 'második'
+ *část* ← or. *část* 'rész'.

Mišer Išek h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Mišer Išek*, or. *Tatarskije Išaki* ← ***Išakovo čast' tatarskaja*** ← *Tatarskoje Išakovo Ši.*, tatár falu, Ar.:-

< csuv. *Mišer* ← *mišer*: tatár népcsoport neve

+ *Išek* < *Išeki*,

or. *Tatarskije* ← *Tatar*: nem or. eredetű népnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -ije

+ *Išaki* ← *Išeki*: nem or. eredetű név.

Mišer Paltijel h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Mišer Paltijel*, or. ***Trexbaltajevo čast' tatarskaja*** Še., tatár falu, Ar.:-

< csuv. *Mišer* ← *mišer*: tatár népcsoport neve

+ *Paltijel* ← *Palti* + *jel* ← csuv. *jel* 'falú',

or. *Trexbaltajevo* < *Trex*

+ *baltaj*

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *čast'* ← or. *čast'* 'rész'

+ *tatarskaja* ← *tatar*: nem or. eredetű népnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -aja.

Tutar Jávaškel h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Tutar Jávaškel*, or. *Tatarskoje Ivaškino* ← ***Ivaškino čast' tatarskaja*** ← *Ivaškino Ko.*, tatár falu, Ar.:-

< csuv. *Tutar* ← csuv. *tutar*: népnév

+ *Jávaškel* < *Jávaš* + *kel* ← vö.: csuv. *kil* 'ház',

or. *Ivaškino* ← *Ivaška*

+ or. -in: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *čast'* ← or. *čast'* 'rész'

+ *tatarskaja* ← *tatar*: nem or. eredetű népnév

+ or. -sk-: vonatkozó melléknévképző

+ or. -aja.

Anatkas Tărăn h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Anatkas Tărăn* ← *Oxokkassi Tărăn*, or. *Anatkas-Turunovo* ← ***Anatkas-Turunovo Pervoje*** + ***Anatkas-Turunovo Vtoroje*** ← *Anatkasy Č.*, csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Anatkas* ← csuv. *anat* 'első'

+ csuv. *kas* 'falú'

+ *Tărăn* < *Turun*,

or. *Anatkas* ← csuv. *Anatkas*

+ *Turunovo* ← *Turun*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *Pervoje* ← or. *pervoje* 'első'

+ *Anatkas* + *Turunovo* + *Vtoroje* ← or. *vtoroje* 'második'

3.2.3.2.2. Török nyelvi használatú nevekben

Tekintettel arra, hogy a Volga-Urál vidéke földrajzi neveit tanulmányozom, az itt élő török nyelvű népek közül a baskírok, tatárok és a csuvasok használatában lévő nevek jöhetnek számításba. Bár az adataim nagyobbik része a csuvas nyelvhasználatból való, ez nem azt jelenti, hogy a valóságban ebből van több.

A baskír nyelvhasználatban elterjedt az egyszerű, melléknévi jelzős és a birtokos jelzős szerkezet. Az összetettek közül ismert a háromtagú. A tatár nyelvhasználatban is elsősorban a melléknévi és a birtokos jelzős nevek ismertek. A csuvasban a melléknévvvel és sorszámnévvvel ellátott főnévi alaptagú jelzős szerkezetek és a birtokos jelzős szerkezetek használatosak.

Az egyszerűség és az áttekinthetőség kedvéért a baskír, tatár és a csuvas használatú nevekből hozok példákat melléknévi jelzős, a birtokos személyjeles és az értelmező jelzős szerkezetekre. A jelzőket jelentéstartalmuk szerint is csoportosítottam.

3.2.3.2.2.1. Melléknévi jelzős szó szerkezetek

Baskír használatú nevekben:

Az alaptag folyónév, mely gyakori népnévként és személynévként is. Legtöbbször nehéz megállapítani, melyik szolgál közvetlenül a földrajzi név alapjául, ha nem víznévről van szó.

A meghatározó tag jelentése szerint utal, pl. a helyviszonyra: felső, középső, alsó, távoli; méretre: nagy, kicsi; korra: öreg, új; színre: vörös; alakra, formára: elágazós; közeli növényre: tölgy.

Felső:

Üрге Iðris h. TB.:158. bask. *Üрге Iðris*, or. *Verxneidrisovo* Bajm., település neve.

< bask. *Üрге* ← bask. *ürge* 'felső'

+ *Iðris*,

or. *Verxneidrisovo* ← or. *verxne* 'felső'

+ *idris* ← bask. *Iðris*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Középső:

Urta Uşman h. TB.:155. bask. *Urta Uşman*, or. *Sredneusmanovo* Čišm., település neve.

< bask. *Urta* ← bask. *urta* 'középső'

+ *Uşman* < *Uş* + *man*,

or. *Sredneusmanovo* ← or. *sredne* 'középső'

+ *usman* ← bask. *Uşman*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Alsó:

Tübän Ataš h. TB.:147. bask. *Tübän Ataš*, or. *Nižneataševo* D'urt., település neve.

< bask. *Tübän* ← bask. *tübän* 'alsó'

+ *Ataš*,

or. *Nižneataševo* ← or. *nižne* 'alsó'

+ *ataš* ← bask. *Ataš*

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Tübängü Baltas h. TB.: 147. bask. *Tübängü Baltas*, or. *Nižnebaltačevo* Tatyšl., település neve.

< bask. *Tübängü* ← bask. *tübängü* 'alsó'

+ *Baltas*,

or. *Nižnebaltačevo* ← or. *nižne* 'alsó'

+ *baltač*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Távoli:

Töbäk Tađlary h. TB.:144. bask. *Töbäk Tađlary*, or. *Tub'ak Tazlarovo* Karmask., település neve.

< bask. *Töbäk* ← bask. *töbäk*⁹⁴ 'távoli'

+ *Tađlary*,

or. *Tub'ak* ← *Töbäk*: vö.: ← bask. *töbäk* 'távoli'

+ *Tazlarovo* ← *Tazlar*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Nagy:

Ųur Bađrak h. TB.:48. bask. *Ųur Bađrak*, or. *Bol'shebadrakovo* település neve Bur.

< bask. *Ųur* ← bask. *Ųur* 'nagy'

+ *Bađrak*,

or. *Bol'shebadrakovo* ← or. *bol'se* 'nagy'

+ *badrak* ← *Bađrak*: nem or. eredetű név

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Olo Täläk h. TB.:115. bask. *Olo Täläk*, or. *Ulu Tel'ak* Igl., település neve.

< bask. *Olo* ← bask. *olo* 'nagy'

+ *Täläk*: víznév,

or. *Ulu*: nem or. eredetű szó vö.: ← bask. *olo* 'nagy'

+ *Tel'ak* ← bask. *Täläk*.

⁹⁴ Összetartozik vele a bask. *tübä* 'felső'. Eszerint a felső rész, a forrás, a fent lévő számított távolinak kezdetben.

Kicsi:

Bäläkäj Baðrak h. TB.: 40. bask. *Bäläkäj Baðrak* or. *Malobadrakovo* Bur.

< bask. *Bäläkäj* ← bask. *bäläkäj* 'kicsi, kis'

+ *Baðrak*,

or. *Malobadrakovo* ← or. *malo* 'kicsi, kis'

+ *badrak*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Öreg:

Iške Sörmät h. TB.:63. bask. *Iške Sörmät* or. *Starosurmetevo* Čekm., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Sörmät*,

or. *Starosurmetevo* ← or. *staro* 'öreg'

+ *surmet* ← **Sürmet*: nem or. eredetű név

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Iške Kyrgyð h. TB.:62. bask. *Iške Kyrgyð*, or. *Starokirgizovo* Iliš., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Kyrgyð*,

or. *Starokirgizovo* ← or. *staro* 'öreg'

+ *kirgiz* ← 1. bask. *Kyrgyð*,

2. tat. *Kyrgyz*

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Új:

Jangy Akbaš h. TB.:185. bask. *Jangy Akbaš*, or. *Novoakbaševo* Kušn., település neve.

< bask. *Jangy* ← bask. *jangy* 'új'

+ *Akbaš* < *Ak* + *baš*,

or. *Novoakbaševo* ← or. *novo* 'új'

+ *akbaš* ← bask. *Akbaš*

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Vörös:

Kyðyl Bärjäu h. TB.: 97. bask. *Kyðyl Bärjäu*, or. *Kyzyl Baržau* Nuriman., település neve.

< bask. *Kyðyl* ← bask. *kyðyl* 'vörös'

+ *Bärjäu*: víznév,

or. *Kyzyl* ← tat. *kyzyl* 'vörös'

+ *Baržau*: nem or. eredetű név.

Elágazós:

Ajry Karagaj f. TB.:20. bask. *Ajry Karagaj*, or. *Ajry Karagaj Zianč.*, az or. Szazly jobb oldali mellékfolyója.

< bask. *Ajry* ← bask. *ajry*, *ajyry* 'elágazós'
+ *Karagaj*: folyónév,
or. *Ajry Karagaj* ← bask. *Ajry Karagaj*.

Tölgy:

Imän Karauly h. TB.:56. bask. *Imän Karauly*, or. *Imýan Karaul Zianč.*, város neve.

< bask. *Imän* ← bask. *imän* 'tölgy-'
+ *Karauly*,
or. *Imýan* ← bask. *Imän*
+ *Karaul* ← *Karaul*: nem or. er. név.

Az alaptag török nyelvekben ismert szó:

Halkyn Šišmä h. TB.:164. bask. *Halkyn Šišmä*, or. *Salkyn Čišma Bir.*, *Mečetl.*, *Tujm.*, települések neve.

< bask. *Halkyn* ← bask. *halkyn* 'hideg'
+ *Šišmä* ← bask. *šišmä* 'forrás',
or. *Salkyn* ← tat. *salkyn* 'hideg'
+ *Čišma* ← tat. *čišmä*: 'forrás'.

Iške Küktau h. TB.:60. bask. *Iške Küktau*, or. *Starokuktovo*, *Iliš.*, település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'
+ *Küktau* ← bask. *kük* 'kék'
+ *tau* ← bask. *tau* 'hegy',
or. *Starokuktovo* ← or. *staro* 'öreg, régi'
+ *kuk* ← bask. *kük* 'kék'
+ *tov* ← **tāw*: nem or. eredetű szó, vö.: bask. *tau* 'hegy'
+ or. -o.

Az alaptag orosz eredetű személynév:

Ezeknél az adatoknál tekintettel kell lenni arra, hogy a személynevek gyakran – sőt rendszerint – nem szláv nyelvi, olykor víznévi eredetűek.

Iške Mixajlovka h. TB.:62. bask. *Iške Mixajlovka*, or. *Staromixajlovka* Igl., *Kumert.*, települések neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'
+ *Mixajlovka* ← or. *Mixajlovka*,
or. *Staromixajlovka* ← or. *staro* 'öreg, régi'
+ *Mixajlovka* ← or. *Mixail*: személynév
+ or. -ov: birtokos melléknévképző
+ or. -ka.

Iške Nadeždino h. TB.63. :bask. *Iške Nadeždino*, or. *Staronadeždino* Blagovešč., település neve,

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Nadeždino* ← or. *Nadeždino*,

or. *Staronadeždino* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *Nadežda*: személynév ← or. *nadežda* 'remény'

+ or. -in: birtokos melléknévképző

+ or. -o.

Iške Nikolajevka h. TB.:63. bask. *Iške Nikolajevka*, or. *Staronikolajevka* Fedor.,

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Nikolajevka* ← or. *Nikolajevka*,

or. *Staro* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *nikolajevka* ← or. *Nikolaj*: személynév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Iške Aleksejevka h. TB.:58. bask. *Iške Aleksejevka*, or. *Staroaleksejevka* Karmask., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Aleksejevka* ← or. *Aleksejevka*,

or. *Staroaleksejevka* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *aleksejevka* ← or. *Aleksej*: személynév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Iške Afanasjevka h. TB.:58. bask. *Iške Afanasjevka*, or. *Staroafanasjevka* Bakal., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Afanasjevka* ← or. *Afanasjevka*,

or. *Staroafanasjevka* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *afanasjevka* ← or. *Afanasij*: személynév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Iške Dmitrijevka h. TB.:60. bask. *Iške Dmitrijevka* or. *Starodmitrijevka* Sterlib., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Dmitrijevka* ← or. *Dmitrijevka*,

or. *Starodmitrijevka* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *dmitrijevka* ← or. *Dmitrij*: személynév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Íške Ivanovka h. TB.:60. bask. *Íške Ivanovka*, or. *Staroivanovka* Fedor., település neve.

< bask. *Íške* ← bask. *iske* 'öreg, régi'

+ *Ivanovka* ← or. *Ivanovka*,

or. *Staroivanovka* ← or. *staro* 'öreg, régi'

+ *ivanovka* ← or. *Ivan*: személynév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Jangy Aleksandrovka h. TB.:185. bask. *Jangy Aleksandrovka*, or. *Novaja Aleksandrovka*, Uf., település neve.

< bask. *Jangy* ← bask. *jangy* 'új'

+ *Aleksandrovka* ← or. *Aleksandrovka*,

or. *Novaja* ← or. *novaja* 'új'

+ *Aleksandrovka* ← or. *Aleksandr*: személynév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Jangy Aleksejevka h. TB.:185. bask. *Jangy Alekseejevka*, or. *Novoaleksejevka* Karmask., Mijak., település neve.

< bask. *Jangy* ← bask. *jangy* 'új'

+ *Alekseejevka* ← or. *Alekseejevka*,

or. *Novoaleksejevka* ← or. *novo* 'új'

+ *Aleksejevka* ← or. *Aleksej*: személynév

+ or. -ev: birtokos melléknévképző

+ or. -ka.

Az alaptag orosz eredetű közszó:

Körültekintő vizsgálatok azonban gyakran jelzik, hogy közülük van a török nyelvekhez is, pl.:

Kyðyl Vostok h. TB.:97. bask. *Kyðyl Vostok*, or. *Kyzyl Vostok* Balt., település neve.

< bask. *Kyðyl* ← bask. *kyðyl* 'vörös'

+ *Vostok* ← or. *vostok* 'kelet',

or. *Kyzyl* ← tat. *kyzyl* 'vörös'

+ *Vostok* ← or. *vostok* 'kelet'.

Az or. *vostok*⁹⁵ 'kelet' szó rokon a török *üst* 'felső' szóval.

Az alaptag birtokos személyjeles török eredetű szó:

Jaðyu taşy h. TB.: 182. bask. *Jaðyu taşy* Belor., város neve.

< bask. *Jaðyu* ← bask. *jaðyu* 'írás'

+ *taşy* ← bask. *taş* 'kő'

+ bask. -y: birtokos személyjel.

⁹⁵ Vö.: or. *vostok* < vos: vö.: csuv. *puś* 'fő, fej' + *tok* ← or. *tok* 'áramlás'.

Ištäk jylgahy f. TB.66.: bask. *Ištäk jylgahy*, or. *Išt'ak* Uč., az or. Mind'ak mellékfolyója.

< bask. *Ištäk*: víznév

+ *jylgahy* ← bask. *jylga* 'folyó'

+ bask. *-hy*: birtokos személyjel,

or. *Išt'ak* ← *Ištäk*: nem or. eredetű víznév.

Dyuan jylgahy f. TB.48.: bask. *Dyuan jylgahy*, or. *Duvan* Arx., az or. Inzer mellékfolyója.

< bask. *Dyuan*: víznév

+ *jylgahy* ← bask. *jylga* 'folyó'

+ bask. *-hy*: birtokos személyjel,

or. *Duvan* ← nem or. *Duvan*.

Mukšy jylgahy f. TB.108.: bask. *Mukšy jylgahy*, or. *Mokša* Sal., az or. Juŕuzañ baloldali mellékfolyója.

< bask. *Mukšy*: víznév

+ *jylgahy* ← bask. *jylga* 'folyó'

+ bask. *-hy*: birtokos személyjel,

or. *Mokša* ← *Mokša*: nem or. eredetű víznév.

Kärimä ajyryhy f. TB.82.: bask. *Kärimä ajyryhy*, or. *Karima* Mel., az or. Nuguš jobboldali mellékfolyója.

< bask. *Kärimä*: víznév

+ *ajyryhy* ← bask. *ajyry* 'elágazás'

+ bask. *-hy*: birtokos személyjel,

or. *Karima* ← *Kärimä*: nem or. eredetű víznév.

Az alaptag víznév, a jelző népnévi, de lehetne az elsődleges víznévi jelentésre is gondolni:

Syuaš Olkan h. TB.:133. bask. *Syuaš Olkan*, or. *Čuvaš Ulkanovo* Tujm., település neve.

< bask. *Syuaš* ← bask. *syuaš*: népnév

+ *Olkan*,

or. *Čuvaš* ← *čuvaš*: népnév

+ *Ulkanovo* ← *Ulkan*: nem or. eredetű név

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*.

Ha a víznévi jelzőt fogadnánk el, akkor mellérendelésről lenne szó.

Syuaš Tamjan h. TB.:133. bask. *Syuaš Tamjan*, or. *Čuvaš Tamjan* Šaran., település neve.

< bask. *Syuaš* ← bask. *syuaš*: népnév

+ *Tamjan*,

or. *Čuvaš* ← *čuvaš*: népnév

+ *Tamjan*: nem or. eredetű név.

Tat Bikšek h. TB.:139. bask. *Tat Bikšek*, or. *Tat Bikšik* Kalt., település neve.

< bask. *Tat* + *Bikšek*,

or. *Tat Bikšik* ← 1. bask. *Tat Bikšek*,

2. nem or. *Tat Bikšik*.

A meghatározó tag a jelző sorszámnévi:

Berense Däülätkol h. TB.:34. bask. *Berense Däülätkol*, or. *Pervoje Davletkulovo Kugarč.*, település neve.

< bask. *Berense* ← bask. *berense* 'első'

+ *Däülätkol* ← *Däülät*
+ bask. *kol*,

or. *Pervoje* ← *pervoje* 'első'

+ *Davletkulovo* ← *Davletkul*: nem or. eredetű név
+ or. -ov: birtokos melléknévképző
+ or. -o.

Háromtagú név:

Iške Syuaš auyly h. TB.:63. bask. *Iške Syuaš auyly* Beleb., település neve.

< bask. *Iške* ← bask. *iške* 'öreg, régi'

+ *Syuaš* ← 1. víznév, 2. népnév

+ *auyly* ← bask. *auyl* 'falu'
+ bask. -y birtokos személyjel.

Tatár használatú nevekben⁹⁶

A meghatározó tag, pl. jelző, jelentése kicsi:

Keče Sölče f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.:-, T-r.: tat. *Keče Sölče*, or. *Malaja Sul'ča*, folyó neve.

< tat. *Keče* ← tat. *keče* 'kicsi'

+ *Sölče*: víznév,

or. *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'

+ *Sul'ča* ← **Sül'čä*, **Sül'če*: nem orosz eredetű víznév.

Keče Čirmešen f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.:-, T-r.: tat. *Keče Čirmešen*, or. *Malyj Čeremšan*, folyó neve.

< tat. *Keče* ← tat. *keče* 'kicsi'

+ *Čirmešen*: folyónév,

or. *Malyj* ← or. *malyj* 'kicsi'

+ *Čeremšan*: nem or. eredetű folyónév.

Keče Čynly f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.:-, T-r.: tat. *Keče Čynly*, or. *Malaja Cil'na*, folyó neve.

< tat. *Keče* ← tat. *keče* 'kicsi'

+ *Čynly*: folyó neve,

or. *Malaja* ← or. *malyj* 'kicsi'

+ *Cil'na*: nem or. eredetű víznév.

⁹⁶ A tatár használatú nevek teljes és részletes bemutatásától itt eltekintek.

Csuvas használatú nevekben

Kéttagúak:

A meghatározó tag melléknévi jelző, s az **alaptag** lehet víznévi csuvas és nem csuvas eredetű szó. A jelző jelentéstartalma szerint utalhat pl. helyviszonyra: alsó, felső; korra: öreg; méretre: nagy, kicsi; sorrendre: első; mélység-magasságra: mély; élő-holtra: holt. Pl.:

Ajalti čul f. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Ajalti čul* U.

< csuv. *Ajalti* ← *ajalti* 'alsó'

+ *čul* ← 1. *čul* 'kő',

2. vö.: csuv. *šāl* 'forrás'.

Anatri Irše h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Anatri Irše*, or. *Nižnije Irzei* Ja., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Anatri* ← csuv. *anatri* 'alsó'

+ *Irše*: víznév,

or. *Nižnije* ← or. *nižnije* 'alsó'

+ *Irzei* ← *Irzei*: nem or. eredetű víznév.

S'ülți Salmalav h. Ašm.XI.34.: csuv. *S'ülți Salmalav* / *Tip Salmalav*, or. *Suxaja Salmanovka* Buu., falu neve, NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *S'ülți* ← csuv. *šülți* 'felső'

+ *Salmala*,

csuv. *Tip* ← csuv. *tip* 'száraz'

+ *Salmalav*,

or. *Suxaja* ← or. *suxaja* 'száraz'

+ *Salmanovka*.

Turi Ačak h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Turi Ačak*, or. *Verxnije Ačaki* Ja., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Turi* ← csuv. *turi* 'felső'

+ *Ačak*,

or. *Verxnije* ← or. *verxnije* 'felső'

+ *Ačaki*.

Aslă ut f. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Aslă ut* U., patak.

< csuv. *Aslă* ← csuv. *aslă* 'öreg, régi'

+ *ut* ← csuv. *ut* 'áradat'.

Aslă šyv f. Ašm.II.113.: csuv. *Aslă šyv*: nagy folyó, NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *Aslă* ← csuv. *aslă* 'öreg, régi'

+ *šyv* ← csuv. *šyv* 'víz'.

Aslă Atăl f. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Aslă Atăl*.

< csuv. *Aslă* ← csuv. *aslă* 'öreg, régi'

+ *Atăl*: folyó neve.

Kiv Akčura h. Ašm.II.222.: csuv. *Kiv-Akčura* Ču., település neve, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Kiv* ← csuv. *kiv* 'öreg, régi'
+ *Akčura* < *Ak* + *čura*.

Măn Atăl f. Ašm.VIII.306.: csuv. *Măn Atăl*, a Volga nagy folyómedre, ld. csuv. *Kěšěn Atăl*,
NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Măn* ← csuv. *măn* 'nagy'
+ *Atăl*: folyónév.

Pysăk Jenkkassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Pysăk Jenkkassi*, or. *Bol'šoje Janikovo* U., csuvas
falu, Ar.:-.
< csuv. *Pysăk* ← csuv. *pysăk* 'nagy'
+ *Jenkkassi* < *Jenk*
+ *kassi* ← csuv. *kasă* 'falu'
+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Bol'šoje* ← or. *bol'šoje* 'nagy'
+ *Janikovo* < *Janik* ← *Jenik*: nem or. eredetű név
+ or. -ov: birtokos melléknévképző
+ or. -o.

Pěčěk Jenkkassi h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Pěčěk Jenkkassi*, or. *Maloje Janikovo* U., csuvas falu,
Ar.:-.
< csuv. *Pěčěk* ← csuv. *pěčěk* 'kicsi'
+ *Jenkkassi* < *Jenk*
+ *kassi* ← csuv. *kasă* 'falu'
+ csuv. -i: birtokos személyjel,

or. *Maloje* ← or. *maloje* 'kicsi'
+ *Janikovo* < *Janik* ← *Jenik*: nem or. eredetű név
+ or. -ov: birtokos melléknévképző
+ or. -o.

Pěčik Kupas h. Ašm.VI.301.: csuv. *Pěčik Kupas* Tk., falu neve, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Pěčik* ← csuv. *pěčik* 'kicsi'
+ *Kupas*.

Malti Išek h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Malti Išek*, or. *Algazino* V., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Malti* ← csuv. *malti* 'elő'
+ *Išek*.

Tarăn kukăr d. Ašm.XIII.218.: csuv. *Tarăn kukăr* Čist.u., ártér neve az or. Sulča folyón or.
N(ižneje) Uzejevo falu mellett, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Tarăn* ← csuv. *tarăn* 'mély'
+ *kukăr* ← csuv. *kukăr* 'ferde, kanyarulat'.

Vilě Atăl f. Ašm.II.143.: csuv. *Vilě Atăl*, a Volga régi folyómedre az or. Spasskij zaton-nál,
NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Vilě* ← csuv. *vilě* 'holt'
+ *Atăl*: folyó neve.

Az első, elő, felső, nagy, öreg eredendően összetartoznak, a forrásra, illetve a folyó forrás felőli szakaszára vonatkozott.

A meghatározó tag főnévből képzett melléknévi jelzővel:

Kiremetlě var d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Kiremetlě var* A.

< csuv. *Kiremetlě* ← *kiremet* 'kiremet'

+ *-lě*: valamivel való ellátottságot jelölő képző

+ *var* ← csuv. *var* 'árok'.

Kajāksar Šuršu h. Ašm.VI.16.: csuv. *Kajāksar Šuršu*, falu neve, NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Kajāksar* ← csuv. *kajāk* 'madár'

+ csuv. *sar*: fosztóképző

+ *Šuršu* ← csuv. *šur* 'mocsár'

+ *šu* ← csuv. *šyv* 'víz'.

A meghatározó tag a jelző népnévi:

Čávaš Appakě h. Ašm.I.295.: csuv. *Čávaš Appakě*, or. *Abakovo* Stavr.u., csuvas falu, NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Čávaš* ← *čávaš*: népnév

+ *Appakě* ← *Appak*

+ csuv. *-ě*: birtokos személyjel,

or. *Abakovo* ← *Abak*: nem or. eredetű név

+ or. *-ov*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*.

A csuvas az orosz használatból vette át a neveket, azonban a végső eredetet nem minden esetben kell az oroszban keresni. Pl.:

Čornāj učār t. Ašm.XV.248.: csuv. *Čornāj učār*, or. *Čornoje ozero* (Kazányban), NAP:-, Ar.:-

< csuv. *Čornāj* ← or. *čornyj* 'fekete'

+ *učār* ← csuv. *učār* 'tó',

or. *Čornoje* ← or. *čornoje* 'fekete'

+ *ozero* ← or. *ozero* 'tó'.

Zavražnāj Sali h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Zavražnāj Sali* Čgs., orosz falu, Ar.:-

< csuv. *Zavražnāj* ← or. *Zavražnyj* ← or. *za-* 'mögött, túl'

+ 1. or. *vrag* 'ellenfél, ördög',

2. or. *ovrag* 'árok',

3. csuv. *varak* 'árok'

+ or. *-n-*: melléknévkéző

+ or. *-yj*

+ *Sali* ← csuv. *sala* 'település'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel.

Saltak slobodi h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Saltak slobodi* ← *Mikulajski slobota*, or. *Soldatskaja Sloboda* ← *Nikolajevskaja Sloboda* C., csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Saltak* ← csuv. *saltak* 'katona'

+ *slobodi* ← or. *sloboda* 'nagy falu, külváros'

+ csuv. *-i*: birtokos személyjel,

csuv. *Mikulajski* ← *Mikulaj*: tulajdonnév

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ csuv. *-i* ← or. *-ij*

+ csuv. *slobota* ← or. *sloboda* 'nagy falu, külváros',

or. *Soldatskaja* ← or. *soldatskaja* 'katonai'

+ *Sloboda*,

or. *Nikolajevskaja* ← *Nikolaj*: tulajdonnév

+ or. *-ev*: birtokos melléknévképző

+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző

+ or. *-aja*

+ *Sloboda*.

Az alaptag nem víznévi:

Pěčěk Anatkas h. Ašm.: -, NAP: csuv. *Pěčěk Anatkas*, or. *Goruškino Ču.*, csuvas falu, Ar.: -.

< csuv. *Pěčěk* ← *pěčěk* 'kicsi'

+ *Anatkas* ← csuv. *anat* 'alsó'

+ *kas* ← csuv. *kas* 'falu',

or. *Goruškino* ← *Goruška*: nem or. eredetű név

+ or. *-in*: birtokos melléknévképző

+ or. *-o*.

A **meghatározó tag** számnévi jelző. Szerepelnek a 'dupla, iker' jelentésű szavak és a sorszámszavak, pl.:

Joplě šor d. Ašm.IV.340.: csuv. *Joplě šor* mező neve, NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *Joplě* ← *joplě* 'kettős, dupla'

+ *šor* ← csuv. *šur* 'mocsár'.

Joplě külě t. Ašm.: -, NAP: -, Ar.: csuv. *Joplě külě* M.

< csuv. *Joplě* ← *joplě* 'kettős, dupla'

+ *külě* ← 1. csuv. *külě* 'tó',

2. csuv. *kül* 'tó'

+ csuv. *-ě*: birtokos személyjel.

Jěķēr var h. Ašm.V.117.: csuv. *Jěķēr var*, település neve, NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *Jěķēr* ← csuv. *jěķēr* 'iker, kettős'

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

Sorszámnev:

Përreměš Anastasovo h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Përreměš Anastasovo*, or. *Anastasovo Pervoje* Po., orosz falu, Ar.:-

< csuv. *Përreměš* ← csuv. *përreměš* 'első'

+ *Anastasovo* ← or. *Anastasovo*,

or. *Anastasovo* ← *Anastas*: személynév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *Pervoje* ← or. *pervoje* 'első' (← *per*: török eredetű szó, vö.: csuv. *për* 'egy'

+ or. -v: melléknévképző

+ or. -oje).

Ikkěměš Anastasovo h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Ikkěměš Anastasovo*, or. *Anastasovo Vtoroje* P., orosz falu, Ar.:-

< csuv. *Ikkěměš* ← csuv. *ikkěměš* 'második'

+ *Anastasovo* ← or. *Anastasovo*,

or. *Anastasovo* ← *Anastas*: személynév

+ or. -ov: birtokos melléknévképző

+ or. -o

+ *Vtoroje* ← or. *vtoroje* 'második'.

Viššěměš Vărmančkassı h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Viššěměš Vărmančkassı* / *Vărmančkassı-Jamaš*, or. *Tretji Vurmankasy* ← *Vurmankasy* C., csuvas falu, Ar.:-

< csuv. *Viššěměš* ← csuv. *viššěměš* 'harmadik'

+ *Vărmančkassı* ← csuv. *vărman* 'erdő'

+ *kassı* ← csuv. *kasă* 'falu'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

3.2.3.2.2. Birtokos jelzős szó szerkezetek

Az alaptag birtokos személyjeles. A csuvas nyelvhasználatban kéttagúak, pl.:

Iseti vărmaně d. Ašm.:-, NAP: -, Ar.: csuv. *Iseti vărmaně* Ja.

< csuv. *Iseti*

+ *vărmaně* ← csuv. *vărman* 'erdő'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Tapak kassı u. Ašm.:-, NAP: -, Ar.: csuv. *Tapak kassı* U., utca.

< csuv. *Tapak*

+ *kassı* ← csuv. *kasă* 'falu, utca'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Apak kassı h. Ašm.I.270.: csuv. *Apak-kassı*, or. *Abak-kasy* Cu., falu neve, NAP: -, Ar.: -.

< csuv. *Apak*

+ *kassı* ← csuv. *kasă* 'falu, utca'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Ilnet f. Ašm.III.111.: csuv. *Ilnet* / *Ilnet šyvě*, az or. *Ilet'* folyó, a Volga mellékfolyója, a bal oldalon, Kozlovka kikötőtől nem messze ömlik a Volgába, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Ilnet*: víznév

+ *šyvě* ← csuv. *šyv* 'víz'
+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Jankka varě d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Jankka varě* Ja.
< csuv. *Jankka*

+ *varě* ← csuv. *var* 'árok, patak'
+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Jakku xärtni f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Jakku xärtni* A., patak, szakadék.

< csuv. *Jakku*: víznév
+ *xärtni* ← csuv. *xärtňä* 'tisztás'
+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Karmami vyššalkki h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Karmami vyššalkki* ← *S'ěně Mami* ← *S'ěně Karmami* ← *Mamišni*, or. *Karmamei* Ka., csuvas település, Ar.:-.
< csuv. *Karmami*

+ *vyššalkki* ← csuv. *vyššalkkä* 'település'
+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Lenino h. Ašm.:-, NAP: csuv. *Lenino* ← *Lenin poššolkki*, or. *Lenino* ← *Lenina* Ja., csuvas település, Ar.:-.
< csuv. *Lenin*: személynév

+ *poššolkki* ← *poššolkkä* 'település'
+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Háromtagúak:

Anat Kartiš uramě u. Ašm.VI.116.: csuv. *Anat Kartiš uramě* U., utca neve az or. Musirmy faluban, NAP:-, Ar.:-.
< csuv. *Anat* ← csuv. *anat* 'alsó'

+ *Kartiš* ← csuv. *kartiš* 'kert'
+ *uramě* ← csuv. *uram* 'utca'
+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Kajri Čiper uj h. Ašm.XV.208.: csuv. *Kajri Čiper uj*, or. *M(aloje)-Janduganovo* Okt., falu, NAP: csuv. *Kajri Čiper uj*, or. *Maloje Janduganovo* M-P., csuvas falu, Ar.:-.
< csuv. *Kajri* ← csuv. *kajri* 'hátsó'

+ *Čiper*
+ *uj* ← csuv. *uj* 'mező'.

Kajri upa šyrmi f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Kajri upa šyrmi* Kra.

< csuv. *Kajri* ← csuv. *kajri* 'hátsó'
+ *upa*: víznév
+ *šyrmi* ← csuv. *šyrma* 'árok, patak, szakadék'
+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Kiv šort var d. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Kiv šort var* Ja?

< csuv. *Kiv* ← csuv. *kiv* 'öreg, régi'

+ *šort* ← csuv. *šurt* 'ház'

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'.

A víznévi származtatás valószínűbb, mert a csuvas ilyen helyzetben birtokos személyjelet használna. A víz nevét, amely **Sort var* lehetett, egyszerűen melléknévi jelzővel látta el a csuvas használat.

Aslā Entěri jalě h. Ašm.II.109.: csuv. *Aslā Entěri jalě* Cu., falu neve, NAP.: -, Ar.: -.

< csuv. *Aslā* ← csuv. *aslā* 'öreg, régi'

+ *Entěri*

+ *jalě* ← csuv. *jal* 'falu'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Az *aslā* jelzőként elsődlegesen a víznévhez tartozott, csak így értelmezhető a csuvas birtokos személyjel.

Jěķēr šyrma f. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Jěķēr šyrma* (***Jěķērlě var xušši***) Kra.

< csuv. *Jěķēr* ← csuv. *jěķēr* 'iker, kettős'

+ *šyrma* ← csuv. *šyrma* 'árok, patak, szakadék',

csuv. *Jěķērlě* ← csuv. *jěķērlě* 'kettős' (< csuv. *jěķēr* 'iker, kettős'

+ csuv. -lě: valamivel való ellátottságot
jelölő képző)

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'

+ *xušši* ← csuv. *xušā* 'köz'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Mikišēn Ikkēmēš pajě h. Ašm.: -, NAP.: csuv. *Mikišēn Ikkēmēš pajě* Še., orosz falu, Ar.: -.

< csuv. *Mikišēn*

+ *Ikkēmēš* ← csuv. *ikkēmēš* 'második'

+ *pajě* ← csuv. *paj* 'rész'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Kara čora pristānē Ašm.VI.87.: csuv. *Kara-čora pristānē*, kikötő neve, NAP.: -, Ar.: -.

< csuv. *Kara*

+ *čora*

+ *pristānē* ← or. *pristań* 'kikötő'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Arman šāki šyrmi f. Ašm.: -, NAP.: -, Ar.: csuv. *Arman šāki šyrmi* Kra.

< csuv. *Arman* ← csuv. *arman* 'malom'

+ *šāki* ← csuv. *šāka* 'hárs'

+ csuv. -i: birtokos személyjel

+ *šyrmi* ← csuv. *šyrma* 'árok, patak, szakadék'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Ik kęper xošši f. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Ik kęper xošši* M., patak, szakadék.

< csuv. *Ik*⁹⁷ ← csuv. *ik* 'kettő'

+ *kęper* ← csuv. *kęper* 'híd'

+ *xošši* ← csuv. *xušā* 'köz'

+ csuv. -i: birtokos személyjel.

Négytagúak,:

Kiv šort var ujě d. Ašm.:-, NAP:-, Ar.: csuv. *Kiv šort var ujě* Ja.

< csuv. *Kiv* ← csuv. *kiv* 'öreg, régi'

+ *šort* ← csuv. *šurt* 'ház'

+ *var* ← csuv. *var* 'árok, patak'

+ *ujě* ← csuv. *uj* 'mező'

+ csuv. -ě: birtokos személyjel.

Tanulságok:

Óvatosan kell kezelnünk a csuvas birtokos személyjellel ellátott szavakat tartalmazó helyneveket. Előfordulhat olyan alakú egybeesés, hogy a csuvas birtokos személyjel (-é, -i) azonos lehet alakilag más nyelvi eredetű víznév végső magánhangzójával. A csuvas használat során ugyanis az idegenből vett zárt *i*, *y*, *u*, *ü* magánhangzók gyakran redukálódnak. Illabiális redukált (-ě), illetve -i esetén pedig alakú azonosság jöhet létre. Ezek biztos elkülönítéséhez külön meg kell vizsgálni a több mint kétezernyi idevonatkozó adatot. Addig biztosan birtokos jelzős szerkezetről csak akkor beszélhetünk, ha a földrajzi név utolsó tagja biztosan török, esetleg orosz eredetű szó.

3.2.3.2.3. Uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvek használatában

Minthogy a földrajzi névi adataim a Volga-Urál vidékéről valók, ezért az e területen beszélt uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvek használatában lévő nevekről szólok. Ezek főnévi alaptagú, melléknévi jelzős nevek.

Komi használatúak:

A folyónév mint alaptag kapott melléknévi jelzőt, amely jelölhet helyviszonyt: felső, középső; méretet: kicsi, nagy; színt: fehér, sötét, fekete, stb.

Felső:

Vyls Pidz f. TSK.92.: ko. *Vyls Pidz* / *Katyd Pidz*, or. *Verxhaja Pidž*, az or. Pečora jobboldali mellékfolyója.

< ko. *Vyls* ← ko. *vyls* 'felső'

+ *Pidz*: folyónév,

ko. *Katyd* ← ko. *katyt* 'felső'

+ *Pidz*: folyónév,

or. *Verxhaja* ← or. *verxhaja* 'felső'

+ *Pidž* ← ko. *Pidž*.

⁹⁷ Lehet folyónév is.

Középső:

Šör L'agaju f. TSK.65.: ko. *Šör L'agaju*, or. *Sredňaja L'aga*, az or. Pečora jobboldali mellékfolyója, hossza 44 km.

< ko. *Šör* ← ko. *šör* 'középső'
+ *L'agaju* ← *L'aga*: víznév
+ ko. *ju* 'folyó',
or. *Sredňaja* ← or. *sredňaja* 'középső'
+ *L'aga* ← *L'aga*: nem or. eredetű víznév.

Kicsi:

Dzöl'a Karaju f. TSK.43.: ko. *Dzöl'a Karaju*, or. *Malaja Kara*, az or. Kara baloldali mellékfolyója, hossza 30 km.

< ko. *Dzöl'a* ← ko. *dzöl'a* 'kicsi, kis'
+ *Karaju* ← *Kara*: folyónév
+ ko. *ju* 'folyó',
or. *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'
+ *Kara* ← *Kara*: nem or. eredetű víznév.

Ičöt L'agaju f. TSK.65.: ko. *Ičöt L'agaju*, or. *Malaja L'aga*, az or. Pečora jobboldali mellékfolyója, hossza 13 km.

< ko. *Ičöt* ← ko. *ičöt* 'kicsi'
+ *L'agaju* ← *L'aga*: víznév
+ ko. *ju* 'folyó',
or. *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'
+ *L'aga* ← *L'aga*: nem or. eredetű víznév.

Nagy:

Ydžyd Syňaju f. TSK.109.: ko. *Ydžyd Syňaju*, or. *Bol'szaja Syňa / Syňa*, az or. Usa baloldali mellékfolyója, hossza 300 km.

< ko. *Ydžyd* ← ko. *ydžyd* 'nagy'
+ *Syňaju* < *Syňa*
+ *ju* ← ko. *ju* 'folyó',
or. *Bol'szaja* ← or. *bol'szaja* 'nagy'
+ *Syňa* ← *Syňa*: nem or. eredetű víznév.

Ydžyd L'agaju f. TSK.65.: ko. *Ydžyd L'agaju*, or. *Bol'szaja L'aga*, az or. Pečora jobboldali mellékfolyója, hossza 120 km.

< ko. *Ydžyd* ← ko. *ydžyd* 'nagy'
+ *L'agaju* ← *L'aga*: víznév
+ ko. *ju* 'folyó'.

Fehér, sötét, fekete:

Kedva f. TSK.44.: or. *Kedva*, az or. Ižma baloldali mellékfolyója, hossz 202 km., két mellékfolyóból keletkezett: 1, ko. ***Edžyd Kedva***, or. *Belaja Kedva*, 2, ko. ***S'öd Kedva***, or. *Čornaja Kedva*.

< ko. *Edžyd* ← ko. *edžyd* 'fehér'
+ *Kedva*: folyó neve,
or. *Belaja* ← or. *belaja* 'fehér'
+ *Kedva* ← ko. *Kedva*: folyónév,
ko. *S'öd* ← ko. *söd* 'sötét, fekete, sáros'
+ *Kedva*: folyónév,
or. *Čornaja* ← or. *čornaja* 'fekete'
+ *Kedva*.

Mari használatúak:

Kicsi:

Izi Koňo f. GMA: mar. *Izi Koňo*, or. *Malaja Koňga* Se., Kir.o., az or. Koňga jobboldali mellékfolyója.

< mar. *Izi* ← mar. *izi* 'kicsi'
+ *Koňo*: folyónév,
or. *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'
+ *Koňga* ← *Koňga*: nem or. eredetű víznév.

Kakšan f. GMA: mar. *Kakšan* / ***Izi Kakšan*** / *Kokša*, or. *Malaja Kokšaga* Or, Me., Zv., folyó, amely az or. Kujbyševskoje vodoxranilišče-be ömlik.

< mar. *Izi* ← mar. *izi* 'kicsi'
+ *Kakšan*: folyónév,
or. *Malaja* ← or. *malaja* 'kicsi'
+ *Kokšaga* ← nem or. eredetű víznév.

Nagy:

Kogo jár t. GMA: mar. *Kogo jár*, or. *Trofimovo* Gm., tó az or. Novosely helységtől északra.

< mar. *Kogo* ← mar. *kugu* 'nagy'
+ *jär* ← mar. *jer* 'tó'.

Kugu Irykša f. GMA: mar. *Kugu Irykša*, or. *Bol'saja Irykša* Me., az or. B(ol'soj) Kundyš baloldali mellékfolyója.

< mar. *Kugu* ← mar. *kugu* 'nagy'
+ *Irykša*: folyónév,
or. *Bol'saja* ← or. *bol'saja* 'nagy'
+ *Irykša* ← *Irykša*: nem or. eredetű víznév.

Nádas:

Amyžan kup m. GMA: mar.: *Amyžan kup*, or. *Amžankup*, tó az or. Jeršovo helységtől keletre.
< mar. *Amyžan* ← mar. *amyž* 'nád'
+ mar. *-an*: képző
+ *kup* ← mar. *kup* 'mocsár'.

Omyžan enger f. GMA: mar. *Omyžan enger*, or. *Ošmanka* Mor., az or. Ilet' jobboldali mellékfolyója.
< mar. *Omyžan* ← mar. *amyž* 'nád'
+ mar. *-an*: képző
+ *enger* ← mar. *enger* 'patak',
or. *Ošmanka* ← *Ošmanka*: nem or. eredetű név.

Az orosz használatú nevet vette át a mari, pl.:

Kujbiševskij vodoxranilišče t. GMA: mar. *Kujbiševskij vodoxranilišče*, or. *Kujbiševskij vodoxranilišče* ČASSR, TASSR, MASSR., Kuj.o., Ul.o., Kujbisev-i víztároló a Volgán.
< mar. *Kujbiševskij vodoxranilišče* ← or. *Kujbiševskij vodoxranilišče*,
or. *Kujbiševskij* ← or. *Kujbišev*
+ or. *-sk-*: vonatkozó melléknévképző
+ or. *-ij*
+ *vodoxranilišče* < *vodo* ← or. *voda* 'víz'
+ *xranilišče* ← or. *xranilišče* 'tároló'.

Tanulságok:

Az uráli nyelvek használatában lévő nevek tanulmányozásának a legfőbb tanulsága, hogy a nevek nagyon egyszerű szerkezetűek, az orosz használatúakhoz képest nem bonyolultak. Elterjedtek a jelzős szerkezetek, amelyek közelebbről megjelölik a földrajzi helyet, vagyis utalnak annak a nagyságára, színére, alakjára, stb. A török nyelvek használatában lévő nevek annyiban térnek el az uráli nyelvek használatában lévőktől, hogy a birtokos jelzős szerkezetek igen elterjedtek.

A Volga-Urál vidéki földrajzi nevekben a jelzős szerkezetek előfordulása nem lehet ősi jelenség. A legrégebbi réteghez tartozó földrajzi nevek szubsztrátum nyelvi eredetűek, azok egyszerű vagy összetett szavakból állnak. Időben a legkésőbbi jelenség a melléknévi jelzős alárendelő szószerkezetek megjelenése a földrajzi nevekben.

A török nyelvi használatban melléknévi és sorszámnévi jelzős, valamint birtokos személyjeles alárendelő szerkezetek mutathatók ki.

Ezzel szemben az orosz használatú alárendelő jelzős szószerkezetek igen gazdag és változatos képet mutatnak. Szerkezetük szerint lehetnek egyszerűek és összetettek ugyanúgy, mint a török használatú nevek. Az alaptag szófaja szerint mindig névszói, ezen belül lehet főnévi, melléknévi és számnévi. A főnévi alaptag eredete szerint lehet orosz, török, finnugor nyelvi, amelyhez jelzőként járulhat előljárószós főnév, melléknév és sorszámnév. Nemben, számban, esetben a jelző és a jelzett szó megegyezik, de csak az orosz nyelvi használatú földrajzi nevekben.

Az orosz nyelvi használatra a sokféleség, sokrétűség jellemző. Ennek az a magyarázata, hogy nem teremő, hanem átvevő, ezért a komplexitás, a tömörség távol áll tőle. A komplex

jelentéstartalmat csak bonyolult, szerteágazó szerkezetekkel tudja kifejezni. Mindezt tükrözik a földrajzi nevek, amelyek egy részét az ósláv és orosz nyelvi ismeretek fényében meg is fejthetünk, a másik részének a megfejtését pedig sok esetben segítik.

Az orosz eredetű vagy használatú földrajzi neveken a valakihez vagy valamihez való tartozást az orosz elsősorban orosz birtokos melléknévképzőkkel (-*ij*, -*ov*, -*in* és ezek variációi nőnemben, semleges nemből és többes számban), a vonatkozó melléknévképzővel (-*sk*), a melléknév birtokos esetragjával (-*ogo*), s a hímnemű főnév birtokos esetragjával (-*a*) fejezi ki. A vizsgált orosz képzők alakilag igen gyakran egybeesnek más funkciójú orosz melléknévképzővel (-*n*, -*v*), valamint nem orosz eredetű szavakban a szótőhöz tartozó -*in*, -*ov*, -*ev* elemmel. Ezek elkülönítésében segít a párhuzamos adatok összehasonlító vizsgálata, a földrajzi nevek szerkezetének tanulmányozása, a hangtani és a jelentéstani kutatása.

Nincs különbség a jelölésben akkor, ha személy tulajdonát vagy valamihez való tartozást jelöl a képző. A földrajzi nevekben az orosz nyelvhasználatnak megfelelően az orosz nyelv birtokos melléknévképzőket illető szabályai érvényesülnek.

A birtokos melléknévképzők elsősorban az orosz használatú orosz vagy nem orosz eredetű földrajzi neveken találhatók meg. Ritkábban előfordulnak nem orosz használatúakban is.

Az orosz nyelvhasználat törvényeinek megfelelően az állatokat jelentő szavakhoz -*ij*, -*ji*, a hímnemű főnevekhez -*ov*, -*ev*, a nőneműekhez -*in* és a nemek szerinti variánsai (-*ova*, -*ovo*, -*ina*, -*ino*) járulnak.

Mellékeveket képeztek, amelyek jelzős szó szerkezetekben jelzői funkciót viseltek, önállóan pedig mint földrajzinév főnévi értékűvé lettek.

Egyszerű és összetett szavakat egyaránt képeztek. Összetett szó esetében egy-két kivételtől eltekintve az utolsó tagon helyezkedik el a képző.

Egy- és többtagú földrajzi néven egyaránt megtalálhatók az orosz birtokos melléknévképzők, funkciótól függően bármelyik tagon előfordul. Járulhat földrajzi névhez, bármilyen közszóhoz és személynévhez. Ha személynévet képez, és ez a személynév az alapja egy földrajzi névnek, akkor az -*sk*- vonatkozó melléknévképző a személynév és a hely valamilyen kapcsolatára utal. Pl.:

csuv. *Entërej*: víznév → személynév → or. *Andrejev*: személynév → *Andrejevo*: helynév → *Andrejevskij* (**xutor*): az *Andrejevo* településhez tartozó tanya.

Önállóan és más képzőkkel társulva is képeznek szavakat. Az -*ov* / -*ev*, -*in* képzőket követheti or. -*sk*- vonatkozó melléknévképző és or. -*ka*⁹⁸ kicsinyítő képző.

Nem vehető észre komolyabb funkcióbeli különbség a melléknév rövid alakjára utaló forma (pl.: -*ovo*) és a teljes forma (pl.: -*ovoje*) között.

A fent tanulmányozott képzők elsősorban településnevekben fordulnak elő, igen ritkán egyéb földrajzi helyet megjelölő nevekben.

Az orosz birtokos jelölést vizsgálva elsődleges az orosz használatú név akkor, ha orosz eredetű szóból képződött a helynév, s az nem fordítása a nem orosz eredetűnek. Erről mindig az adott nevet vizsgálva győződhetünk meg.

Az egyes képzők megterheltsége világosan látszik a statisztikai adatokból. Eszerint a legmegterheltebb az -*in* és variánsai (-*ina*, -*ino*). A második helyen áll az -*ov*, a harmadik a -*ev*, és a -*ja*, -*ji*. Az -*ogo* és az -*a* ritkán fordulnak elő.

A csuvas legtöbbször a csuv. *kassi* 'falva', *jalë* 'falva', *šum* 'hely, amely valami mentén található' jelentésű szavakkal, az -*i*, -*e* birtokos személyjel használatával, ritkábban az

⁹⁸ Végső származását tekintve nem szláv eredetű.

oroszról vett *-ov*, *-ski*, *-avkka* képzőket használ, gyakran toldalék és a 'falva' szavak nélkül pusztai tulajdonnévvel, közszóval jelöli a helyet.

A baskírban a *-hy*, a tatárban a *-sy* birtokos személyjel használatos.

Az uráli nyelvekben jellemző a látszatra mellérendelő szó szerkezet, amely gyakori a török nyelvhasználatú nevekben is, de a legkevésbé elterjedt az orosz nyelvi használatú földrajzi nevekben, ahol az ilyen szó szerkezetű név rendszerint átvétel valamely másik nyelvből, gyakran szubsztrátum eredetű. Ezeket a szerkezeteket további vizsgálatoknak kell alávetni, mert kiderülhet, hogy jelöletlen alárendelő szerkezetek.

A komiban ismert a *din* 'hely, amely valamihez tartozik', használatos névutóként is '-hoz, mellett, mellé' jelentésben.⁹⁹

A földrajzi nevek kutatásának a fényében a birtokos szerkezetről szóló ismeretek a következőképpen alakultak. A víznevekből kiindulva a forrás a tulajdonos, a birtokos, az első helyen áll. A belőle kifolyó víz, a folyó az utód, azaz a forrás tulajdona, birtoka, ez áll a második helyen a birtokos szerkezetben. A folyó a forráshoz, vagyis az utód az anyához tartozik. A legrégebbi időkben a házam (*ház + én*) szerkezet azt jelentette, hogy én tartoztam a házhoz (vö.: *ház népe*), vagyis én voltam a birtok, a ház pedig a birtokos. A sorrend tehát: 1. birtokos, 2. birtok. Az adott folyóhoz tartozás a folyó nevével való pusztai azonosulással fejeződött ki. Úgy is mondhatjuk, hogy a folyó birtokolta a népet, a folyó tulajdona az ott élő növényzet, állatvilág és ember, embercsoport, nép.

Idővel a jelentéstartalom változott, a magántulajdon új formája alakult ki. Az ember elkezdte birtokolni az adott folyót, folyómelléklet. A *ház + én* szerkezetben én lettem a birtokos, a ház lett a birtok. Az eredeti logikát azonban megtartotta a magyar. Ennek eredményeképp egyrészt az *én*-ből birtokos személyjel lett, másrészt új kifejezés keletkezett: *én házam*, ahol az első helyen a birtokos, az *én* lett (a korábbi birtok), a második helyen a birtok, a *ház* lett (a korábbi birtokos). Tehát a logikai sorrend megmaradt, a tartalom viszont felcserélődött.

Az indoeurópai nyelvekben a logikai sorrend fordított. Elöl, vagyis az első helyen a birtok, hátul, azaz a második helyen a birtokos. Az indoeurópai nyelvek csak a jelentéstartalom megváltozásának idejét őrzik, vagyis azt tükrözik, amikor a *házból* birtok, az *én*-ből pedig tulajdonos, birtokos lett. Nem igazodtak a korábbi logikai sorrendhez. Ez azt is jelenti, hogy az indoeurópai családba sorolt nyelvek egy részének az emlékezete csak a jelentéstartalom változásáig megy vissza. Nem ismeri, ezért nem tartja meg, nem tarthatja meg a mindent meghatározó eredeti logikát. Ezért a megváltozott jelentéstartalomnak megfelelően nála az első tag a birtok, a második a birtokos. Ez az oka annak is, hogy a birtoklást nem tudja kifejezni birtokos személyjellel, csak a birtokos szerkezettel. Ezeknek a tanulságoknak pedig alapvető jelentőségük van a méltóságnevek, népnevek és a személynévek megfejtésében, amelyeknek a biztos etimológiája őstörténeti következtetésekhez vezet.

⁹⁹ Vele rokon az ud. *diin*, *diij*, mar. *tüij*, mdM. *tej*, magy. *tő* (töv-), *tönk*, *tőke*, *tuskó*, *dücskő*, *rönk*, tör. *tüngük*, mong. *tyinke*, 'alsó rész, fa töve'. A szó eredetibb formája *tVnkVk lehetett, jelentése pedig 'közvetlenül valami mellett, valamihez tartozó hely, terület'. Ezen a szálon tartozik ide, ezért ennek a figyelembe vételével fejthető meg a magy. *tanu* 'olyan egyén, aki valamiről személyes élményei alapján nyilatkozni tud, továbbá olyan hely vagy tárgy, ahol vagy amely mellett történik vagy történt valami, amely valamilyen esemény emlékét őrzi, felidézi.' Ehhez pedig tovább kapcsolódik a törökben ismert *tanu* 'megismer, tud' jelentéssel, amelyet a magyar is használ, vö.: *tanul*.

4. Kettős, hármas szófajúság

A kettős, hármas szófajúságról mint a mondatszó maradványáról a következőképpen tájékozódhatunk.

Az igék, névszók (a tulajdonképpeni névszók: főnevek, főnévi igenevek, melléknevek, melléknévi igenevek, számnevek, és a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók: névmások), a határozószók, a viszonyozók és az indulatszók kivül a nyelvünkben jellemzőek az átmeneti és kereszteződő szófaj-kategóriák; a kettős, hármas szófajúság.

Nyelvünk szavai között szép számmal találunk olyanokat is, amelyek a felsorolt szófaji csoportok közül egyszerre többbe is beleillenek, vagy alkalmi használatuktól függően hol az egyik, hol a másik kategóriába sorolhatók... 1. Átmeneti szófajról akkor beszélünk, ha egy szócsoporthoz tagjai egyszerre több szófajta jellemző vonásait is mutatják, de ezek elválaszthatatlanul összefonódva jelentkeznek bennük, külön-külön egyik érintett szófajba sem illeszthetők be (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:14).

Közéjük tartoznak, pl. az igenevek.

2. Kereszteződő szófajúságról akkor beszélünk, ha ugyancsak több szófaj tulajdonsága mutatkozik meg egyszerre egy-egy szócsoporthoz tagjaiban, de bármelyik érintett szófajba külön-külön is jól beleillenek. Ilyenek például a *v o n a t k o z ó n é v m á s o k* és a *v o n a t k o z ó n é v m á s i h a t á r o z ó s z ó k*. Az előbbieket egyaránt beletartoznak a névmások és a kötőszók csoportjába... 3. *K e t - t ő s v a g y h á r m a s s z ó f a j ú* az a szó, amely jelentésstartalma, mondatbeli szerepe és alaki viselkedése alapján több szófajba is beletartozik, de a tulajdonságok nem egyszerre érvényesülnek, nem kereszteződnek benne... Kettős szófajúak fő- és melléknevek egyaránt lehetnek, pl. a *n é p n e v e k*, *s z í n n e v e k*, *m é r t é k - n e v e k*, *a n y a g n e v e k*... 4. *A l k a l m i s z ó f a j v á l t á s* is előfordul, amikor egy-egy tiszta szó alkalmi módon más szófajta módjára viselkedik. Alkalmilag bármely szó lehet például főnév... (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:16).

A földrajzi nevekben egyszerre érvényesül több tulajdonság, az ősmondatban, a vizet jelölőben minden bizonnyal a víz összes tulajdonsága egyszerre jelent meg. Ma a mondatszóval azonos víznév ehhez képest a kereszteződő szófajúak kategóriájába sorolható. Kettős vagy hármas szófajú szavak rendszerint determinánsként jelentkeznek a földrajzi nevekben ugyanúgy, mint az átmeneti szófajúak.

Az alkalmi szófajváltás eredendő oka az, hogy a szavak őse az a mondatszó, amely az ősmondattal volt azonos. Ez az ősmondat pedig kezdetben vízre vonatkozott, s mint ilyen valamennyi szófajt magában foglalt. Önmaga volt a cselekvő, és a cselekvést saját magán hajtotta végre. Egyetlen egység tartalmazta az alanyt, az álltmányt és a bővítményeket. Vagyis az ősmondat egyetlen szóval kifejezte a víz munkáját, nagyságát, színét, szagát, hőmérsékletét, ízét, stb. A kétpólusú mondatok létrejöttével, a szófajok kialakulásával a fenti tulajdonságok önálló életet kezdtek élni. Tiszta szófajú szó valójában hosszú idő eltelté után ma sem létezhet éppen a nomen-verbumok fennmaradása miatt. Ez azt is jelenti, hogy az alkalmi szófajváltás meghatározása úgy lenne helyes, hogy egy-egy szófajú szó alkalmi módon más szófajta módjára viselkedik.

5. A mondat fő részei és a földrajzi nevek

A mondat fő részei a kétpólusú mondat létrejöttével alakultak ki. Minthogy a földrajzi nevekben nem jelenik meg a kétpólusú mondat, ezért erről a fejezetről nem szólhatok a földrajzi nevek kapcsán.

6. A frazeológiai egységek és a földrajzi nevek

A nyelv építőanyagának, a szóképzésnek a szavakon kívül vannak több szó állandósult kapcsolatából alakult elemei is. Ezeket összefoglaló névvel *f r a z e o l ó - g i a i k a p c s o l a t o k n a k* nevezzük. Nyelvtudományi szakirodalmunk az állandó szókapcsolatok... anyagának következő kategóriáit szokta megkülönböztetni: 1. szokványos kifejezésmódok, 2. szólások, 3. közmondások, 4. szállóigék... A frazeológiai egységek mindegyik csoportját... a következő sajátosságok jellemzik. a, A frazeológiai egységek *s z a v a k k a p c s o l a t a i*, azaz több, egymással tartalmilag és szerkezetileg összefüggő szóból állnak össze. Az állandó szókapcsolatokban az egyes szavak mind jelentésüket, mind alakjukat megtartják, annak ellenére, hogy a kapcsolatot alkotó szavak együttese szoros egységben raktározódik el tudatban... pl. *szegény, mint a templom egere* szólás... b, A frazeológiai egységek nagyobb része... *j e l e n t é s t a r t a l m á t t e k i n t v e e g y s é g e s*. Azaz a frazeológiai kapcsolat kimondásakor nem az egyes szavak jelentése a fontos számunkra, hanem az a jelentés, amelyet a szókapcsolat egésze hordoz... E tekintetben az állandó szókapcsolatok az összetett szavakhoz hasonlítanak... c, A frazeológiai egységek *á l l a n d ó k*. Ezen a tulajdonságukon azt értjük, hogy mindig ugyanabban a formában idéződnek fel... d, Jellemzi az állandó szókapcsolatokat a közkeletűség is, vagyis a társadalom széles rétegei, sokszor a társadalom egésze használja őket. Természetesen nem minden állandó szókapcsolatot ismer mindenki. Vannak össznépiek, nyelvjárásiak, csoportnyelviek, stb. Akárcsak az egyes szavaknak, a frazeológiai kapcsolatoknak is megvan a maguk története. Frazeológiai kapcsolat csak az a szókapcsolat, amelynek a *t a g j a i e g y ü t t m e n t e k á t b i z o n y o s t ö r t é n e t i f e j l ő d é s e n*, gyakran jelentésváltozáson. A történeti fejlődés következményeképpen a szókapcsolat keletkezése többnyire feledésbe merül, és fáradtságos munkára van szükség ahhoz, hogy fény derüljön egy-egy szókapcsolat eredetére. A frazeológiai kapcsolatok fontos emlékei a nyelvben a társadalom életének... f, A frazeológiai kapcsolatok közül ki kell zárni az úgynevezett vonzatokat... Ezek ugyanis... csak alkalmi kapcsolatok (BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV 1974:494-496).

A földrajzi nevek egy része olyan állandó szókapcsolat, amely se nem szólás, se nem közmondás, se nem szállóige.

7. A viszonyító eszközök és a földrajzi nevek

Viszonyító eszközökre kezdetben nem volt szükség a földrajzi nevekben ahhoz, hogy pl. a valamihez való tartozást – a legfőbb viszonyt – a földrajzi nevekben az ember kifejezze. Mindezt magának a kinyilatkoztatásnak, az ősmondatnak, a szómondatnak, a gyökszónak a komplex jelentése tartalmazta. Az emberi megismerés és a tudat fejlődése azonban magával hozta azt, hogy a természet működését a maga bonyolultságában is meglássák, megértsék

őseink, s ezt a nyelven keresztül közvetítsék. Ennek érdekében alakultak ki a viszonyító eszközök, amelyek közül néhányat a földrajzi nevekben is megtalálunk.

Azok az önálló szavak, morfémák és egyéb eszközök tartoznak ide, amelyek részt vesznek a földrajzi nevek egy részének a szószerkezetté kapcsolódásában. Ezeknek a bemutatása azonban az alaktan tárgykörébe tartozik, ezért azt a következő könyvben mutatom be.

Összegzés

A mondatban tárgyát képezik a következők:

- A mondat általános kérdései.
- Kronológiai megközelítésből: szómondat vagy mondatzó és a kétpólusú mondat.
- Történeti mondatban és leíró mondatban.
- Mondatfajták szerkezetük szerint.
- Mondatfajták tartalom szerint.
- Szószerkezetek.
- A mondat fő részei.
- Frazeológiai egységek.
- A viszonyító eszközök története.

A mondat nem más, mint egy olyan gondolati egység, amelyhez egy egységes dallam tartozik. Jelentéstartalmában komplex, szerkezetileg kezdetben tagolatlan, még egybeesett a mondat és a szó. Idővel tagolttá lett: külön vált a cselekvő és a cselekvés, az alany és az állítmány, a szó és a mondat. Megjelentek az alany bővítményei és az állítmány bővítményei, amelyek az egytagú mondatban, az ősmondatban, azaz a szómondatban még együtt voltak jelen egyetlen egységet alkotva. Értelemszerűen a tagolt mondat a kétpólusú mondat, amelynek az egyik pólusát az állítmányi rész, a másik pólusát az alanyi rész adja. Röviden a cselekvés és a cselekvő egysége jelenti a mondatot. Külön-külön mindegyik komplex jelentéstartalommal rendelkezik, s a komplexitást adó részek önálló megjelenésükkor alanyi illetve állítmányi szerkezetek jöttek létre.

A legelső emberi állítás a víz hangjának utánzásával született. Kapcsolatos a teremtéssel, hiszen a víz a természet terméke, ajándéka, szüleménye. Idővel természetfeletti erővel azonosították a természet eme ősi, első, egyetlen és helyes, igaz tevékenységét, amely éppen ezért egyik oldalról a természet törvényének, más oldalról az isten törvényének eredménye. Következésképp az igazság törvénye a természet törvényével azonos, amelynek isteni eredetet tulajdonítanak, s a természeti és isteni eredet végső fokon egybeesik. Mindezt őrzik a ma mondat és a szó értékű kinyilatkoztatásainak különös tekintettel a genetikailag is összetartozókra.

A leíró mondatban magában foglalja a történeti mondatban. A mai mondatot eleve meghatározza az ősmondat, ezért ezeket csak együtt lehet vizsgálni. Az ősmondat pedig olyan mondatzó vagy szómondat volt, amely a gyökszavaink vagy szógyökeink, töszavaink alapjai, ősei, amelyek a földrajzi nevekben felismerhetők, és a nyelvünkben használatosak.

A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek mondatban szemponthoz vizsgálataiból levont tanulságok eredményeképpen a Kárpát-medence földrajzi neveinek majdani szerkezeti szemponthoz feldolgozása során figyelembe kell venni a fenti megállapításokat. A két terület, a Volga-Urál vidéke és a Kárpát-medence földrajzi neveinek a vizsgálati eredményei segítségével további kérdésekre kaphatunk választ, mint pl. arra, hogy milyen típusú a magyar

földrajzi-névadás, van-e hasonlóság vagy azonosság a két terület földrajzi-névadásában, illetve kronológiai sorrendben milyen típusok mutathatók ki.

Továbbmenve, a Volga-Urál vidéke földrajzi nevei egy részének alapjául szubsztrátum nyelvi eredetű szavak szolgáltak. E szubsztrátum nyelv(ek) hovatartozása, elemeinek a Kárpát medence földrajzi neveiben való előfordulása és a magyar nyelvvel való kapcsolata kihatással van a nyelvek kapcsolatainak a tisztázására, annak igazolására, hogy a nyelvek nyelvcsaládokba sorolása helytelen és tarthatatlan.

Megtudhatjuk azt is, hogy az ősmondat, azaz a mondatszó, mint a kétpólusú mondat alapja, előzménye mely nyelvekben és mely nyelvek használatában lévő földrajzi nevekben mutathatók ki ma is. S ezeknek a nyelveknek a kapcsolata a fentiek alapján új megvilágításba kerül számos ponton. S minthogy e vizsgálatokból őstörténeti következtetések vonhatók le, egyértelmű, hogy a földrajzi nevek mondattani vizsgálata a nyelvészeti őstörténeti kutatásoknak fontos részét képezi.

Rövidítések

A.	Alikovszkij rajon
Abz.	Abzelikovszkij rajon
Al.	Alatirszkij rajon
Al'š.	Alsejevszkij rajon
alt.	altáji
ang.	angol
Ar.	Archivális anyag
Arx.	Arxangelszkij rajon
Ask.	Aszkinszkij rajon
Aur.	Aurgazinszkij rajon
av.	aveszta
azerb.	azerbajdzsán
B.	Batirevszkij rajon
B.v.	Batirevszkaja voloszty
Bajm.	Bajmakszkij rajon
Bak.	Bakalinszkij rajon
Bakal.	Bakalinszkij rajon
Balg.	Balgusinszkij rajon
Balt.	Baltacsevszkij rajon
bask.	baskír
BASSR.	Baskirszkaja Avtonomnaja Szovjetszkaja Szocialiszticeszkaja Reszpublika
Bb.	Bolsebatirevszkij rajon
Bel.u.	Belebinszkij ujezd
Beleb.	Belebinszkij rajon
Belok.	Belokatajszkij rajon
Belor.	Beloreckij rajon
Bir.	Birszkij rajon
Biž.	Bizsebuljakszkij rajon
Blag.	Blagovarszkij rajon
Blagovar.	Blagovarszkij rajon
blg.	bolgár
bolg.	bolgár
B-r	Baskirszko russzkij szlovar
Bug.u.	Bugurszkij ujezd
Bur.	Burajevszkij rajon
Bur.u.	Burajevszkij ujezd
burj.mong.	burját mongol
Burz.	Burzjánszkij rajon

Buu.	Buinszkij ujezd
Buzd.	Buzdjakszkij rajon
C.	Civilszkij rajon
Č.	Csebokszarszkij rajon
Čekm.	Csekmagusevszkij rajon
Čg.	Csebokszarszkij gorod
Čgs.	Csebokszarszkij gorszovjet
Čgs.	Csebokszarszkij gorszovjet
Čišm.	Csisminszkij rajon
Čist.	Csisztonszkij rajon
Čist.u.	Csisztonszkij ujezd
Cu.	Civilszkij ujezd
Ču.	Csebokszarszkij ujezd
csag.	csagatáj
cser.	cseremisz
csn.	családnév
csuv.	csuvas
d.	domb
D´urt.	Gyurtyulinszkij rajon
Davl.	Davlekanovszkij rajon
dial.	dialektus
Duv.	Duvanszkij rajon
f.	folió
Fed.	Fedorovszkij rajon
Fedor.	Fedorovszkij rajon
fgr.	finnugor
fi.	finn
fn.	főnév
fr.	francia
gag.	gagauz
germ.	germán
Gm.	Gornomarijszkij rajon
Gor.o.	Gorkovszkaja oblaszty
h.	hely
hak.	hakasz
han.	hanti
hn.	helynév
I.	Ibreszinszkij rajon
i.e.	indoeurópai
Igl.	Iglinszkij rajon
Iliš.	Ilisevszkij rajon

Išim.	Isimszkij rajon
Ja.	Jadrinszkij rajon
jak.	jakut
Jal.	Jalcsikszkij rajon
Jan.	Jantikovszkij rajon
Jana.	Janaulszkij rajon
Janaul.	Janaulszkij rajon
Jau.	Jadrinszkij ujezd
jenisz.	jenyiszeji
Jerm.	Jermškejevszkij rajon
Ju.	Jurinszkij rajon
K.	Kozlovskij rajon
k.kalp.	karakalpak
Ka.	Kanasszkij rajon
Kalt.	Kaltasinszkij rajon
kar.	karaim
Kar.	Karmaskalinszkij rajon
Kara.	Karaidelszkij rajon
Kars.u.	Karsunskij ujezd
Kaz.	Kazanszkij rajon
Kč.	Krasnocsetajszkij rajon
Ki.	Kilemarszkij rajon
Kig.	Kiginszkij rajon
Kir.	Kirovskij rajon
Kir.o.	Kirovskaja oblaszty
kirg.	kirgiz
ko.	komi
Ko.	Kozlovskij rajon
Koš.	Koskinszkij rajon
Kozm.u.	Kozmogymjanszkij ujezd
Kr.	Kraszno-csetajszkij rajon
Kra.	Krasznoarmejszkij rajon
Krk.	Krasznokamszkij rajon
Ku.	Kuzenerszkij rajon
Kug.	Kugarinszkij rajon
Kugar.	Kugarinszkij rajon
Kum.	Kumertduszkij rajon
Kumert.	Kumertduszkij rajon
Kurm.u.	Kurmikszkij ujezd
Kušn.	Kusnarenkovszkij rajon
L-G.	Lytkin-Guljajev, Kratkij etimologiceszkij slovar komi jazika

lat.	latin
ld.	lásd
le.	lengyel
leb.	lebed
lp.	lapp
m.	mocsár
M.	Morgausszkij rajon
mac.	macedon
magy.	magyar
man.	mansi
mar.	mari
md.	mordvin
mdE.	erza mordvin
mdM.	moksa mordvin
Me.	Medvegyevszkij rajon
Meč.	Mecsetlinszkij rajon
Mečetl.	Mecsetlinszkij rajon
Mel.	Meleuzovszkij rajon
Menz.u.	Menzelinszkij ujezd
Mijak.	Mijakinszkij rajon
Mišk.	Miskinszkij rajon
MJal.	Malojalszikszkij rajon
mn.	melléknév
mo.	mocsár
Mo.	Morkinszkij rajon
MoAO.	Mordovszkaja Avtonomnaja oblaszty
mong.	mongol
Mor.	Mordinszkij rajon
Mor.	Mordinszkij rajon
M-P.	Marinszko-Poszadszkij rajon
M-T.	Mari- Tureckij rajon
ném.	német
nog.	nogaj
Not.	Novotorjalszkij rajon
nyeny.	nyenyec
nyj.	nyelvjárás
ojr.	ojrot
Okt.	Oktyabrszkij rajon
ol.	olasz
OP.	Omeljan Pritcak
or.	orosz

Or.	Orsanzskij rajon
Oren.o.	Orenburgszkaja oblaszty
oszm.	oszmán
osztj.	osztják
ÓT.	ótörök
ősm.	ősmagyar
összl.	összláv
özb.	özbég
P.	Pokrovszkij rajon
Par.	Paranginszkij rajon
Pe.	Pervomajszkij rajon
Perm.	Permszkij rajon
Petr.u.	Petrovszkij ujezd
Po.	Porevszkij rajon
Por.	Poreckij rajon
Sa.g.	Szaratovszkaja gubernyija
Sal.	Szalavatszkij rajon
Salavat.	Szalavatszkij rajon
Šar.	Saranszkij rajon
Šaran.	Saranszkij rajon
Še.	Semursinszkij rajon
Seng.u.	Szengilejszkij ujezd
Ši.	Sihabilovszkij rajon
Simb.g.	Szimbirszkaja gubernyija
Simb.u.	Szimbirszkij ujezd
So.	Szovjetszkij rajon
Stavr.u.	Sztavropolszkij ujezd
Ster.	Szterlitemszkij rajon
Ster.u.	Szterlitemszkij ujezd
Sterl.	Szterlitamakszkij rajon
Su.	Szundirszkij rajon
Šu.	Sumerlinszkij rajon
Svi.u.	Szvjázsszkij ujezd
sz.	század
szam.	szamojéd
szb-hv.	szerb-horvát
szkr.	szanszkrit
szlk.	szlovák
szln.	szlovén
szn.	személynév
t.	tó

Tar.	Tarhanovszkij rajon
Tarxan.v.	Tarhanszkaja voloszty
TASSR.	Tatarszkaja Avtonomnaja Szovjetszkaja Szocialiszticeszkaja Reszpublika
tat.	tatár
Tatyš.	Tatislinszkij rajon
Tatyšl.	Tatislinszkij rajon
tel.	település
Tet.u.	Tetyusszkij ujezd
Tk.	Tatarkaszinszkij rajon
Tolk.	Tolkovij szlovar udmurtszkogo jazyka
T-r.	Tatarszko-russzkij szlovar
Trex.	Trehbaltajevszkij rajon
Tujm.	Tujmazinszkij rajon
tuv.	tuvai
türkm.	türkmen
u.	utca
U.	Urmarszkij rajon
U.Kul.	Usztykulinszkij rajon
U.Vym.	Uszty-Vimszkij rajon
ua.	ugyanaz
UASSR.	Udmurtszkaja Avtonomnaja Szovjetszkaja Szocialiszticeszkaja Reszpublika
Uč.	Ucselinszkij rajon
udm.	udmurt
Uf.	Ufimszkij rajon
ujg.	ujgur
ujg.mod.	modern ujgur
ukr.	ukrán
Uxt.gs.	Uhtyinszkij gorszovjet
üzb.	üzbég
v.	vallás
V.	Vurnarszkij rajon
Vax.	VAHRUŠEVA, M. P. Udmurtszko-russzkij szlovar 1956.
Vj.g.	Vjatszkaja gubernyija
vm.	vármegye
Vo.	Volzsszkij voloszty
vog.	vogul
votj.	votják
vö.:	vesd össze
Xajb.	Hajbullinszkij rajon
Xval.u.	Hvalinszkij ujezd
z.	zürjén

Zianč.	Ziancsurinskij
Zil.	Zilairszkij rajon
Zv.	Zvenyigovszkij rajon

Források

- ANDREJEV ANDREJEV, N. A. 1961: *Csuvaszsko-russzkij szlovar, Goszudarsztvennoje Izdatelsztvo Inosztrannyh i nacionalnyh szlovarej*. Moszkva.
- Ar. NIKITIN
- Ašm. ASMARIN, N. I. 1928-50: *Thesaurus linguae Tschuvaschorum I-XVII. Csuvaszskoje Goszudarsztvennoje Izdatyelsztvo*. Kazan-Csebokszari.
- BAKOS 1986 BAKOS Ferenc 1986: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORISOV 1932 BORISOV, T. K. 1932: *Udmurtszko-Russzkij Tolkovyj szlovar*. Izsevszk.
- Fa. FASZMER, M. 1964-1973: *Etimologicseszkij szlovar russzkovo jazyka. Perevod sz nyemeckovo i dopolnyenyija O.N. Trubacsova, t. I-IV*. Moszkva.
- GMA Gidronimy Marijszkoy ASzSzR
- HADROVICS- HADROVICS László-GÁLDI László 1951: *Orosz-Magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GÁLDI 1951
- JEGOROV 1964 JEGOROV, V. G. 1964: *Etimologicseszkij szlovar csuvaszskovo jazyka. Csuvaszskoje Knyizsnoje Izdatelsztvo*. Csebokszari.
- KÁZMÉR 1993 KÁZMÉR Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KISS 1980 KISS Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS 1995 KISS Lajos 1995: *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LELKES 1998 LELKES György 1998: *Magyar Helységnév-azonosító Szótár*. Talma Könyvkiadó, Baja.
- LYTKIN- V. I. LYTKIN-J. Sz. GULJAJEV 1999: *Kratkij Etimologicseszkij Szlovár komi jazyka. Komi Knyizsnoje Izdatyelsztvo*. Szyktyvkar.
- GULJAJEV 1999 JUHÁSZ József et al (szerk) 1985: *Magyar Értelmező Kézisótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.
- MUNKÁCSI 1990 MUNKÁCSI Bernát 1990: *A votják nyelv szótára*. Uralisztikai Tanszék Kiadványa, Pécs.
- NAP *Naszeljonnyje punkty csuvaszskoj ASzSzR. Csuvaszskoje Knyizsnoje Izdatelsztvo*. Csebokszari, 1974.
- NIKITIN NIKITIN, I. D.: *Toponimika (nazvanija urocsis, ovragov, leszov i drugih punktov szelenij) Csuvaszskoj ASzSzR. Naucsnyj arhiv CsNIL, knizsnoje posztuplenije N. 72. Kézirat*.
- Omeljan Pritcak Pritsak, Omeljan 1957: *Tschuwaschische Ortsnamen*. Wiesbaden.
- SIS N.M. Sanszkij-V.V. Ivanov-T.B. Sanszkaja 1975: *Kratkij etimologicseszkij szlovar russzkovo jazyka*. Moszkva.
- SW FOKOS-FUCHS, D. R. 1959: *Syrjänisches wörterbuch I-II*. Budapest.
- SZILASI SZILASI, M. 1896: *Vogul szójegyzék*. Budapest.
- TB. *Szlovar toponymov Baskirszkoj ASzSzR. Baskirszkoje Knyizsnoje Izdatyelsztvo, Baskort ASZSZR-nin toponimdar hüðlege*. Ufa.

- 1980.
- TESz. BENKŐ Loránd (főszerk) 1976: *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TSK. A. I. Turkin 1986: *Toponimicseszkij szlovar komi ASzSzR. Komi Knyizsnoje Izdatyelsztvo*. Szyktyvkar.
- ÚMTsz. B. LŐRINCZY Éva (főszerk.) 1979: *Új magyar tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vax. VAHRUŠEVA, M. P. 1956: *Udmurtszko-russzkij szlovar. Izdatyelsztvo „Russzkij jazik”*. Moszkva.

Irodalom

- BÁRCZI Géza-BENKŐ Loránd-BERRÁR Jolán 1978: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest
- BENCÉDY József-FÁBIÁN Pál-RÁCZ Endre-VELCSOV Mártonné 1974: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó Budapest 1974.
- BOTTYÁNFY Éva et al.1993: *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest.
- CZEGLÉDI Katalin 1991: „Ról’ russzkovo jazüka v formirovanyii toponymii Csuvasii” in: Gadányi Károly (szerk.): *Nemzetközi Szlavisztikai Napok IV*. Szombathely. 397-401.
- 1993: „A Volga vidéki víznevek szerkezeti vizsgálata” in: *III. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Miskolci Egyetem Kiadása, Miskolc. II: 81-86
- 1994: „Csuvasia földrajzi neveinek morfológiai és szintaktikai szempontú feldolgozása” in: *II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Egyetemi Kiadó, Veszprém. 313-315.
- 1996: „Jelzős szerkezetek a Volga-Urál vidéki földrajzi nevekben (részlet)” in: *Debreceni Szlavisztikai Füzetek*. KLTE Debrecen. 41-51.
- 2002: „A földrajzi nevek és a magyar őstörténet (Az Iszter folyóról)” in: *Eleink - Magyar Őstörténet* I. évf. 2. sz.
- 2004a: „Nyelvi kapcsolatainkról másképpen” in: *Eleink - Magyar Őstörténet* (5.) II. évf. 1. sz. 5-31
- 2004b: *Nyelvészeti őstörténeti füzetek 1*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc 2004.
- 2005a: *Nyelvészeti őstörténeti füzetek 2*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc 2005.
- 2005b: *Nyelvészeti őstörténeti füzetek 3*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc 2005.
- 2006: *Nyelvészeti őstörténeti füzetek 4*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc 2006.
- DEME László 1976: *A beszéd és a nyelv*. Budapest.
- HOFFMANN István 1993: *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- KELEMEN József 1970: *A mondatszók a magyar nyelvben*. Budapest.
- KISS Lajos1995: *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LÁSZLÓ Gyula 1999: *Múltunkról utódainknak*. Püski Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR Ilona 1973: „A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója” in.: Telegdi Zsigmond-Dezső László (szerk): *Általános nyelvészeti tanulmányok IX*. Budapest, pp. 124-137.
- RÁCZ István 1980: „Eligazító” in: *Kalevala*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- TELEGDI Zsigmond 1977: „Transzformációs generatív grammatika mondattana” in.: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.